

Марін Герман

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В УКРАЇНІ ТА РУМУНІЇ

НОВИЙ ВИМІР
ПРОЦЕСІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Чернівці
«Друк Арт»
2022

УДК 323.212(477+498):(4-6ЄЄ)
Г38

*Рекомендовано до друку правлінням Інституту Політичних Студій
та Соціального Капіталу (протокол № 10 від 1 серпня 2022 року)*

Рецензенти:

Варга Наталія Іллівна – доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,

Мельничук Любов Ністорівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Герман Марін

Г38 Соціальний капітал в Україні та Румунії: новий вимір процесів європейської інтеграції / Марін Герман. – Чернівці : Друк Арт, 2022. – 168 с.

ISBN 978-617-8129-06-4

Європейська інтеграція – це не тільки сукупність інституційних та законодавчих змін, як прийнято вважати у традиційних політологічних та правових концепціях. Досить часто успіх реформ залежить від цінностей, норм поведінки та культури суспільства. У цій книзі автор показує, яким чином теорії соціального капіталу пояснюють успіхи і невдачі реформ у рамках процесів європейської інтеграції на прикладі двох сусідніх країн: України та Румунії. Книга засновується на результатах досліджень, проведених в рамках дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук, захищеної автором у 2014 р. у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (спеціальність 23.00.01 – Теорія та історія політичної науки, науковий керівник – доктор політичних наук, професор А.М. Круглашов). Праця друкується в рамках програми Інституту Політичних Студій та Соціального Капіталу щодо інформування суспільства про важливість накопичення соціального капіталу.

УДК 323.212(477+498):(4-6ЄЄ)

ISBN 978-617-8129-06-4

© М. Г. Герман, текст, 2022
© Інститут Політичних Студій
та Соціального Капіталу, 2022

ВСТУП

Важливими чинниками розвитку і трансформації сучасних суспільств є інтеграційні процеси. На сучасному етапі для українського суспільства є актуальними євроінтеграційні процеси, адже українська держава офіційно визнає, що європейська інтеграція є пріоритетним напрямом зовнішньої політики України. 23 червня 2022 року країни члени Європейського Союзу проголосували за надання Україні статусу країни кандидата на вступ до Європейського Союзу в контексті повномасштабного вторгнення Росії.

Враховуючи це, вітчизняна політична наука намагається охопити увагою різноманітні прояви процесів наближення українського суспільства до європейської спільноти за допомогою використання цілого спектра теоретико-методологічних підходів.

У цьому контексті варто відзначити науково-пізнавальне значення досить поширених у західних політологічних школах теорій соціального капіталу, які почали використовуватись дослідниками для вивчення процесу європейської інтеграції у постсоціалістичних суспільствах. Проте питання ефективного теоретичного поєднання теорій соціального капіталу, які сфокусовані на вивченні моделей і мотивів поведінки громадян у політичній системі, та євроінтеграційної парадигми належно не досліджене у рамках сучасних політичних наук. Крім цього, не існує єдиної концептуальної моделі адаптації теорій соціального капіталу до умов постсоціалістичних суспільств. Тому у цій книзі увагу зосереджено на вивченні теоретичних моделей використання концепцій соціального капіталу у дослідженнях процесу європейської інтеграції, який охопив постсоціалістичні країни.

Для української політичної науки аналіз форм, методів і концептуальних основ використання теорій соціального капіталу у дослідженні євроінтеграційних процесів становить важливу наукову перспективу. Теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати позаінституційні характеристики процесів демократизації у рамках європейської інтеграції, будучи певним доповненням до класичних інституційних підходів. За їх допомогою також можна піддати верифікації валідність наукових результатів, отримуваних вченими, які спираються на класичні інституційні підходи. Аналіз теорій соціального капіталу є особливо актуальним у контексті сучасних євроінтеграційних процесів, в яких бере участь Україна.

Однією з країн, яка підтримує на офіційному рівні інтеграційні прагнення України, є сусідня Румунія. Незважаючи на те, що Румунія долучилася до європейської спільноти у 2007 р., євроінтеграційні процеси у румунському суспільстві не зупинилися, вони набувають нових рис і особливостей. В останні роки ефективність євроінтеграційних процесів у Румунії ускладнена політичними і соціальними кризами, часто пов'язаними із недовірою населення до органів державної влади і до інститутів громадянського суспільства. При цьому необхідно взяти до уваги, що Румунія є членом ЄС та пройшла фази інтеграції до європейського комунітарного простору, а Україна лише прагне стати членом європейської спільноти. З цього погляду досвід Румунії заслуговує на вивчення та має бути врахованим українським суспільством та політичною елітою при наблизненні нашої країни до ЄС.

З іншого боку, незважаючи на членство в ЄС, у Румунії продовжують відбуватися важливі трансформаційні процеси. Румунія нагадує за соціальною структурою, політичною культурою, етнічним складом та історичним минулим Україну. Як Румунія, так і Україна зустрічають на шляху ефективної демократизації як невід'ємної складової євроінтеграції різноманітні соціальні та інституційні бар'єри. Саме на них звертають увагу представники теорій соціального капіталу, намагаючись знайти певні детермінанти еволюції і розвитку євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств.

Тож актуальність книги обумовлюється, по-перше, науковою потребою у концептуалізації місця і ролі теорій соціального капіталу у наукових розвідках, присвячених європейській інтеграції; і, по-друге, теоретичною необхідністю вивчення й узагальнення засобів адаптації концепцій соціального капіталу до умов перехідних суспільств, зокрема українського. Ця необхідність обумовлена перспективою знаходження нових аналітичних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. В українській та румунській політичних науках дослідження під таким кутом зору реалізовується вперше.

Метою праці є вивчення концептуальних засад використання теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств, здійсненими в українській та румунській політичних науках. Як приклади у дослідженні використовуються наукові розвідки українських та румунських політологів, присвячені вивченню євроінтеграційних процесів у відповідних країнах (Україні та Румунії).

Об'єктом дослідження обрано соціально-політичні виміри євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Предметом дослідження є використання теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів України та Румунії.

Хронологічні рамки дослідження обумовлюються становленням і розвитком політичної науки в Україні та Румунії після розпаду соціалістичного блоку. Нижньою хронологічною межею роботи є кінець 80-х – початок 90-х років XX ст., коли у згаданих країнах здійснювалися перші спроби осмислити концептуальні засади теорій соціального капіталу у рамках політичних наук. Враховуючи динаміку появи нових досліджень, які присвячені теоріям соціального капіталу і євроінтеграційним процесам, верхньою хронологічною межею дослідження є 2013 рік.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Сучасні теоретико-методологічні підходи до дослідження процесів європейської інтеграції у постсоціалістичних суспільствах

Починаючи з другої половини ХХ ст. на європейському континенті розгортаються сучасні євроінтеграційні процеси, які охопили не тільки політичну сферу життєдіяльності країн Європи, але й їх соціальну, економічну та культурну сферу. У зв'язку з ними, сам термін „інтеграція”, що позначає процес об'єднання частин у певне ціле, став важливою категорією, яка характеризує політичні процеси в європейських країнах, а також відображує напрями суспільних трансформацій постсоціалістичних держав.

Специфікою підходів до дослідження євроінтеграційних процесів є те, що переважна їх більшість обумовлювалася у минулому способами реалізації ідеї об'єднання Європи, а також тими труднощами, які з'являлися на цьому шляху. На сучасному етапі, коли Європейський Союз нараховує 28 країн, консолідуються нові напрямки досліджень і переосмислюються наукові підходи, які не зуміли запропонувати необхідні теоретичні моделі для подолання тих бар'єрів, які з'явилися на шляху інтеграційних процесів.

На думку румунського науковця Андрея Марга, як самі євроінтеграційні процеси, так і підходи до їх дослідження спираються на інтеграційну парадигму [135, с. 25]. Ця парадигма відсунула на другий план ідею національної держави, яка довгий час була домінуючою політичною моделлю в європейських суспільствах. Інтеграційна парадигма вписує суспільний розвиток у широку пізнавальну перспективу, яка не є абстрактною формою, а охоплює майже весь європейський континент. З цих міркувань, методологія європейських студій повинна мати міждисциплінарний характер [135, с. 26]. І це тому, що дослідження європейської інтеграції пояснюють різноманітні процеси, які не можуть бути належно проаналізовані за допомогою єдиної наукової теорії.

Особливістю наукових підходів до дослідження євроінтеграційних процесів є те, що переважна їх більшість

складається із методологічної бази та власної моделі аналізу політичного процесу. Фактично, підходи до дослідження євроінтеграційних процесів є узгодженими системами постановки і вирішення науково-практичних завдань. Подібні підходи теоретики європейської інтеграції називають парадигмами (наприклад, міжурядова парадигма або наднаціональна парадигма). З цих міркувань, доцільно розглянути основні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів, з виокремленням їх методологічних складових. Розгляд теорій європейської інтеграції здійснюється в історичному порядку, з використанням проблемного підходу до їх систематизації.

Історично, першими теоріями європейської інтеграції були федералізм та функціоналізм. Джерелами західноєвропейського федералізму у міжвоєнному періоді були федеративні моделі, запропоновані європейськими мислителями, а також теорія і практика становлення Сполучених Штатів Америки, де федералізм довів свої незаперечні переваги. Представники федералізму відзначали гнучкість цієї моделі і на її основі намагалися знайти оптимальну пропорцію між центральними інститутами федерації та її складовими. Відповідно до федеративної моделі, об'єднання Європи потребує перш за все формальних конституційних заходів. Для федералістів (А.Спінеллі, К.Фрідріх), наднаціональна держава є ефективною політичною моделлю завдяки централізації та розподілу повноважень між відповідними структурами. Критики цього підходу привертали увагу до того, що філософія федералізму ґрунтується винятково на політичній основі, а створення європейської федерації може призвести до виникнення розриву між правлячою верхівкою і народними масами [58]. Окрім того, виправданий багатьма фактами скепсис федералістів щодо життєздатності національної державності у своїх висновках не поділявся більшістю європейських політиків повоєнного періоду і стрімкий перехід до наднаціонального управління, який відстоювали федералісти, не був історично підготовленим у жодному з аспектів його втілення в життя. Як зазначає азербайджанський дослідник М.Кямран, орієнтація європейського федералізму виключно на інституційний метод робить запропоновану ним стратегію односторонньою та негнучкою. Окрім цього, перебільшується підготовленість та підтримка з боку держав ідеї створення єдиної європейської федерації [50, с. 217].

З цих та інших причин, незважаючи на присутність у європейському політичному просторі відповідних

федералістських настроїв, в основу європейського об'єднання було покладено, передусім, концепцію функціональної інтеграції. Ця концепція заклала теоретичну основу перших форм комунітарної організації європейських країн. Основу концепції функціоналізму складає теоретична модель французького науковця Девіда Мітрані. На його думку, інтеграція не повинна відбуватися відповідно до певного плану, а визначатися тими запитам, які потребують задоволення за допомогою методів міжнародної європейської кооперації [148, с. 166]. Він закликав спочатку виокремити проблеми, які необхідно вирішити для забезпечення економічного і соціального добробуту, а форма, за допомогою якої вони будуть вирішені, визначиться сама по собі. Співробітництво пропонувалося саме у питаннях соціально-економічного характеру, вирішення яких є актуальним для всіх країн, що може стати об'єднувальним елементом. На відміну від класичної федералістської моделі побудови союзу європейських держав, функціоналізм Д.Мітрані не визнавав усталених і наперед визначених політичних форм. Прихильники функціоналізму вважали функції первинними щодо форм, у які вони втілюються. Інституційна система об'єднаної Європи мала визначатися потребами громадян. У теоретичному плані, це означає, що європейський функціоналізм спирається на інституційний метод лише з точки зору аналізу основного призначення та практичної цінності тих чи інших структур.

Перехід від ідеологічних та наукових дискусій до практичної політики створення європейських інтеграційних спільнот, починаючи з Паризького Договору про утворення Європейського Об'єднання вугілля та сталі та продовжуючи Римськими Угодами, що започаткували діяльність Євратому та Європейського Економічного Співтовариства, став основою комплексної переоцінки визначальних інтеграційних теорій з точки зору їх практичної вартості та придатності для спрямування інтеграційних політик. Ревізуючи положення класичного федералізму його модернізатори, що оформились як представники неофедералізму, концентрували свою увагу на дослідженні методів і шляхів побудови федеративного утворення. Дискутуючи із функціоналістами, але запозичуючи у них ідею про необхідність врахування у дослідженнях євроінтеграційних процесів функцій інституційних структур, представники неофедералізму сконцентрували увагу на дослідженні методів і шляхів побудови європейського федеративного утворення. Представники неофедералізму (А.Етціоні, Г.Еро та ін.) розробили низку концепцій євроінтеграції, які мали за мету

реформувати класичний федералізм на основі сучасних (на той час) наукових підходів (інтегральний федералізм, галузевий федералізм та ін.) [43, с. 41].

В свою чергу, потреба в ревізії низки власних теоретичних положень була усвідомлена й в таборі функціоналістів. У відповідь на неї, з кінця 50-х рр. минулого століття інтенсивно формується новий напрямок інтеграційних теорій – неофункціоналізм. Теоретичним джерелом цієї концепції є традиційний функціоналізм. Основними причинами переходу від функціоналізму до неофункціоналізму стали реалізація секторальних проєктів об'єднання Європи, необхідність відмови від політичної парадигми „одноразового створення Європи” і поява плюралістичного підходу в політичних науках. Засновником і найвідомішим представником неофункціоналізму був американський політолог Ернест Хаас. На відміну від прихильників традиційного функціоналізму, Е.Хаас пов'язував інтеграцію із суспільними процесами, із діяльністю соціальних груп, які не мають наперед встановленого плану поведінки, проте керуються виключно власними інтересами. В його праці „Об'єднання Європи: політичні, соціальні та економічні сили” (1958), Е.Хаас підкреслює, що інтеграція є процесом створення „політичної спільноти”, в якій присутні реальні обмеження щодо можливостей розгортання конфліктів у середовищі груп - учасників процесу. Представники неофункціоналізму наголошували на важливості процесу інтеграції, а не на його кінцевому результаті, аналізуючи, передусім, взаємодію між політичними акторами. Поява неофункціоналізму пов'язана із розвитком плюралізму як політологічної концепції. Як теоретичний підхід до дослідження євроінтеграційних процесів неофункціоналізм є за своїм змістом плюралістичною концепцією. Плюралістичні політологічні теорії не надавали державі важливого значення у політичному процесі [127, с. 101]. Ця методологічна особливість притаманна і неофункціоналізму.

Найважливішою концепцією, яка сформувалася в рамках неофункціоналізму, є ідея „переливу” (spill-over). Вона означає, що поглиблення інтеграції у певному секторі формує певні передумови для інтеграції в рамках інших, суміжних із ним секторів [124, с. 283]. Так, економічна інтеграція може спричинити подібні процеси у сфері політики. Проте, для реалізації інтеграції у певному секторі потрібно прийняти відповідні рішення в інших секторах, які, в свою чергу, забезпечують процес „переливу” інтеграційних процесів з однієї сфери в іншу.

Конструктивні дискусії поміж прихильниками неофедералізму та неофункціоналізму сприяли формуванню менш поляризованих, радикально протилежних, значно більш компромісних теоретичних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів. Представники кожного із підходів до євроінтеграційних процесів побачили, що їх теоретична модель не здатна пояснити повністю всі особливості процесу об'єднання Європи. Тому в галузі досліджень європейської інтеграції наставав період синтезу та використання міждисциплінарних підходів.

Серед міждисциплінарних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів особливе місце займає комунікативний підхід, запропонований німецьким політологом Карлом Дойчем. У його наукових працях зустрічаємо поняття „юридична держава” та „соціологічна нація”, які пояснюють інституційні та соціальні компоненти євроінтеграційних процесів. Інтеграція в його розумінні складається як із соціальних, так і з інституційних складників, і полягає у створенні в межах визначеної території „відчуття співтовариства”, а також потужних інститутів, здатних забезпечити виникнення у населення очікування мирних змін на перспективу [116, с. 107].

К.Дойч аналізував міжнародну інтеграцію відповідно до форм і проявів внутрішньодержавної інтеграції. Він виділяв два основні виміри міжнародної інтеграції. Перший вимір – це формування транснаціонального суспільства, якому притаманно об'єднання народів за допомогою міжособистісної довіри, дружби, спільної ідентифікації та інформаційного обміну. Другий вимір – це міжнародне політичне об'єднання, під яким розуміється політико-юридичне об'єднання у рамках відповідних інститутів і процедур прийняття політичних рішень. Іншими словами, К.Дойч був прихильником поступової інтеграції, яка має спиратися на соціальну довіру, спільну ідентичність та на т. зв. „відчуття співтовариства”. За своїм змістом комунікативний підхід орієнтує дослідників перш за все на вивчення соціального середовища, в якому відбуваються інтеграційні процеси, ставлячи на друге місце інституційну систему, яка часто може не відповідати суспільним потребам. В даному відношенні, важко не погодитись із думкою вже згадуваного нами дослідника М.Кямрана, який вважає, що комунікативний аналіз прагне позбутися абстрактних моделей і вивчати реальні інтеграційні процеси. Важливим плюсом цього підходу, порівняно із федералізмом та традиційним функціоналізмом, є розгляд інтеграції не як статичного, інституційно-фіксованого стану, а

як динамічного процесу, який розвивається у часі та має власні закономірності [50, с. 219-220]. Проте, на нашу думку, не варто повністю нехтувати інституційним аналізом, оскільки розгляд інтеграційних процесів лише у категоріях комунікації, без використання інших підходів може суттєво збіднити і навіть спотворити наукову картину інтеграційних процесів в Європі.

Праці К.Дойча заклали основу для формування сучасного транзакційного підходу до дослідження євроінтеграційних процесів, який ефективно використовується при вивченні інтеграції колишніх країн соціалістичного табору до ЄС. Транзакціоналізм базується на положенні про те, що ефективна інтеграція не можлива без формування консолідованого „відчуття співтовариства”. Останнє може бути сформоване за допомогою високого рівня комунікації та взаємодії між державами та соціальними групами, які в них проживають. Чим активнішою є згадана взаємодія (названа транзакцією), тим важливішою вона стає для суспільства. Відповідна закономірність випливає з того факту, що взаємодія примножує соціальну довіру та визначає поступову інтеграцію, яка згодом інституціоналізується [165, с. 49].

Концептуальна позиція транзакціоналістів не визнається представниками міжурядового підходу (intergovernmentalism), який поєднує дослідників, котрі вважають, що національні уряди залишаються головними акторами інтеграційного процесу. Згідно поглядів останніх, якщо уряди дійшли згоди з питань політичного об'єднання, європейська інтеграція просувається, а якщо такого консенсусу не досягнуто, цей процес гальмується. Відповідно до цього підходу, групи інтересів, наднаціональна бюрократія та транснаціональні корпорації не визначають інтеграційний процес, а є другорядними політичними та економічними гравцями [2].

Міжурядовий підхід спирається на теорії міжнародних відносин, перш за все на реалізм, відповідно до якого, національні держави є головними політичними суб'єктами на міжнародній арені, а інтеграційні процеси залежать від рівня та якості відносин між урядами. Наднаціональні інституції та транснаціональні корпорації існують лише для того, щоб допомогти державам досягти визначених ними цілей. Одним із засновників міжурядового підходу вважають австро-американського вченого Стенлі Хоффмана. Він стверджував, що логіка неофункціоналістів спрацьовує лише у сфері економічної інтеграції, там, де актуальними є закономірності прагматичної поведінки, пов'язаної зі збігом інтересів економічних акторів. На відміну від економічної сфери, політична інтеграція

залежить від ідеологічних інтересів національних еліт, які визначають поступ інтеграційного процесу. Тому, у політиці домінує „логіка розрізнення” замість „логіки інтеграції” [125, с. 265]. Методологічна основа міжурядової парадигми як засобу наукового пізнання полягає у тому, що вивчення європейських інтеграційних процесів потребує ретельного аналізу інтересів національних урядів і політичної еліти держав.

Зазначимо, що інтергувернаменталізм як науковий підхід має певну динаміку розвитку. Так, трансформаційні процеси у європейських країнах, пов'язані із становленням інститутів громадянського суспільства та розвитком інформаційних технологій призвели до становлення ліберального міжурядового підходу, який ґрунтується на тому, що європейська інтеграція насамперед визначається внутрішньополітичними процесами. Відомим представником ліберального міжурядового підходу є американський дослідник Ендрю Моравчик. Він вважає, що концепція „переливу”, запропонована неофункціоналістами, є занадто спрощеною і дещо наївною. Ідея „переливу” спрацьовує в економічній сфері, тобто у сфері політики нижнього рівня. Але якщо справа торкнеться питань „високої політики”, таких як національна безпека, з передачею повноважень прийняття політичних рішень наднаціональним інституціям, держави, скоріш за все, втратять інтеграційний ентузіазм. Разом з тим, аналізуючи інтеграційні процеси в Європі після підписання Маастрихтського договору, вчений доходить до висновку, що об'єднання Європи визначається економічними інтересами і тими політичними перевагами, які з них випливають [138, с. 480].

На основі інтеграційних поглядів Е.Моравчика, американський політолог Пол Тейлор розвинув ідею про тенденцію консолідації політичної взаємодії та поведінки національних еліт, які, для того, щоби прийняти певне рішення, мають дійти до загального консенсусу. Цей дослідник вважає, що інтеграція є процесом зміцнення функціональних систем на регіональному рівні. Він зазначає, що поведінка національних еліт визначається, по-перше, можливістю розширення їх політичного впливу на наднаціональний рівень. По-друге, національні еліти при цьому також дбають, щоби власний, локальний ареал впливу, який може охоплювати окрему національну державу, або її частину, зберіг первинну цілісність та автономність. Тому в їх устремліннях та поведінці складається певне внутрішнє протиріччя, яке може по-різному впливати на перебіг інтеграційних процесів, оскільки подальший розвиток

і зміцнення впливу наднаціональних інституцій ЄС може призвести до ослаблення впливу та цілісності національної еліти [173, с. 176]. З цих міркувань, національні еліти дуже часто формують певні бар'єри на шляху поглиблення інтеграційних процесів. Саме тому, іноді у постсоціалістичних суспільствах інтеграційні процеси відбуваються досить повільно.

Інтеграційний поступ в європейських країнах, пов'язаний із радикальним поширенням євроінтеграційних процесів на політичну сферу після підписання Маастрихтського договору сприяв активному використанню у наукових розвідках наукових засад і дослідницького інструментарію інституціоналізму та неоінституціоналізму. Базисною засадою інституціоналізму є концентрація уваги вчених на аналіз інституційної системи як основи політичного процесу. Поява цього підходу у політичних науках, і зокрема у сфері євроінтеграційних студій, була спричинена реакцією на переважання теорій про соціальну поведінку громадян, в яких інституції вважалися другорядними й переважно формальними рамками політичних процесів.

Еволюція інтеграції в країнах Європи, її поглиблення і процес розширення ЄС сприяли появі неоінституціоналізму, який спрямований на дослідження політичних процесів у рамках функціонування єдиного європейського ринку. У 90-х роках минулого століття американський науковець С.Булмер увів нові поняття до інституційного категоріального апарату. Йдеться про формальні та неформальні інституції, які складаються із власних „символів” та норм, а також про процедурні та політичні інструменти прийняття рішень європейськими інституціями [107, с. 370]. Розширюючи коло явищ, які підпадають під інституційний аналіз, неоінституціоналізм, тим самим, зумів запропонувати нові теоретичні засади вивчення євроінтеграційних процесів, які стосуються впливу законодавства ЄС на інституційну систему, взаємодії національної еліти з європейською бюрократією, ефективності функціонування базових інституцій ЄС. Основною відмінністю між традиційним інституціоналізмом та неоінституціоналізмом є те, що останній відмовився досліджувати лише формальні аспекти прийняття рішень у рамках політичних інституцій. Неоінституціоналізм досліджує умови ефективного функціонування інституційної системи як на рівні національної держави, так і на рівні взаємодії між урядами [131, с. 27].

Переважає більшість науковців, які вивчають євроінтеграційні процеси на основі неоінституціоналізму дотримуються теоретичної моделі американського науковця

Марка Поллака – „уряд-агент”, заснована на сприйнятті політичних акторів як раціонально-мотивованих учасників. У рамках цієї моделі, уряди держав-членів ЄС („принципали”), делегують певні повноваження єдиному бюрократичному „агенту”, такому як наднаціональна Європейська Комісія. Уряди тим самим сподіваються отримати в її особі більш надійного і незалежного регулятора, якого вони зможуть проконтролювати за допомогою інституційного механізму міжурядових комітетів [146, с. 432].

Загальна тенденція поглибленого вивчення неформальних аспектів інтеграції, яка стала домінуючою у рамках неоінституціоналізму, була перейнята і європейською теорією політичних мереж. Аналітичні схеми цієї теорії були розроблені британським політологом Нейлом Нугентом для дослідження неформальних аспектів механізму прийняття рішень на рівні ЄС. Джерелами цієї інтеграційної теорії є наукові підходи, поширені у британській політологічній літературі 70-80-х рр. минулого століття, присвячені впливу неформальних соціальних груп на формування політики національних урядів. Прихильники сучасної європейської теорії політичних мереж звертають увагу на формування стабільних соціальних мереж, які створюють певні інформаційні простори, взаємодіють між собою та намагаються впливати на процес прийняття політичних рішень, як на рівні національної держави, так і на рівні ЄС. Відповідно до цієї теорії, для того, щоб визначити, який тип мережі функціонує у певному секторі, потрібно врахувати три змінні: стабільність участі у мережі, яка може бути як постійною, так і кон'юктурною; відкритість мережі – стосується можливості інших учасників впливати на процес прийняття рішень; ступінь залежності мережі від ресурсів – означає здатність учасників діяти самостійно [143, с. 27]. Сучасна європейська теорія політичних мереж дозволяє проаналізувати процес прийняття політичних рішень, особливо в тих сферах, в яких їх політичний компонент не регламентований в повній мірі (наприклад, політика захисту навколишнього середовища в ЄС).

У відповідь на переважання у науковій літературі прихильників інституційних напрямків досліджень у рамках європейських студій, німецький науковець Томас Ріссе обґрунтовує методологічні переваги соціального конструктивізму, який вивчає процес формування європейської ідентичності та європейських цінностей. Тобто, він зосереджує увагу на вивченні тих передумов, які є необхідними для набуття повноцінного членства ЄС, зокрема для постсоціалістичних

держав. Т.Ріссе дуже влучно сформулював мету соціального конструктивізму – детальний аналіз європейської інтеграції на основі соціальної онтології, яка виходить із того, що особи не існують незалежно від соціального середовища та системи спільних цінностей [156, с. 47]. Соціальний конструктивізм звертається до актуальних складових інтеграції, таких як формування ідентичності, толерантність, соціальна мобілізація населення, а також проблеми розширення ЄС. Не складно помітити, на цьому прикладі, як формування академічних пріоритетів все більше задається панівними дискурсивними практиками, суспільними очікуваннями та занепокоєнням, що поширені в останнє десятиріччя в суспільствах країн-членів ЄС.

Прихильники соціального конструктивізму вивчають процес формування європейської ідентичності в державах, які стали членами ЄС у ХХІ ст. Основним дослідницьким завданням теоретиків соціального конструктивізму є вивчення співіснування ідентичностей: з одного боку, громадяни ототожнюють себе з національною державою, а з іншого – з європейською політичною спільнотою. Якщо представники розглянутих вище теоретичних шкіл не зуміли переконливо пояснити процес розширення ЄС у 2004 та 2007 рр., то прихильники соціального конструктивізму проаналізували його за допомогою концепції „експансії” міжнародної спільноти та єдиної системи цінностей. Так, німецький політолог Філіп Шіммельфенніг зазначає, що новими членами ЄС на початку ХХІ ст. стали ті держави з Центрально-Східної Європи, які сповіднують європейські цінності та ліберальні норми [164, с. 48].

Соціальний конструктивізм є модерним підходом до дослідження євроінтеграційних процесів, який потребує вдосконалення та доповнення суміжними соціальними теоріями, що висвітлюють подібну наукову проблематику. Цінність цієї концепції полягає в тому, що вона адаптована до вивчення процесу розширення ЄС і виходить за межі аналізу економічних вигод – методологічної установки, яка є виразно присутньою в інших інтеграційних підходах до вивчення процесів євроінтеграції.

Досить близькою з теоретико-методологічної точки зору до соціального конструктивізму є сучасна теорія європеїзації. Європеїзація є широкоживаною категорією у соціальних науках, а теорія європеїзації є перспективним політологічним інструментарієм вивчення європейської інтеграції. Проте, як зазначає український дослідник О.Юрчук, не можна

ототожнювати європеїзацію із європейською інтеграцією. Якщо європейська інтеграція є процесом переговорів між державами про створення спільних інституцій, то європеїзація насамперед стосується аналізу „правил гри” у внутрішньодержавній політиці [100]. Італійський науковець Клаудіо Радаеллі зазначає, що європеїзація складається із процесів творення, поширення та інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, «того, як робляться справи», і спільних переконань та норм, які спочатку визначаються й утверджуються у політичному процесі ЄС, а потім включаються в логіку внутрішньодержавного дискурсу, політичних структур і державних політик” [151]. Європеїзація є сукупністю змін усередині держав під впливом процесу європейської інтеграції, що важливо відзначити, не рідко не тільки безпосереднього, узгодженого діяльністю інституцій ЄС у рамках його політик, але й опосередкованого, не передбачуваного його національними або наднаціональними гравцями.

В цьому контексті, український науковець Анатолій Круглашов зазначає, що процес європеїзації, як і його теоретизування є неоднозначними, відкритими для наукових і громадських дискусій. Компромісним визначенням європеїзації у західних наукових школах є зміни, які відбуваються у процесі співробітництва, зближення економічного, політичного і соціального характеру та є наслідками еволюції ЄС. Процес європеїзації тісно пов’язаний із більш широким явищем – європейською інтеграцією [47, с. 7-8]. У сучасних політологічних дослідженнях часто європеїзація розглядається крізь призму регіональної інтеграції та соціально-політичних змін локального характеру. У постсоціалістичних суспільствах європеїзація аналізується політологами у категоріях гармонізації і адаптації країн до європейських стандартів і вимог Брюсселя [181, с. 11-12]. Прийнято вважати, що процес європейської інтеграції у постсоціалістичних суспільствах втілюється у формі європеїзації, яка пояснює вплив ЄС на трансформаційні процеси в країнах Центральної та Східної Європи.

Відповідно до спостережень італійського дослідника Адріанне Гарітєс, європеїзація має різні тлумачення і теоретичні пояснення у західній і східній Європі. Якщо у країнах сталої демократії європеїзація розглядається як вплив визначених політичних рішень наднаціонального характеру на соціальні і адміністративні процеси країн-членів ЄС, то східноєвропейські політологічні школи окреслюють європеїзацію в термінах впливу політик ЄС і цінностей „іншого світу”, тобто нечленів

ЄС. Це тлумачення стосується низки соціально-політичних і культурних процесів [22, с. 238-240].

Активізація дослідницької уваги до процесів європеїзації співпала у часі із розгортанням досліджень перехідних суспільств. На думку українського дослідника О.Рудіка, дослідження процесу європеїзації постсоціалістичних суспільств має потенціал до охоплення „мертвих зон” в аналізі розширення європейського урядування, особливо це стосується трансформації громадянського суспільства, політичної культури і запровадження демократичних цінностей і соціальних стандартів під впливом євроінтеграційних процесів [73, с. 9].

Незважаючи на те, що теорія європеїзації активно використовується дослідниками під час аналізу європейської інтеграції, політологи ще не дійшли до спільного знаменника щодо визначення самого поняття європеїзації, як і щодо можливості охоплення і комплексного наукового пояснення нею соціальних аспектів інтеграції. Саме ці аспекти знаходяться у предметному полі інших теорій, а саме теорій соціального капіталу. Вперше дослідники євроінтеграції звернули увагу на цей підхід після виходу 223 випуску студій „Євробарометр” (грудень 2004 р.) [168], реалізованого за фінансовим сприянням Європейської Комісії. Цей випуск студій „Євробарометр” був присвячений соціальному капіталу як, поки що, неформальному критерію аналізу і оцінки розвитку демократії на європейському континенті. Досліджуючи соціальний капітал у країнах ЄС, європейські експерти вкладали у цей термін зміст, який охоплював широке коло явищ соціально-політичного та економічного характеру. До соціального капіталу вони відносили задоволення рівнем життя, стан навколишнього середовища, індивідуальну фінансову ситуацію, сімейне життя, контактування із друзями та родичами, членство в організаціях громадянського суспільства, участь у політичних процесах тощо. Всі ці індикатори соціального капіталу розглядалися вченими у порівняльній перспективі, формуючи, таким чином, певну градацію, із врахуванням середнього рівня різноманітних показників по всьому ЄС.

Теорії соціального капіталу відкривають цікаві наукові горизонти перед дослідниками євроінтеграційних процесів. Йдеться про альтернативний погляд на процеси об'єднання Європи, який належно вписується в загальну систему сучасних підходів до дослідження інтеграції. Будучи певний час соціологічним концептом, соціальний капітал звертає увагу на неформальні аспекти розвитку суспільства – рівень довіри

до національного уряду та наднаціональних органів ЄС, участь у діяльності неурядових організацій, форми соціальної згуртованості, які є важливими вимірами процесів європейської інтеграції в широкому розумінні слова. Детальний розгляд основних положень теорій соціального капіталу, можливостей і форм їх використання у вивченні євроінтеграційних процесів реалізується у наступних підрозділах цього дослідження.

Таким чином, розглянуті нами основні наукові підходи до дослідження євроінтеграційних процесів, концентрують увагу або на інституційних параметрах об'єднання Європи, або на соціальних, неформальних аспектах цього явища. Так, британський політолог Вільям Уоллес розмежовує „формальну” та „неформальну” інтеграцію. Формальна інтеграція – це формування інститутів, які виникають у результаті співробітництва між національними елітами. Неформальна інтеграція полягає в економічній та соціальній взаємодії, у формуванні спільного комунікативного простору з єдиною системою цінностей [187, с. 161]. Поділ форм інтеграції на формальну і неформальну потребує переосмислення методологічного інструментарію, за допомогою якого досліджуються інтеграційні процеси у постсоціалістичних суспільствах, оскільки у країнах колишнього соціалістичного табору, окрім питання інтеграції у ЄС, не менш актуальним є питання консолідації демократичних інститутів у соціальному середовищі. Тому, використання підходів, які належно враховують неформальні сторони інтеграційного процесу видається достатньо обґрунтованим із наукової точки зору. Сучасні позаінституційні підходи (соціальний конструктивізм, теорії соціального капіталу, теорія європеїзації) можуть становити альтернативну точку зору щодо класичних теорій європейської інтеграції. У поєднанні з доробком вчених, які вивчають формальні сторони інтеграції, неформальні підходи можуть відкрити нові пізнавальні горизонти у компаративістській політологічній перспективі, забезпечуючи більш високий рівень теоретичного синтезу у сфері досліджень європейської інтеграції.

Варто зазначити, що така перспектива не виглядає утопічною, адже поміж теоріями соціального капіталу, комунікативними теоріями, соціальним конструктивізмом і особливо теорією європеїзації спостерігається внутрішня концептуальна спорідненість. Наприклад, зв'язок між комунікативним підходом до вивчення європейської інтеграції та теоріями соціального капіталу помітний на рівні розгляду суспільства з позицій категорій комунікації. Як і представники

соціального конструктивізму, теоретики соціального капіталу вивчають політичні процеси та інститути з точки зору довіри, наголошуючи на важливості позитивного соціального сприйняття існуючих інституційних структур. Ще більш продуктивнішим і перспективнішим із концептуальної точки зору видається зв'язок між теоріями соціального капіталу та концепцією європеїзації. Якщо в рамках теорій соціального капіталу розроблені методики дослідження системи демократичних цінностей та культури довіри, то теорія європеїзації може доповнити згадану наукову модель емпірично апробованими дослідницькими схемами поширення цінностей в самому ЄС та поза його межами. В аналітичній перспективі, теорії європеїзації та соціального капіталу мають значний потенціал зближення та взаємного доповнення. Тому, у контексті дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств, теорії соціального капіталу, з їх зростаючою емпіричною чіткістю та конкретикою, можуть й повинні бути доповнені концептуальною варіативністю інших, несуперечливих їм підходів до вивчення процесів євроінтеграції.

Розкриваючи соціальну природу інтеграційних процесів, позаінституційні підходи є більш адаптованими до дослідження саме постсоціалістичних суспільств, в яких успішна європейська інтеграція можлива й відбувається одночасно із процесами демократизації та переходом до ринкової економіки. Будучи альтернативним поглядом на євроінтеграційні процеси, теорії соціального капіталу можуть слугувати важливим верифікатором наукових висновків і практичних рекомендацій, розроблених прихильниками інституційних підходів. Разом із цим, інтеграція теорій соціального капіталу в сучасний науковий апарат політичної науки може відбуватись із одночасним його доповненням концептуальною варіативністю інших підходів до процесу євроінтеграції, насамперед із теоретичних здобутків теорії європеїзації.

Теорії соціального капіталу як інструментарій вивчення суспільно-політичних процесів

Теорії соціального капіталу широко використовуються у сучасних суспільних науках, будучи важливим пізнавальним інструментарієм соціології, економіки та політології. Разом з тим, у визначенні змісту поняття „соціальний капітал” консенсус дослідників існує на доволі загальному рівні. Це становить вагому теоретичну проблему, яка потребує адекватного вирішення. Переважна більшість науковців визнає, що соціальний капітал стосується взаємовідносин між особами та соціальними групами, які регулюються суспільними нормами та включені у певні соціальні мережі.

Історично формування теорій соціального капіталу відбулося в рамках еволюції концепцій громадянського суспільства. Український політолог Антоніна Колодій виділяє три класичні інтерпретації громадянського суспільства, які сформувалися у рамках західних політичних учень:

1) локківський підхід, згідно з яким основою громадянського суспільства є протиставлення природного і громадянського стану розвитку суспільства;

2) гегелівський підхід, який спирається на концепт правової держави та на принцип індивідуалізму;

3) токвілівський підхід, який ставить на перше місце асоціативну діяльність, тобто функціонування різноманітних громадських об'єднань [42, с. 30].

Особливий вплив на створення концептуальних основ вивчення соціального капіталу мали праці французького мислителя Алексіса де Токвіля. Спостерігаючи за еволюцією політичного процесу у США, А. де Токвіль відзначав у своїй праці „Демократія в Америці” [85], написаній у XIX ст., що Америка різко відрізняється від його рідної Франції тим, що володіє багатим „мистецтвом об'єднання”. Він відзначав здатність американських індивідів об'єднуватись у групи заради досягнення власних цілей. У XX ст. токвілівське поняття „мистецтво об'єднання”, почало позначатися терміном „соціальний капітал”.

Складність визначення поняття „соціальний капітал”, як зазначають російські дослідниці Т.Сідоріна і Л.Стрельнікова загальновідома у суспільних науках. У формальній логіці є термін „розмите поняття”, до розряду яких, мабуть, і належить названа дефініція [79, с. 319]. Навіть стосовно питання щодо того, хто вперше використав категорію соціального капіталу

у суспільних науках до цього часу точаться наукові дискусії. Існує думка, що вперше поняття „соціального капіталу” було використано інтелектуалами лівого ідеологічного напрямку ще у 1916 р. з метою привернути увагу громадськості до соціальних проблем шахтарів та інших верств населення [56]. Американський політолог Роберт Патнам приписує авторство згаданої концепції Джейну Якобсу, який вивчав якість життя у північноамериканських містах [132]. Інший американський науковець Алехандро Портес дотримується думки, що автором сучасної концептуалізації соціального капіталу є економіст Глен Лоурі, який, для того щоб пояснити відмінності між доходами та освітою різних народів звернувся до соціальних, неформальних аспектів економічної взаємодії між особами [149, с. 4].

У 80-х рр. ХХ ст. теорії соціального капіталу набувають особливої наукової популярності. Цей термін отримує подальше наукове наповнення завдяки діяльності декількох відомих політологів і соціологів, серед яких Френсіс Фукуяма, П'єр Бурдьє, Джеймс Коулман, Роберт Патнам та ін. Як зазначає український дослідник Юрій Савко, у політологічній літературі зустрічаються найрізноманітніші трактування та підходи до розуміння категорії „соціальний капітал”:

- 1) визначення соціального капіталу як умови формування та функціонування громадянського суспільства;

- 2) отождолення громадянського суспільства та соціального капіталу;

- 3) розуміння соціального капіталу як однієї з складових громадянського суспільства [74, с. 16].

На думку українського дослідника В.Сукачова, концептуальні основи теорії соціального капіталу конституювалися у рамках другої генерації теорій колективної дії (theories of collective action), які імпліцитно чи експліцитно, виходили з положення про раціональність та універсальний егоїзм індивіда. В таких умовах, громадяни певної країни повинні володіти інформацією про політичну ситуацію та мати можливість адекватно проаналізувати наявні дані і на основі такого аналізу відреагувати на політичні зміни [83, с. 8].

Український дослідник О.Левцун наголошує, що у спрощеному вигляді соціальний капітал – це спроможність індивідів до узгодженої взаємодії заради реалізації спільних інтересів на основі самоорганізації. Підґрунтям „соціального капіталу” є взаємодовіра індивідів. У суспільстві має існувати така соціально-психологічна атмосфера, таке соціокультурне середовище, які сприяють проявам соціальної солідарності, або,

говорячи мовою М.Вебера, – соціальної дії з орієнтацією на іншого” [52]. Варто зазначити, що сучасна інтерпретація поняття соціального капіталу не можлива без ретельного вивчення наукових напрацювань теоретиків цього суспільного феномену.

Одним із авторів концепту соціального капіталу вважається французький соціолог П.Бурдьє. У статті „Форми капіталу”, яка вперше побачила світ у 1983 р., П.Бурдьє виділяє три основні форми капіталу: економічний капітал, культурний капітал та соціальний капітал. Науковець вважає, що соціальний капітал є „сукупністю реальних чи потенційних ресурсів, які пов’язані з володінням стійкою мережею більш-менш інституційних взаємин знайомств та визнання – іншими словами, з членством у групі”. Членство у соціальній спільноті наділяє індивіда певним колективним капіталом, який вимірюється за допомогою рівня репутації та довіри [9, с. 65].

У працях П.Бурдьє простежується спроба зафіксувати деякі індикатори виміру соціального капіталу, проте, в кінцевому підсумку, науковий доробок вченого обмежується філософськими та соціологічними інтерпретаціями соціального капіталу, без використання кількісних методів дослідження. П.Бурдьє вважає, що об’єм соціального капіталу певного „соціального агента” залежить від мереж зв’язків, які він може ефективно мобілізувати та від параметрів капіталу (економічного, культурного, символічного), з яким взаємодіє мережа [9, с. 66]. Це означає, що соціальний капітал не може існувати незалежно від певної економічної основи. У розумінні П.Бурдьє соціальний капітал виступає не стільки причиною економічних вигод, скільки проявом соціально-економічних умов і обставин; він є груповим ресурсом і тому, не може бути досліджений на індивідуальному рівні.

Французький соціолог виділяє у суспільствах „ефект клубу” та „ефект гетто”, які пояснюють існування соціального капіталу. „Ефект клубу” це – елітарна форма соціального капіталу. Вона залежить від переконання деяких соціальних агентів, які володіють економічним капіталом, що вони мають створити власне соціальне середовище та не допустити інших індивідів у новостворений соціальний простір.

У рамках простору в якому діє „ефект клубу”, формуються замкнені соціальні мережі, які не допускають включення у соціальну взаємодію індивідів із бідних сімей. Індивіди, які не стали членами простору, в якому діють згадані неформальні закони, формують так званий „ефект гетто”, який полягає в існуванні соціальних мереж, позбавлених якостей елітарності.

„Ефект гетто” створюють ті агенти, які не можуть стати складовою частиною „ефекту клубу”.

Варто зазначити, що однією з основних проблем із застосуванням концептуального підходу П.Бурдьє є термінологічна нечіткість і низький ступінь операціоналізації ним понять, що вживаються в його текстах. У деяких його працях [8] були використані такі поняття як „соціальний і культурний капітал”, „капітал академічної влади”, „капітал наукового престижу”, „капітал політичної і економічної влади”, а також „символічний капітал”, що надмірно розширило поняття капіталу та унеможливило формування чітких індикаторів, необхідних для виміру цього явища. Ця методологічна аморфність вплинула на те, що послідовники П.Бурдьє використовують в основному якісні, етнографічні та історичні методи оцінки соціального капіталу [77]. Тобто, ідеї французького вченого є конструктивними саме у сфері якісного аналізу проявів соціальної взаємодії.

Особливий внесок у сучасний розвиток теорій соціального капіталу здійснив впливовий у США соціолог Д.Коулман – 83-й президент Американської соціологічної асоціації (1992-1995 рр.). Завдяки його науковій діяльності категорія „соціальний капітал” увійшла до американського академічного лексикону. У статті „Соціальний капітал у виробництві людського капіталу” (1988) та „Рациональна відбудова суспільства” (1992), Д.Коулман представляє власне розуміння соціального капіталу на основі емпіричної традиції в американській соціології. Погляди Д.Коулмана близькі за змістом до теорії людського капіталу Г.Беккера [105], за яку останній отримав Нобелівську премію в галузі економіки у 1992 р. Теорія людського капіталу претендує на пояснення відмінностей в доходах осіб у зв’язку з освітою і віком, аналізує зв’язок безробіття з індивідуальним рівнем навиків і знань, зміну місць роботи, відвідування навчальних курсів на початку трудової біографії [78]. Посилаючись на авторів теорії людського капіталу, Д.Коулман доходить до висновку, що соціальний капітал є суспільним благом, але створюється він раціональними індивідами для досягнення особистих цілей.

В цьому контексті, поняття „соціальний капітал” не варто ототожнювати із категорією „людський капітал”, незважаючи на їх теоретичну і практичну взаємозалежність. На відміну від людського капіталу (поняття близьке за змістом до „трудових ресурсів”), який є важливим продуктивним чинником економічного розвитку, соціальний капітал формується внаслідок суспільних відносин, на основі взаємної довіри. Обсяг

людського капіталу в значній мірі залежать від професійних навиків і умінь людини, тоді як рівень соціального капіталу – від зв'язків у соціальних мережах і довіри. Д.Коулман зазначає, що соціальний капітал впливає на формування економічно розвиненого суспільства. Економічне значення соціального капіталу полягає у тому, що він зменшує витрати на координацію спільної діяльності, замінюючи контракти, формальні правила і бюрократичні процедури відносинами довіри, засвоєними професійними стандартами, етикою спілкування – тими неформальними нормами, які передаються культурними традиціями і освітою [45].

Якщо П.Бурдьє визначав соціальний капітал із точки зору суспільної взаємодії, наголошуючи на його індивідуальних характеристиках, то Д.Коулман досліджував закономірність залежності індивідуального соціального капіталу від задоволення суспільних потреб. Послідовники Д.Коулмана розглядають соціальний капітал на індивідуальному рівні [45]. Д.Коулман аналізує значення різних індикаторів соціального капіталу в розвитку молоді, вважаючи, що дослідження молодіжної субкультури та ступеня залучення молодіжної генерації до процесу прийняття політичних рішень є важливим прогностичним методом. Згаданий висновок спирається на переконання, що особи, які створюють соціальний капітал, зазвичай отримують тільки малу його частину. Це веде до недостатнього інвестування у соціальний капітал [113, с. 100], провокуючи кризу соціальних відносин, досліджену в деталях іншим американським вченим – Ф.Фукуямою.

У працях Ф.Фукуями соціальний капітал обмежується рівнем міжособистісної та інституційної довіри. Вчений вважає, що соціальний капітал – це норми (як формальні, так і неформальні) або цінності, які роблять можливими колективні дії груп людей [99, с. 3]. У дослідженні „Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання” [90], Ф.Фукуяма демонструє, що саме довіра є ключовою характеристикою розвиненого суспільства. Вона стосується як індивідуального, так і соціального рівня (довіра до суспільних інститутів і держави). Ставлячи перед собою завдання виявити основну детермінанту ефективності функціонування політичних та економічних інститутів, цей дослідник констатує, що не ринкові принципи та закони і навіть не традиції, а рівень довіри, який простежується у суспільстві впливає на інституційний дизайн політичної системи.

В цілях перевірки гіпотези Ф.Фукуями про взаємозв'язок між культурними традиціями та політичним розвитком, російський

дослідник М.Грейбіл описує відомий у західних наукових колах експеримент, який полягає у тому, що велика кількість гаманців із 50 доларами США були спеціально „втрачені” у цілому ряді великих міст світу. Частка повернутих власникам „втрачених” гаманців у кожній країні тісно корелювала з показником довіри, тобто в країнах, де рівень взаємної довіри високий, люди дійсно більше заслуговують довіри та повертають втрачені речі. Цікаво, що поправка на рівень доходу на душу населення в країнах, де проходив експеримент, не понизила, а підвищила рівень кореляції двох показників [21, с. 55]. Все це дозволяє нам прийти до висновку, що за умов відсутності ширшого і повнішого набору показників визначених, як вимірювачі соціального капіталу, можна скористатися саме показником довіри.

Ф.Фукуяма зазначав, що окрім явних економічних і політичних факторів, модернізація суспільства залежить від „суспільного капіталу, цієї матеріалізованої довіри, що грає принципову роль у створенні здорової економіки... Дійсно, як предмет наукового дослідження культура постійно виявляє свою невловимість. Економісти, що вважають себе найбільш тверезомислячими зі всіх суспільствознавців, до поняття культури звертатися, як правило, не люблять. Культурі дуже важко дати визначення, а тому її не можна взяти за основу для побудови ясної моделі людської поведінки – ніби вже відомої нам раціональної максимізації користі” [90, с. 63].

У праці „Великий розрив” Ф.Фукуяма вводить нове поняття „радіус довіри”, за допомогою якої доводить тривожну тенденцію – розвинені суспільства витрачають власний соціальний капітал, не маючи можливості його оновлення [89, с. 338]. Якщо у минулому соціальний капітал міг походити з таких джерел як ієрархічна релігія або культурна традиція, то у сучасному світі вони здаються відносно слабкими. Ф.Фукуяма вважає, що процес відновлення суспільством соціального капіталу є комплексним, важким і часто суперечливим. У багатьох випадках він стосується представників різних поколінь і залишає за собою численні соціальні жертви, оскільки старі норми співпраці були зруйновані, а нові їм на зміну не прийшли. З цих міркувань Ф.Фукуяма дотримується думки, що великий розрив між потужним капіталістичним розвитком і моральними нормами, які перестали регенеруватися, не зможе виправити сам себе автоматично.

Концептуальний підхід Ф.Фукуями близький за змістом до ідей представників теорії політичної культури (Г.Алмонд, С.Верба) та концепції постматеріалістичних цінностей

(Р.Інглхарт). Наведені політологічні концепції також пояснюють форми впливу культурних норм на політичну систему і на успішне вирішення конкретних урядових проблем. Ці концепції широко використовуються у сучасних політологічних дослідженнях.

Із зовсім іншої теоретичної перспективи пропонує досліджувати соціальний капітал професор Гарвардського університету Р.Патнам. Саме Р.Патнам пов'язав теорії соціального капіталу з концепціями, які пояснюють ефективність функціонування інститутів громадянського суспільства [56]. На відміну від П.Бурдьє та Д.Коулмана, які використовували у наукових пошуках переважно якісні методи дослідження, Р.Патнам запропонував чіткі, вимірювані кількісно індикатори соціального капіталу. Так, у праці „Гра у кеглі наодинці: крах і відродження американського суспільства” [150], Р.Патнам використовує трьохфазову модель соціального капіталу: норми взаємин, довіра та соціальні мережі. Дослідник вимірює соціальний капітал за допомогою індивідуальних індикаторів, таких як інтенсивність і сила контактів між громадянами, членство у суспільних об'єднаннях, електоральна активність, задоволеність взаєминами із людьми, дотримання норм взаємності, довіра до сусідів і соціальних інститутів. Групові показники, відповідно до моделі Р.Патнама, формуються за допомогою сумарного врахування індивідуальних.

У праці „Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії” [64], Р.Патнам довів, що зміна якості соціальних відносин передуює економічному розвитку. Тобто, в Італії, як і в інших країнах світу, спочатку відбулася зміна якості соціальних відносин, а потім настав період значних економічних трансформацій. Р.Патнам розглядає соціальний капітал і громадянське суспільство як основні передумови формування суспільного добробуту. Розвиток інститутів громадянського суспільства залежить за Р.Патнамом від рівня довіри та взаємодопомоги, які не пов'язані із очікуваннями миттєвої матеріальної компенсації зусиль індивідів. На думку американського вченого, толерантність спирається на соціальну довіру. Розвиваючи думки Ф.Фукуями, Р.Патнам зазначає наступне: „Структура довіри спонукає громадянське суспільство подолати те, що економісти називають опортунізмом, за якого спільні інтереси залишаються нереалізованими” [64, с. 112]. Варто зазначити, що Р.Патнам не вважав соціальний капітал універсальним методом розв'язання суспільних проблем. Інвестування у соціальний капітал не є певною альтернативою, а скоріше складовою частиною загальної політики розвитку.

На початку XXI ст. теорії соціального капіталу почали широко використовуватись у дослідженні політичних систем європейських країн сталої демократії та їх економічного розвитку. Незважаючи на критику, яка була адресована індивідуалістичному підходу до вимірювання соціального капіталу, методи цього наукового напрямку домінують у дослідній програмі Світового Банку, присвяченій стійкому розвитку країн і регіонів.

У 2001 р. експерти Світового Банку розробили два способи вимірювання соціального капіталу: „Інструмент оцінки соціального капіталу” (SOCAT) та „Інтегрована анкета” (SOCAP IQ) [166]. На думку українського дослідника Андрія Маклакова, метою створення цього дослідницького інструментарію є формування допоміжного засобу в оцінці кредитоспроможності регіональних громад різних країн світу [56]. Водночас, у дослідній програмі, розробленій експертами Світового Банку, превалюють запитання наступного типу: Скільки своїх сусідів ви знаєте особисто? Чи наглядають сусіди за вашою квартирою під час вашої відпустки? Чи часто ви стикаєтесь у магазинах із друзями? Як багато у вас знайомих? Чи часто у вас бувають телефонні розмови з родичами? Чи запрошуєте ви до себе додому колег? Скільки разів ви зверталися за порадою до інших людей за останні три місяці? Чи вважаєте ви свій район безпечним? Чи вважаєте ви, що правоохоронним органам у вашому місті можна довіряти? Чи знаєте ви, хто є депутатом місцевого представницького органу від вашого округу? [131].

Анкета, розроблена експертами Світового Банку, ґрунтується на декількох теоретичних параметрах соціального капіталу: групи та соціальні мережі, довіра, колективні дії, соціальна єдність, комунікативні акти, участь у процесі реалізації політичних рішень тощо. Всі ці параметри були окреслені теоретиками соціального капіталу (Ф.Фукуяма, Р.Патнам та ін.). Експерти Світового Банку використовують індивідуалістичний підхід до вимірювання соціального капіталу. На нашу думку, основним недоліком підходу, розробленого експертами Світового Банку, є проблематичність усереднювання унікальних показників, оскільки будь-яка статистична агрегація даних позначається на зв'язаності і логічності наукових висновків. Важливо те, що дослідження Світового Банку стосуються впливу соціального капіталу на економічну сферу і трудові відносини. Політичний аспект соціального капіталу в них майже не врахований. Тому, методику Світового Банку з виміру соціального капіталу досить важко використати у політологічних дослідженнях.

Таким чином, на підставі розгляду еволюції теорій соціального капіталу автор виділяє три основні (класичні) теоретико-методологічні підходи до розгляду соціального капіталу:

1. Мережевий підхід (П.Бурдьє, Д.Коулман), представники якого розглядають різноманітні соціальні мережі та відповідні ресурси соціальних акторів.

2. Ціннісний підхід (Ф.Фукуяма), в якому увага зосереджується на ціннісних орієнтаціях і культурних традиціях як передумов для формування ефективної політичної системи.

3. Інституційний підхід (Р.Патнам), в основу якого покладено розгляд феномену соціального капіталу з точки зору ефективності функціонування інститутів громадянського суспільства, органів державної влади та ін.

На думку автора, інституційний (патнамівський) підхід до розгляду соціального капіталу є більш адаптованим до вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Цей підхід обрано за основу у кандидатській дисертації, оскільки він дозволяє проаналізувати роль соціального капіталу в євроінтеграційних процесах крізь призму функціонування соціальних інституцій, а його емпіричні методики охоплюють увагою переважну більшість аспектів політичного життя суспільства.

Варіативність підходів до дослідження соціального капіталу і до його термінологічного визначення змушує науковців визнати те, що не існує єдиної теорії соціального капіталу. Цієї базисної ідеї ми будемо дотримуватись у нашому дослідженні. Так, український соціолог Олег Демків виділяє колективний та індивідуальний рівні соціального капіталу. Перший рівень соціального капіталу складається із характеристики та складу особистої соціальної мережі. Колективний рівень соціального капіталу вимірюється за допомогою аналізу цінностей, норм і довіри у межах окремої спільноти, яка може включати певний регіон або цілу країну [26]. Розвиваючи ідею необхідності поєднання індивідуальних і колективних параметрів соціального капіталу, вчений констатує, що не існує єдиного концепту соціального капіталу, як не існує єдиної його теорії. Існує, натомість, парадигма соціального капіталу, в рамках якої є підстави виділити теорії індивідуального та колективного соціального капіталу.

Індивідуальні і колективні виміри соціального капіталу досліджуються вченими у рамках суміжних наукових систем. Так, у межах психології активно розробляється ресурсні теорії

соціального капіталу, які розглядають соціальний капітал як особистий ресурс, який людина отримує, користуючись привілеями власних знайомств [75, с. 503]. В рамках економічної науки досить поширеними є комунітарні теорії соціального капіталу, представники яких розглядають соціальний капітал як новітній інвестиційний ресурс на локальному рівні суспільства, що усуває бар'єри на шляху реалізації професійного потенціалу людини [6, с. 180]. Неомарксистська теорія вивчає соціальний капітал як ресурс індивіда, у ній акцент робиться на отриманні більшого доступу до ресурсів влади у суспільстві [3, с. 42]. Отже, враховуючи концептуальну строкатість і міждисциплінарний характер намагань дослідити соціальний капітал, варто визнати існування множини теорій, які дають йому важливі концептуальні пояснення. В рамках досліджень євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств використовуються різноманітні теорії соціального капіталу (в залежності від поставлених цілей і завдань наукових розвідок), тому фокусом нашого дослідження є теорії соціального капіталу в їх сукупності, а не одна окрема теорія.

Кожен із підходів до вивчення соціального капіталу включає теоретичні спроби розробити типологію цього суспільного ресурсу. Так, американський політолог Деб Нараян виділяє „сполучувальний” соціальний капітал (*bridging social capital*), який формується внаслідок відносин між групами осіб та „зв'язуючий” соціальний капітал (*bonding social capital*), який стосується відносин у середині групи [141, с. 224]. Дослідник зазначає, що відносини, які фіксують певні контакти між групами, видаються більш продуктивними у плані соціального розвитку суспільства. Ті соціальні групи, які спираються лише на внутрішні зв'язки, не примножують соціальний капітал суспільства. У випадку відсутності першого типу соціального капіталу, який є певним зв'язуючим елементом груп та осіб, замкнені спільноти стають носіями ізоляціоністських настроїв, гальмуючи загальний розвиток соціальних відносин.

З наміром удосконалити типологію Д.Нараяна виступив американський науковець М.Вулкок, який увів новий, додатковий тип соціального капіталу – „поєднувальний” соціальний капітал (*linking social capital*). Він позначає вертикальні соціальні зв'язки, які формуються внаслідок взаємодії між особами з різних верств населення (наприклад, між небагатими робітниками та особами, які займають ключові позиції у соціумі). Теоретична новизна понятійної пропозиції М.Вулкока була перейнята експертами Світового Банку, які починаючи з випуску „Доповідь про

розвиток у світі 2000/2001” [154], використовують типологію Д.Нараяна з доповненням М.Вулкока при аналізі соціально-економічного розвитку країн світу. Ця типологія дозволила західним ученим дійти до важливих висновків про природу соціальних мереж і зв’язків у різних групах населення.

Використовуючи дані доповіді Світового Банку, британський дослідник Бен Файн, у праці „Соціальний капітал проти соціальної теорії: політична економія і соціальні науки на зламі тисячоліть” (2001) [121], ставить перед собою декілька важливих теоретичних питань, наприклад: Чи мають теорії соціального капіталу вагому аналітичну цінність? Чи не є введення поняття „капітал” у соціальні науки проявом їх колонізації економікою? Б.Файн зазначає, що поняття соціального капіталу залишилося „лабільним, придатним на всі випадки життя” [121, с. 45].

Заслуговує на увагу конструктивна критика американського науковця Стівена Дурлауфа, адресована теоріям соціального капіталу. Вчений зазначає, що спроби науковців показати емпіричне значення терміну „соціальний капітал” страждають серйозними проблемами ідентифікації. Звідси він робить висновок, що хоча на рівні „чистої” описової теорії ідея соціального капіталу виглядає багатообіцяючою, емпіричні спроби показати важливість соціального капіталу є в основному невдалими. С.Дурлауф вважає, що в роботах із соціального капіталу їх автори не відмежовують вплив соціального капіталу від безлічі інших факторів. Тому, розмитість визначення соціального капіталу має негативні емпіричні наслідки [34]. С.Дурлауф дотримується думки, що при емпіричному аналізі соціального капіталу дослідникам варто відійти від грандіозних цілей і сфокусуватися на скромніших, але потенційно важливіших завданнях у вивченні соціологічних складових поведінки людей.

Враховуючи критичні зауваження С.Дурлауфа, варто конкретизувати науковий інструментарій та категорії нашого дисертаційного дослідження. Вважаємо, що у дослідженні слід використовувати концепт інструментального розуміння поняття „громадянське суспільство”, авторами якого є американські дослідники Б.Едвардс та М.Фолей. Вони виділяють два типи громадянського суспільства: „громадянське суспільство І”, яке характеризується високим ступенем участі населення у політичних процесах та активним залученням до акцій проведених організаціями третього сектору, і „громадянське суспільство ІІ”, яке є формою вираження опозиції населення щодо держави, як відповідь на її неправомірні дії [122, с. 40].

В загальних формах поняття громадянське суспільство не буде виражати певний ідеальний тип (користуючись термінологією Макса Вебера). „Для того, щоб емпіричний аналіз соціального капіталу не прагнув досягти грандіозних цілей”, ми сфокусуємо увагу на скромніших цілях у вивченні складових поведінки соціальних груп. Йдеться про теорії соціального капіталу у дослідженні євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств та їх наукову інтерпретацію у румунській та українській політичних науках.

Враховуючи те, що теорії соціального капіталу мають міждисциплінарний характер, у дослідженні домінуватимуть синергетичні принципи розгляду соціальних явищ. Разом із цим, термін „соціальний капітал” використовуватиметься у загальному консенсусному значенні, позначаючи у нашому дослідженні спроможність індивідів до узгодженої взаємодії на основі самоорганізації та взаємодовіри. Тобто, соціальний капітал – це важливий соціальний ресурс населення, який складається із норм поведінки, соціальних мереж та довіри, що надає індивідам спроможність взаємодіяти для досягнення певних цілей.

Окрім цього, автор бере до уваги й критичне зауваження С.Дурлауфа про необхідність реалізації політологічного порівняння подібних об’єктів у рамках досліджень, які стосуються соціального капіталу. В нашому випадку, Україна та Румунія належать до групи постсоціалістичних суспільств, в яких відбуваються демократичні трансформації та перехід до ринкової економіки. Основна ж політико-соціальна відмінність поміж ними полягає у тому, що Румунія вже є членом ЄС, що засвідчує (з інституційної, а не з соціальної точки зору) різні ступені євроінтеграційних процесів у розглянутих країнах. Проте, ця відмінність не послаблює, а навпаки підсилює компаративістську перспективу дослідження. В цьому відношенні, автор використовує засоби т. зв. „сфокусованого порівняння”, описаного та використаного американським політологом Сеймуром Ліпсетом у дослідженні соціальних цінностей та інституцій США та Канади [133]. Як відзначає румунський політолог Антон Карпінські, сфокусовані політологічні порівняння дуже „чутливі” до історичного виміру, до часового фактору, перетворюючи історичну аналогію у досить продуктивний прогностичний метод [111].

Актуальною видається порівняльна перспектива стосовно української та румунської політичних наук, які почали власний розвиток одночасно, після розпаду соціалістичного табору,

і мають схожу історію та наукові традиції. Співставлення різноманітних моделей використання теорій соціального капіталу у румунській та українській політології має неабияке наукове значення, особливо з точки зору вивчення ступеня інтеграції національних політологічних шкіл у європейське наукове співтовариство, що також належить до компонентів євроінтеграційних процесів.

Таким чином, теорії соціального капіталу є сучасним інструментарієм вивченням суспільно-політичних процесів. Незважаючи на деяку термінологічну нечіткість, теорії соціального капіталу відкривають перед дослідниками вагомі наукові перспективи. І це тому, що соціальний капітал як науковий підхід перебуває ще на стадії вдосконалення власної методологічної основи.

Складаючись із різних наукових напрямків, теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати форми і наслідки соціальних відносин, довіру до органів влади і до політичних інститутів, соціальні мережі та якість життя. При цьому, теоретики соціального капіталу пропонують різні ракурси аналізу впливу соціального капіталу на суспільний розвиток. Будучи неформальною, позаінституційною ознакою розвиненого суспільства, соціальний капітал може бути включений і в інституційний аналіз, факт, який був продемонстрований Р.Патнамом. В цілому, з точки зору євроінтеграційних студій, теорії соціального капіталу представляють значний науковий інтерес та мають вагомі перспективи для наукового розвитку, теоретичного та емпіричного застосування.

Аналіз джерельної бази дослідження

Джерельна база дослідження має свої особливості. Вони обумовлені тим, що у фокусі нашого дослідження знаходяться політологічні теорії і підходи. Тому, до джерел дослідження ми відносимо інформації з наукових або довідникових видань, які містять результати теоретичних або емпіричних досліджень (монографії, автореферат дисертації, статті у наукових журналах, тези доповідей тощо). Із цієї пізнавальної перспективи, до джерельної бази дослідження можна віднести як наукові праці представників західних політологічних шкіл, які отримали міжнародне визнання, так і розвідки, що містять подальші наукові інтерпретації цих праць у рамках української та румунської політичних наук.

Джерела, які були використані при написанні книги, за походженням, науковою та інформаційною цінністю можна умовно поділити на наступні групи: 1) дослідження та аналітичні матеріали, в яких відображені сучасні політологічні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів; 2) наукова література, присвячена аналізу соціального капіталу як суспільного феномену та наукової теорії; 3) наукові розвідки, які містять методики адаптації теорій соціального капіталу до умов постсоціалістичних суспільств (українського та румунського); 4) дослідження, в яких соціальний капітал використовується як індикатор демократичних трансформацій в рамках євроінтеграційних процесів; 5) політичні, правові та аналітичні документи, які приймалися на рівні міжнародних організацій або національних держав (наприклад, „Доповідь про розвиток у світі” Світового Банку); 6) емпіричні джерела, які використовуються як засіб верифікації результатів теоретичних досліджень.

До досліджень та аналітичних матеріалів, які висвітлюють сучасні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів відносимо праці загального концептуального значення. Так, В.Уоллес [187]. аналізує еволюцію інтеграційних теорій в європейській політичній науці, вивчаючи їх методологічні фундаменти. Подібними узагальнюючими працями є наукові розвідки румунських науковців А.Марги [135] та В.Секереша [165]. Якщо А.Марга розглядає методологію європейських студій крізь призму загальної філософії інтеграції, то В.Секереш аналізує переважну більшість євроінтеграційних теорій, концентруючи увагу навколо політичної актуальності та наукової адекватності їх використання у модерній політичній науці.

У дослідженні також використані праці авторів окремих наукових напрямків вивчення євроінтеграційних процесів, передусім, це праці С.Хоффмана [125] – засновника міжурядового підходу, Т.Ріссе [156], представника європейського соціального конструктивізму, Н.Нугента [143], теоретика європейської концепції політичних мереж, Е.Хааса [124], засновника неофункціоналізму, К.Дойча [116], представника комунікативної теорії європейської інтеграції. Вивчення наукових праць цих учених дозволяє осмислити еволюцію сучасних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів та їх наукову суть. Переважна більшість цих праць має фундаментальний науковий характер.

У монографічних працях Р.Патнама [64], Ф.Фукуями [89], П.Бурдьє [9] та ін. закладені теоретико-методологічні аспекти досліджень соціального капіталу як цілісного, комплексного індикатора системи соціальних відносин. У статті А.Портеса [149] систематизуються зарубіжні наукові підходи до розгляду соціального капіталу як суспільного явища та аналізуються різноманітні форми використання теорій соціального капіталу у сучасних суспільних науках.

Щодо групи джерел методологічного характеру, відзначимо певну „кризу” фундаментальних праць, які б ефективно і логічно продемонстрували систему зв'язків між євроінтеграційними процесами та теоріями соціального капіталу, особливо у постсоціалістичних суспільствах. В цілому, у науковій літературі констатується факт, що соціальний капітал є важливим складником євроінтеграційних процесів, без врахування якого важко оцінити реальні інтеграційні перспективи певного суспільства, але ця констатація є недостатньо аргументованою та послідовною. Так, у праці К.Радаеллі [151], обґрунтовується думка про те, що теорія європеїзації, яка є досить популярною у сучасних політичних науках потребує доповнення з боку суміжних соціологічних теорій. На нашу думку, це доповнення може бути реалізоване за допомогою теорій соціального капіталу, які разом із концепцією європеїзації можуть сформувати перспективний аналітичний напрям європейських студій. Тому, згаданий дослідницький запит може бути успішно задоволений.

Наукові розвідки, які містять методики адаптації теорій соціального капіталу до умов постсоціалістичних суспільств, складаються із наукових досліджень українських і румунських вчених. Доробок українських дослідників включає переважно статті теоретичного та емпіричного характеру. А.Колодій [40], О.Рудик [72], В.Степаненко [80], Є.Бессараб [3] розглядають

загальну пізнавальну перспективу теорій соціального капіталу та аналізують ціннісне навантаження ключових понять цих концепцій, виділяючи основні теоретичні завдання, які варто розв'язати для їх ефективного використання в українській політичній науці. Робляться спроби розв'язати ці завдання та запропонувати власне бачення аналітичних перспектив теорій соціального капіталу. Для порівняння зазначимо, що у румунській політичній науці таких загальних праць набагато менше. Румунські дослідники ставлять перед собою конкретні дослідницькі завдання, приділяючи значно менше уваги проблемі концептуальної і термінологічної адаптації теорій соціального капіталу до умов перехідного суспільства, немовби переступаючи через етап базисної наукової рефлексії. Ця ситуація, яка склалася у румунській та українській політичній науці фактично гальмує процес міждисциплінарного методологічного злиття теорій соціального капіталу з окремими теоріями європейської інтеграції (теорія європеїзації, соціальний конструктивізм тощо), яке, на переконання автора, має відбутися.

У статтях А.Бови [5], А.Розсказова [71], І.Терона [84] та ін. пропонуються авторські підходи до вимірювання соціального капіталу, на основі доповнень і модифікації класичних підходів Р.Патнама та експертів Світового Банку. На відміну від українських дослідників, румунські політологи розробили більше методик вимірювання соціального капіталу. Цікавими є матриці вимірювання соціального капіталу Д.Драгомана [117] та К.Туфіша [177], які є досить деталізованими. Цінною з наукової точки зору є монографія Б.Войку [183], в якій автор аналізує різноманітні підходи до виміру соціального капіталу, розробляє на їх основі власну систему дослідження та показує її емпіричну придатність на основі Румунії та інших країн ЄС.

Окремою підгрупою румунських та українських джерел є література, присвячена дослідженню інститутів громадянського суспільства за допомогою теорій соціального капіталу. У статтях О.Захарченка [36], М.Лесечка [54] та ін. розглядається значення соціального капіталу у розвитку інституту місцевого самоврядування в Україні. Цей аспект мало досліджений румунськими науковцями, які звертають більше уваги на зв'язки між соціальним капіталом та діяльністю громадських організацій як інститутів громадянського суспільства [103]. У дослідженні використовуємо також наукові розвідки, в яких вивчається вплив соціального капіталу на інституційний дизайн громадянського суспільства у Румунії (І.Міхайлеску [137], М.Танкау [172]). Ці наукові праці були написані під час

підготовки і після вступу Румунії до ЄС, дають можливість проаналізувати євроінтеграційні процеси з точки зору теорій соціального капіталу, що дозволяє виділити основні успіхи і невдачі румунської політичної верхівки і суспільства на цьому шляху.

Дослідження, в яких соціальний капітал використовується як індикатор демократичних трансформацій в рамках євроінтеграційних процесів складаються із двох підгруп. По-перше, це – наукові праці, в яких аналізуються кількісні виміри соціального капіталу в Україні та Румунії та їх теоретичне застосування, і по-друге, це джерела, в яких соціальний капітал вивчається з точки зору ефективності процесів демократизації у контексті європейської інтеграції. Ця група джерел представлена конкретними емпіричними розвідками, які використовуються у нашому дослідженні, передусім, для верифікації висновків теоретиків соціального капіталу щодо постсоціалістичних суспільств, а також для вироблення власної моделі аналізу соціального капіталу в Україні та Румунії.

Щодо першої підгрупи певне значення для джерельної бази дослідження мають комплексний політологічний і соціологічний аналіз соціального капіталу у Румунії (зосереджені у колективних монографіях „Цінності румунів: 1993-2006” [179], „Соціальне життя у румунських містах” [180], „Регіональний розвиток у Румунії. Соціокультурні кордони у русі” [159]) та праці, в яких проаналізовані окремі показники соціального капіталу („Якість життя у Румунії - 2010” [110]). У нашому дослідженні використовуємо статтю Б.Войку та Т.Басіні [186], в якій вперше порівнюється соціальний капітал і громадська участь в Україні та Румунії на основі бінарної компаративістської стратегії.

З українських джерел цієї підгрупи у дослідженні використовуємо порівняльний політологічний аналіз рівня довіри до соціальних інститутів в Україні та ЄС С.Кисельова [39], статтю К.Плоского [67], присвячену соціально-політичним орієнтаціям сучасної української молоді та ін. наукові розвідки. В цілому, серед українських джерел зустрічаємо значно менше праць, в яких здійснюється цілісний політологічний аналіз соціального капіталу в Україні. Проте, багато вітчизняних авторів вивчають окремі аспекти соціального капіталу, роблячи значний внесок у методiku вимірювання окремих показників цього суспільного феномену.

До підгрупи джерел, які вивчають соціальний капітал у контексті демократизації постсоціалістичних суспільств відносимо статті італійського політолога А.Лукатели [55] і

американських науковців К. Доула та Б.Сільвера [31], в яких розглянуті становлення і розвиток соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах, приділена увага посиленню трансформації компонентів цього суспільного феномену в тих чи інших країнах.

Емпіричними джерелами у дослідженні виступають дані соціологічних опитувань, проведених українськими і румунськими науковцями. Для верифікації коректності і валідності порівняння цих даних, використовуються емпіричні деталізовані дані Індексу процвітання країн світу лондонського Інституту Легатум (The Legatum Prosperity Index) [174]. Цей інститут систематично займається вимірюванням основних показників соціального розвитку країн світу в контексті суспільного благополуччя і розвитку у глобальному масштабі. Інституту Легатум вивчає соціальний капітал в його цілісності, на основі соціологічних опитувань і експертних оцінок. На відміну від лондонського Інституту Легатум, інші бази даних світового або європейського масштабу не дають змогу осмислити політичну суть соціального капіталу. Так, дані досліджень Світового Банку здебільшого спрямовані на аналіз економічних складників соціального капіталу. Недоліком цих досліджень є те, що вони не проводяться регулярно. Використання Індексу людського розвитку Програми розвитку ООН у країнах світу є доречним у дослідженнях з психології, соціології і економіки (враховуючи специфіку підходів до його вимірювання). Дані Світового і європейського дослідження цінностей належно вписуються у логіку нашого дослідження, проте вони є застарілими і проводяться лише раз на п'ять-шість років. Їх можна використати як інструмент ретроспективного аналізу соціального капіталу. Тому, як незалежну емпіричну базу кількісного аналізу соціального капіталу обрано дані Індексу процвітання країн світу лондонського Інституту Легатум. Ця база використовується у цілях верифікації результатів теоретичних досліджень.

Отже, узагальнюючи аналітичний огляд джерельної бази дослідження, можемо констатувати наступне. По-перше, у системі досліджень, присвячених вивченню соціального капіталу у контексті євроінтеграційних процесів бракує фундаментальних узагальнюючих наукових праць, які б ефективно і логічно продемонстрували загальні зв'язки між євроінтеграційними процесами та феноменом соціального капіталу на прикладі постсоціалістичних суспільств. У цій сфері емпіричні дослідження є дещо відірваними від теорій соціального капіталу,

потребуючи якісної, сучасної концептуалізації. По-друге, на відміну від української політології, у румунській політичній науці знаходимо менше праць присвячених концептуальній адаптації теорій соціального капіталу до вивчення умов перехідного суспільства. З іншого боку, в українській науковій літературі зустрічаємо значно менше праць, в яких здійснюється цілісний емпіричний аналіз соціального капіталу в Україні та ЄС. Ця ситуація склалася внаслідок того, що концентруючи свої творчі зусилля на процесі рефлексії та адаптації західних теорій соціального капіталу, українські дослідники приділяють менше уваги емпіричним дослідженням, на відміну від своїх румунських колег. Це гальмує процес міждисциплінарного методологічного злиття теорій соціального капіталу з окремими теоріями європейської інтеграції, такі як теорія європеїзації, соціальний конструктивізм тощо.

Висновки до розділу 1

1. Теорії соціального капіталу є перспективним аналітичним інструментарієм політичних наук, який зародився в рамках соціології, але активно використовується на сучасному етапі у дослідженнях євроінтеграційних процесів. У системі позаінституційних підходів до дослідження процесів європейської інтеграції (соціальний конструктивізм, теорія мереж, теорія європеїзації) теорії соціального капіталу можуть слугувати важливим верифікатором висновків і рекомендацій, розроблених прихильниками інституційних підходів.

2. Складаючись із різних наукових напрямків, теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати форми і наслідки соціальних відносин, довіру до органів влади і до політичних інститутів, соціальні мережі та якість життя. Соціальний капітал є важливим соціальним ресурсом, який складається із норм поведінки, соціальних мереж і довіри, що надає індивідам спроможність взаємодіяти для досягнення певних цілей. Варіативність наукових підходів до дослідження соціального капіталу і до його термінологічного визначення є свідченням того, що не існує єдиної теорії соціального капіталу.

3. Інституційний (патнамівський) підхід до розгляду соціального капіталу є більш адаптованим до вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Цей підхід обрано за основу у цьомй дослідженні, оскільки він дозволяє проаналізувати роль соціального капіталу в євроінтеграційних процесах крізь призму функціонування соціальних інституцій, а його методика вимірювання соціального капіталу охоплює увагою переважну більшість аспектів політичного життя суспільства.

4. У системі наукових праць, присвячених вивченню соціального капіталу у контексті євроінтеграційних процесів, бракує фундаментальних узагальнюючих монографічних видань, які би ефективно і логічно продемонстрували загальні зв'язки між євроінтеграційними процесами та соціальним капіталом на прикладі постсоціалістичних суспільств, що актуалізує предмет нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2

АДАПТАЦІЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ДО УМОВ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РУМУНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ

Проблема ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” у дослідженнях українських і румунських політологів

Теорії соціального капіталу належать до сучасних наукових підходів до вивчення політичного життя суспільства. Набуваючи неабиякої популярності у західному суспільствознавстві у 80-х – на початку 90-х років минулого століття, теорії соціального капіталу почали використовуватись і дослідниками постсоціалістичних країн, проте, цей процес відбувся із певним запізненням. Як українські, так і румунські дослідники намагались не копіювати аналітичні схеми західних теоретиків соціального капіталу, а здійснити відповідну їх адаптацію до вивчення умов перехідних країн.

Першим серед румунських дослідників, які почали використовувати теорії соціального капіталу у конкретних дослідженнях був Думітру Санду, який концентрував увагу навколо проблеми зв'язку між бідністю та соціальним капіталом у румунських селах, демонструючи, що економічні негаразди перехідного періоду є прямими наслідками соціальних процесів [162, с. 10]. Згодом, теоріями соціального капіталу зацікавилися й інші науковці, які перемістили пізнавальний акцент з дослідження економічних феноменів на аналіз політичних трансформацій та формування демократичних цінностей у румунському суспільстві [126].

У вітчизняній політології на евристичну цінність концепцій соціального капіталу однією з перших звернула увагу А. Колодій, яка в своїй доповіді на одній з наукових конференцій, присвяченій розвитку громадянського суспільства в Україні, відзначила спонукальну роль нового підходу для вивчення соціокультурних аспектів громадянського суспільства. Для успішного і ефективного використання теорій соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах А. Колодій пропонує відповісти на деякі запитання:

- 1) Чи є коректною постановка питання про „позитивний” і „негативний” соціальний капітал?
- 2) Яка структура соціального капіталу?

3) В яких осередках і в якому суспільстві може сформуватися соціальний капітал?

4) Яким чином норми та зразки поведінки, сформовані у межах окремих громад, передаються на загальнонаціональний рівень?

5) Звідки може взятися соціальний капітал у суспільствах із зруйнованою традицією громадського життя? [40, с. 55].

Перші два питання, відзначені українським політологом, здаються надзвичайно важливими для політичних наук у постсоціалістичних країнах, оскільки, по-перше, варто чітко визначити роль і значення (негативне чи позитивне) самого феномену соціального капіталу для суспільства, і по-друге, саме вивчення структурних елементів соціального капіталу дозволяє сформулювати ефективну систему індикаторів його розвитку. Тобто як перше, так і друге питання, є фундаментальними для осмислення дослідницької суті теорій соціального капіталу. З цих причин, у перших двох підрозділах даного розділу ми сконцентруємо увагу саме на вивченні цих двох аспектів, аналізуючи їх з точки зору відповідної наукової інтерпретації українськими та румунськими дослідниками. Наступні три питання поставлені А. Колодій будуть розглянуті нами у третьому підрозділі цього розділу.

Перший аспект, який стосується ціннісного навантаження соціального капіталу, пов'язаний з тим, що цьому поняттю важко дати єдине стале визначення. Тому, у науковій літературі вживаються інтерпретації за принципом „від зворотного”. Тобто, дослідники ведуть мову про ті країни, в яких панує корупція, взаємна недовіра й неповага до закону та до інших людей як про такі, що в них відсутній або не розвинений соціальний капітал [56]. Теоретичні пошуки, а також труднощі, пов'язані із операціоналізацією поняття соціального капіталу сприяли тому, що виникла гостра дискусія серед західних політологів і соціологів щодо можливостей використання категорії „негативний соціальний капітал”, яка згодом захопила представників як української, так і румунської політичної науки.

Питання ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” також пов'язане із тривалими дискусіями між представниками функціоналізму та модерних ціннісних політологічних підходів до вивчення євроінтеграційних процесів, які були розглянуті нами у першому розділі. Якщо представники класичних теорій європейської інтеграції не вважають за потрібне впроваджувати у політичні студії різноманітні соціологічні концепції, то прихильники модерних

ціннісних підходів (соціальний конструктивізм, транзакційний підхід) дотримуються думки, що аналіз соціальної структури та ціннісних установок суспільства є ключем до розуміння і прогнозування сучасних євроінтеграційних процесів. Але, для цього базисні наукові категорії, такі як соціальний капітал, не повинні містити ціннісних суперечностей. Часто дане питання пов'язується із позитивною або негативною конотацією наукової категорії. Тому, вважаємо за потрібне розглянути підходи і способи вирішення проблеми ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” в українській та румунській політології.

У науковій доповіді про яку ми вже згадували, А.Колодій наголосила на тому, що критики теоретика соціального капіталу Р.Патнама, картали його за те, що він запозичив „чужий термін”, надаючи йому ціннісного забарвлення та прив'язавши його зміст до винятково позитивних надбань у сфері людської взаємодії. Отже, чи можливий „соціальний капітал” із знаком мінус? [40, с. 55]. Американські вчені Б.Едвардс та М.Фолей [122] доводять, що формулювання дефініції соціального капіталу лише з позиції позитивних наслідків його існування є неправильним з наукової точки зору. Вчені наводять приклад організованої злочинності, яка фокусується навколо бандитських груп із високим рівнем довіри та мобілізованими соціальними мережами. Ці мережі відповідають параметрам високого рівня соціального капіталу, оскільки міжособистісна взаємодія та співробітництво є доволі продуктивними. Тому, у плані адаптації теорій соціального капіталу до трансформаційних реалій, вченим варто не тільки виміряти за західними методиками рівень соціального капіталу, але й виявляти чи дійсно високий рівень соціального капіталу сприяє інституційній ефективності політичної системи в цілому.

Згодом, у монографії, яка побачила світ у 2002 р., А.Колодій зробила спробу розв'язати це теоретичне питання за допомогою ретельного вивчення базисної термінології. Аналізуючи економічне значення термінів „капітал” та „соціальний капітал”, автор доходить до висновку, що він має лише позитивний зміст. „Не є капіталом різноманітні негативні форми соціальних зв'язків, що руйнують спільноту або не дають їй зміцнитися” [42, с. 67]. Тобто, на думку А.Колодій соціальний капітал є щось корисне, таке, що може вживатися для примноження тих набутків, які вже є. З цих причин, на думку дослідниці, немає сенсу говорити про „позитивний соціальний капітал” та „негативний соціальний капітал”.

Позитивне значення поняття соціального капіталу надається у статті Віктора Степаненка, присвяченій теоретико-

методологічним аспектам вивчення цього явища [80, с. 27]. Але вчений зазначає, що у посткомуністичних державах дуже часто неформальні міжособистісні відносини кланово-родинного типу, які сформувалися як реакція на необхідність виживання в тяжких економічних умовах перехідного періоду стають аналогом автентичних вільних відносин у соціумі. Виникає, таким чином, явна проблема: як відрізнити соціальний капітал, який притаманний суспільній солідарності та довірі, від „соціальних капіталів кланового типу”? В.Степаненко згадує тези відомого теоретика соціального капіталу Ф.Фукуями про те, що і мафія, і куклус-клан, володіють певним соціальним капіталом, але всі вони шкодять суспільству. Вчений вважає, що ці кланові стратегії виконують у посткомуністичних суспільствах компенсаторно-стимуляційну функцію, яка є подібною до „народної економіки” за умов відсутності розвиненої ринкової економіки [80, с. 37]. На нашу думку, родинно-кланові стратегії виживання блокують перспективи розвитку громадянської солідарності та довіри до інших осіб, які не належать до найближчого оточення. Все це в сукупності є несприятливим середовищем для розвитку соціального капіталу та інститутів громадянського суспільства.

Аналізуючи ці явища, політичний аналітик Олександр Рудик називає соціальний капітал в Україні – капіталом, який є „незначним”, „слабким” та „маловпливовим”, але в жодному випадку не „негативним”, зберігаючи позитивне значення згаданої категорії [72]. Позитивний зміст категорії соціального капіталу присутній у дослідженні В.Болотової, яка вивчає вплив соціального капіталу на корупцію. Дослідниця підкреслює, що соціальний капітал „скріплює суспільство в єдиний організм”. У суспільстві із дефіцитом соціального капіталу – малорозвинена співпраця, необхідна для швидкого економічного зростання і стійкого суспільного розвитку [7, с. 17].

У румунській політичній науці „негативний соціальний капітал” також є поняттям доволі дискусійним. Погляди румунських дослідників відзначаються різними формами аргументації на користь доцільності / недоцільності використання цього поняття. Наприклад, аналізуючи функції соціального капіталу, румунський соціолог Богдан Войку не відзначає жодну його негативний прояв. Спираючись на праці західних політичних теоретиків, Б.Войку констатує, що соціальний капітал виконує роль контролю за соціальною поведінкою, сприяє ефективному доступу осіб до рідкісних соціальних ресурсів, детермінує соціальний та економічний розвиток громад та є інструментом конвертації соціальних

ресурсів у політичні [182]. Іншими словами, Б.Войку дотримується методологічної позиції, що соціальний капітал має лише позитивні прояви, тобто справляє позитивний вплив на суспільство. Румунський науковець пов'язує дискусії з приводу позитивних і негативних проявів соціального капіталу із згаданою нами у першому розділі дослідження типології Д.Нараяна про „сполучувальний” соціальний капітал (bridging social capital), який формується внаслідок відносин між групами осіб та „зв'язуючий” соціальний капітал (bonding social capital), який стосується відносин у середині групи [141, с. 224]. Перший тип соціального капіталу, тобто соціальний капітал, що зв'язує громади, справляє позитивний вплив на суспільний розвиток. Другий тип соціального капіталу присутній у замкнених спільнотах, які стають носіями ізоляціоністських настроїв та гальмують загальний розвиток соціальних відносин, не поліпшуючи якість життя. Тож, Б.Войку дотримується думки, що проблема ціннісного навантаження поняття соціального капіталу розв'язується за допомогою використання методу типології. Цю думку в цілому можна вважати коректною, оскільки прояви соціального капіталу у різних спільнотах і соціальних середовищах можуть суттєво відрізнятися.

В контексті дискусій щодо доцільності вживання терміну „негативний соціальний капітал”, використання цієї категорії, як зазначає О.Демків, можна вважати прикладом того, що П.Бурдье назвав правом номінації. Йдеться про те, що вживаючи певні терміни, науковець представляє одні соціальні явища, як норму, а інші як відхилення. Термін „негативний соціальний капітал” є проблемним і суперечливим і з тієї точки зору, що говорити про негативний стан певного різновиду капіталу є питанням дискусійним. Український дослідник вважає, що соціальний капітал є невід'ємною характеристикою кожного соціуму, відтак, капітал не може бути негативним чи позитивним, так само як не може існувати кращої чи гіршої культури [25, с. 9]. Замість вживання такого дискусійного терміну як „негативний соціальний капітал”, дослідник пропонує вести мову про негативні (дисфункціональні) аспекти капіталу, оскільки будь-яка соціальна інтеграція неминуче супроводжується дезінтеграцією, а будь-який прогрес у певній сфері є нездійсненним без регресу в іншій. Дослідницька позиція О.Демківа є компромісною, займаючи серединну позицію між прихильниками ідеї про позитивний або негативний зміст поняття „соціальний капітал”.

Серед українських і румунських науковців можна зустріти прихильників ідеї про негативний вплив соціального капіталу

на суспільство і про доречність використання політологічних термінів, які позначають цей вплив. Так, українська дослідниця Людмила Шангіна вважає, що важливим моментом при дослідженні громадянського суспільства у країнах, в яких реалізується сценарій посткомуністичного транзиту, є розгляд теоретичних розробок П.Бурдьє, в яких аналізується „негативний соціальний капітал”. Відповідно до концепції П.Бурдьє, центральним елементом соціальної мережі є зв’язки між індивідами. Особисті знайомства, зв’язки у сім’ї та поміж друзями – все це і складає соціальний капітал. Але, якщо суспільство тримається виключно на таких зв’язках, то йдеться про „негативний соціальний капітал”. У такому суспільстві особисті риси, зокрема професійні, ніякої ролі вже не грають. Саме тому, під час вивчення процесу формування інститутів громадянського суспільства, варто розглянути ступінь впливу „негативного соціального капіталу” на суспільство, який проявляється у формі таких явищ як „трайбалізм”, „кумівство”, „корумпованість” тощо [63]. Іншими словами, Л.Шангіна погоджується із можливостями використання терміну „негативний соціальний капітал” у політичних науках, тоді, коли мова йде про перехідні суспільства, в яких особисті соціальні зв’язки починають домінувати у політичній або економічній системі. Вона дотримується думки, що негативні риси соціального капіталу політичної верхівки нічим не компенсуються, тому навіть міжособистісні відносини не регулюються у середовищі еліти загальноприйнятими етичними нормами. Ця форма соціального капіталу, яка, де-факто, рекламується елітою є невдалим прикладом для суспільства, відштовхуючи від нього ринкові принципи соціальних відносин. З цих переконань, поняття „негативний соціальний капітал” грає роль допоміжного засобу оцінки перехідних суспільств.

Подібної наукової позиції дотримується і український політолог Віталій Кулик, який констатує, що в цілому можна розрізняти „позитивний” та „негативний” соціальний капітал. На думку автора, проявом розвитку „позитивного” соціального капіталу в Україні – це „помаранчева революція”, що характеризувалася співробітництвом, колективізмом, соборністю. Негативними проявами негативного соціального капіталу в українському суспільстві є кумівство, сімейність, корупція, участь у кримінальних співтовариствах тощо [49]. Тут варто додати, що як Л.Шангіна, так і В.Кулик концентрують увагу швидше на проявах соціального капіталу у перехідних суспільствах, а не на його ціннісному навантаженні.

Термін „негативний соціальний капітал” вважається прийнятним для вітчизняної політичної науки Надією Степулою, яка виводить цю категорію з процесу занепаду соціального капіталу та загострення проблем корупції та злочинності [81]. Таку саму дослідницьку позицію займає український соціолог А.Бова, який підкреслює, що соціальний капітал здатен відігравати для соціуму як позитивну, так і негативну роль. Прикладами негативної кооперації між людьми можна назвати злочинні угруповання, екстремістські та терористичні організації, а конкретним втіленням негативного прояву соціального капіталу є клієнтурні відносини, поширення корупційних зв'язків на тлі недовіри до органів державної влади [5, с. 47].

У своїх емпіричних дослідженнях А.Бова оминає термін „негативний соціальний капітал”, використовуючи поняття формальний та неформальний соціальний капітал. Науковець констатує, що формальний соціальний капітал становить міру довіри до офіційних державних інституцій і громадських організацій, а неформальний стосується залучення у дружні стосунки, у контактах із рідними та знайомими. Соціальний капітал може відігравати негативну роль для соціуму лише тоді, коли його неформальні аспекти захоплюють переважну більшість соціальних спільнот та мереж. Науковець підкреслює, що багато молодих українських та російських бізнесменів і політиків досягли успіху завдяки або знанням (культурний капітал), або завдяки власним знайомствам та родинним зв'язкам (соціальний капітал) [5, с. 48]. А.Бова відзначає важливу роль саме неформального соціального капіталу в житті перехідного суспільства. Це означає, що в емпіричних дослідженнях соціального капіталу не варто використовувати поняття „негативний соціальний капітал”, а швидше аналізувати ту суспільну роль, яку виконують неформальні аспекти соціального капіталу.

Аналізом неформальних аспектів соціального капіталу займається і румунський політолог, Норберт Петровіч, який вважає, що обсяг соціального капіталу не може зменшуватись без явних на те причин. Використання певними особами соціального капіталу означає використання мереж соціальних зв'язків, які не можуть бути вичерпані, а навпаки, можуть бути примножені і розвинені [145, с. 51]. Н.Петровіч констатує, що соціальний капітал відіграє в першу чергу інтегративну функцію, додаючи, що не можна вести мову про лінійну залежність інтегрованості суспільства від одного лише соціального капіталу. Румунський

політолог вважає, що ця констатація засновувалась би на науковому редукціонізмі. Якщо рівень соціальної інтеграції стає занадто високим і всі соціальні мережі беруть участь у процесі соціальної інтеграції, стираються індивідуальні риси окремих осіб та обмежується їх персональна ініціатива [145, с. 52]. У цьому автор вбачає проблемний і навіть негативний момент впливу соціального капіталу на суспільство через окремі групи людей. Але подібні випадки не мають системний характер і не є достатнім приводом для констатації домінуючого негативного впливу соціального капіталу на загальносуспільний розвиток.

Тож, українські і румунські дослідники по-різному розв'язують проблему ціннісного навантаження поняття соціального капіталу. Існують різні підходи до можливості використання поняття „негативний соціальний капітал” у суспільних науках. Переважна більшість науковців вважають, що соціальний капітал не може бути негативним – це соціальний набуток суспільства, що сприяє ефективній консолідації демократичних цінностей. Ті поодинокі науковці, які вживають термін „негативний соціальний капітал”, вважають, що він є додатковим засобом оцінки суспільно-політичної ситуації у перехідних суспільствах. На їх думку, цей термін є певною формою адаптації загальних теорій соціального капіталу до вивчення трансформаційних процесів.

Якщо порівняти погляди румунських і українських дослідників на проблему ціннісного навантаження теорій соціального капіталу, можна знайти як спільні, так і відмінні риси. Наприклад, погляди Б.Войку подібні до теоретичних переконань українських дослідників Л.Шангіної та В.Кулика про те, що „негативний соціальний капітал” є результатом домінування у суспільстві міжособистісних та родинних відносин, в умовах коли рівень довіри в межах соціальних груп є низьким. Фактично Б.Войку та Л.Шангіна дійшли до однакових висновків щодо можливого несприятливого впливу соціальних мереж на суспільний розвиток, але спираючись на різні теоретичні школи соціального капіталу (мережевий підхід П.Бурдьє та інституційний підхід Р.Патнама). Разом з тим, на відміну від українських науковців, Б.Войку не вважає за потрібне вживати термін „негативний соціальний капітал”, підкреслюючи виключно позитивні прояви соціального капіталу на загальносуспільному рівні.

На відміну від представників української політичної науки, румунські дослідники приділяють менше уваги проблемі ціннісного навантаження поняття соціального капіталу. У їх

наукових розвідках, присвяченій цій тематиці, питання ціннісного навантаження соціального капіталу ставиться досить рідко та має контекстуальний, вторинний характер. В цілому, румунські дослідники вкладають у поняття „соціальний капітал” виключно позитивний зміст, розв’язуючи ціннісну проблему даної категорії за допомогою методу типології (Б.Войку, Н.Петрович), відповідно до якого визнаються різні типи соціального капіталу та різні їх прояви і вплив на суспільно-політичний розвиток країн. Румунські дослідники у більшій мірі довіряють валідності західних політичних концепцій, до яких власне і відносяться теорії соціального капіталу. Загальний консенсус наукового співтовариства, закріплений дослідженнями Світового Банку та Європейської Комісії, відповідно до якого соціальний капітал є ціннісним набутком будь-якого суспільства, в цілому, був перейнятий румунськими вченими.

Незважаючи на поодинокі спроби окремих українських дослідників продемонструвати „теоретичну даремність” концепцій соціального капіталу, або виділити „негативний” і „позитивний” соціальний капітал, у цілому, доробок українських політологів та соціологів вписується у домінуючу наукову парадигму другої групи теорій колективної дії (theories of collective action), яка визнає примат соціальних факторів над інституційними у перехідних суспільствах. Це в значній мірі відрізняє їх від підходів румунських дослідників, які приділяють увагу як інституційним, так і соціальним чинникам суспільного розвитку.

На нашу думку, позитивна роль соціального капіталу розкривається через зміцнення соціальної і політичної єдності суспільства. Інший аспект інтегративної функції соціального капіталу полягає у тому, що завдяки йому, окремі суспільні групи стають більш об’єднаними та консолідованими. Тобто, соціальний капітал – це важливий соціальний ресурс, який може бути по-різному використовуватись. Використання поняття „негативний соціальний капітал” ускладнює аналітичні моделі теорій соціального капіталу, оскільки введення нового поняття може сприяти поглибленню термінологічної нечіткості і плутанини на теоретичному рівні, але, тим не менше, цей термін має право на існування.

Проблему ціннісного навантаження поняття соціального капіталу досить важко розв’язати, як і у випадку із іншими важливими політологічними категоріями, які мають позитивну конотацію (демократія, політичні права, громадянське суспільство та ін.). На загальнотеоретичному рівні важко

визначити чи має соціальний капітал виключно позитивну суть, тим більше, що він є різновидом соціального ресурсу, який може використовуватися владою у власних цілях. Тому, було б доречно вести мову про продуктивність соціального капіталу. В одних суспільствах соціальний капітал може бути продуктивним, тобто відгравати важливу роль для економіки і політики, в інших – ця роль може бути мінімальною та залежати від типу домінуючих у суспільстві соціальних ресурсів. З позицій психологічної науки, соціальний капітал є ресурсом, який людина отримує з соціальної мережі і використовує його у своїх цілях [104, с. 601]. Ця егоцентрична позиція з точки зору моралі актуалізує питання про суспільну корисність соціального капіталу і про його продуктивність.

Таким чином, переважна більшість українських і румунських дослідників вважають, що соціальний капітал не може бути негативним – це соціальний набуток суспільства, що сприяє ефективній консолідації демократичних цінностей. Окремі негативні прояви соціального капіталу можуть бути пояснені за допомогою поділу цього суспільного феномену на формальний та неформальний типи, які, у певних соціально-політичних умовах можуть мати різне значення для соціуму. На відміну від представників української політичної науки, румунські дослідники приділяють менше уваги проблемі ціннісного навантаження поняття соціального капіталу. У їх наукових розвідках питання ціннісного навантаження соціального капіталу ставиться досить рідко та має вторинний характер. Тому, доходимо до висновку, що проблема ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” залежить від способу постановки наукових завдань. На загальнотеоретичному рівні важко визначити чи має соціальний капітал виключно позитивну суть, тим більше, що він є різновидом соціального ресурсу, який може використовуватися владою і окремими індивідами у власних цілях.

Підходи до вимірювання соціального капіталу в українській та румунській політичних науках

Важливим аспектом вивчення соціального капіталу є аналіз основних підходів до його вимірювання, які використовуються українськими та румунськими дослідниками. Цей теоретичний аспект є актуальним із декількох причин. По-перше, вивчення підходів до вимірювання соціального капіталу дозволяє сформулювати певні висновки про форми використання концепцій соціального капіталу у конкретних дослідженнях, в тому числі, тих, які стосуються євроінтеграційних процесів. По-друге, відзначаємо, що не можливо проаналізувати різні системи індикаторів соціального капіталу без розгляду його структури, адже структурні компоненти безпосередньо пов'язані із системою показників цього суспільного феномену.

Науковці із постсоціалістичних країн намагаються піддати верифікації на прикладі власних суспільств структурні елементи соціального капіталу, про які писав Р.Патнам та інші теоретики (П.Бурдьє, Д.Коулман). Трьохфазова модель Р.Патнама, яка включає норми взаємин, довіру та соціальні мережі, використовується українськими та румунськими вченими у різноманітних дослідженнях, з метою перевірити наукову ефективність запропонованої аналітичної схеми. Так, аналізуючи наукову працю Р.Патнама, присвячену адміністративним реформам в Італії, українська дослідниця Ірина Мейжис констатує, що італійський приклад нагадує сучасний стан в Україні. Відмінність між північними та південними регіонами Італії порівнюється дослідницею із ситуацією, яка склалася в Україні у північно-західних та південно-східних областях після „помаранчевої революції” [57, с. 120]. Дослідниця вважає, що на північному заході України існує традиція громадянського управління і пов'язаного з нею Магдебурзького права, так само як існують республіканські традиції у північних регіонах Італії. Наукова праця Р.Патнама, яка спиралася на трьохфазовій моделі аналізу соціального капіталу показала, що економічні негаразди у південних регіонах визначаються соціальними факторами, а його точний політологічний діагноз цих негараздів призвів до поступового покращення ситуації на півдні Італії, оскільки до його порад прислухалися численні громадські організації та органи місцевого самоврядування. Тому, на думку І.Мейжис, структура соціального капіталу Р.Патнама, як і його аналітична модель, можуть бути застосовані в українській політичній науці.

Патнамівська традиція визначення структури соціального капіталу справила значний вплив на погляди українських

політологів. Фактично, в українській політичній науці зустрічаємо найрізноманітніші модифікації трьохфазової моделі Р.Патнама. Наприклад, А.Колодій вважає, що подальша специфікація категорії і структури соціального капіталу має відбутися в дусі праць Р.Патнама та є цілком доречною, адже поняття „соціальний капітал” стає зручним інструментом вивчення і пояснення відмінностей у політичному і соціальному функціонуванні різних суспільств. Компонентами соціального капіталу за А.Колодій є наступні:

- мережа горизонтальних зв'язків між рівними індивідами;
- норми взаємності та довіра;
- навички колективних дій;
- почуття причетності до суспільних справ, обов'язку та

відповідальності перед іншими людьми, тобто громадянськість у її неpolітичних проявах (civicness) [42, с. 69].

На думку дослідниці, є досить проблемним використання аналітичної моделі соціального капіталу, яка включає такі компоненти як політична участь і політична довіра, які часто формуються під впливом громадського життя та політико-правових чинників [42, с. 70]. Іншими словами, рівень довіри громадян до політичних інститутів не відноситься політологом до компонентів соціального капіталу. Довіра до політичних структур залежить від легітимності влади, саме тому, на думку українського політолога, її доцільніше вважати компонентом політичної культури, а не соціального капіталу.

Варто додати те, що на відміну від соціального капіталу, який є певним суспільним ресурсом, що дає змогу соціальним групам організувати колективні дії для досягнення певних цілей, політична культура є орієнтацією суспільства на політичну систему, відображаючи усвідомлення громадянами того впливу, якого вони можуть справити на еволюцію політичних процесів. На думку А.Колодій рівні політичної участі та політичної довіри не відносяться до безпосередніх індикаторів соціального капіталу. Але чи поділяють дослідницьку позицію львівського політолога інші науковці?

Схожу методологічну позицію займає український дослідник Ю.Савко, який виділяє три найважливіші структурні компоненти соціального капіталу:

- соціальні відносини, завдяки яким індивіди можуть мати доступ до ресурсів їхніх партнерів у спілкуванні;
- обсяг і якість доступних ресурсів партнера спілкування;
- відносини взаємності обміну [74, с. 17].

Так, само як і А.Колодій, Ю.Савко не відносить до компонентів соціального капіталу складові, які стосуються

політичної системи, вважаючи їх другорядними суспільними феноменами, які не визначаються соціальними факторами. Проте, на відміну від структури соціального капіталу, запропонованої А.Колодій, модель Ю.Савко має більш загально-філософський зміст. Ця модель, незважаючи на її теоретичну логічність, не передбачає чітких індикаторів виміру соціального капіталу, в чому власне й полягає її проблематичність. Тим більше, що компоненти „соціальні відносини” та „відносини обміну” нагадують кореляцію між цілим і частиною. Тому, їх використання як незалежних показників розвитку соціального капіталу є проблемним на емпіричному рівні.

Більш адаптованою до емпіричних досліджень, які стосуються постсоціалістичних суспільств, є структурна модель соціального капіталу українського дослідника А.Бови. У статті присвяченій емпіричному досвіду вивчення соціального капіталу в Україні, науковець виділяє наступні складові соціального капіталу:

- членство у громадських та політичних організаціях;
- довіра до формальних і неформальних зв'язків;
- освіта;
- вільний доступ до інформації;
- норми, традиції, цінності [5].

Структура соціального капіталу, відповідно до аналітичної моделі А.Бови, включає чітку систему індикаторів. Тобто, складові соціального капіталу є власне його базисними індикаторами. Аналіз членства громадян у громадських та політичних організаціях, довіра населення до органів влади, рівень освіти, доступ до публічної інформації та базисні суспільні норми і цінності є тими індикаторами, які свідчать про розвиненість соціального капіталу у певному суспільстві. Базуючись на методиці Центру вивчення громадської політики університету Стречклайд (Глазго) та Австралійського інституту вивчення сім'ї, дослідник вибудував цікаву систему виміру соціального капіталу, яку використав на прикладі України та інших європейських країн.

А.Бова вважає рівень довіри до формальних інститутів і неформальних мереж є одним з основних індикаторів соціального капіталу. Особливу увагу науковець приділяє питанню довіри до соціальних інститутів в Україні та Європейському Союзі, використовуючи дані дослідження „Євробарометр”, які проводяться регулярно з 1972 р. Аналізуючи рівень довіри громадян ЄС та України до формальних та неформальних соціальних інституцій, А.Бова використовує деталізовану

модель аналізу цього індикатора соціального капіталу, яку він запозичив у представників західної політичної науки, але вніс до неї певні доповнення, додаючи рівень освіти і вільний доступ до інформації [4]. Ключовим же індикатором соціального капіталу у працях А.Бови є рівень соціальної довіри. Цієї методологічної установки дотримується і український політолог А.Дроздова, яка аналізує вплив довіри до органів влади на демократичне реформування в Україні [32].

Щодо соціальної довіри, західні політологи виділяють її трьохрівневу структуру, яка включає генералізовану довіру, інституційну довіру та персональну довіру. Ця ж теоретична структура була запозичена румунським науковцем Б.Войку [184]. Рівень генералізованої довіри є показником ставлення індивіда до всіх соціальних спільнот, інститутів та держави, а також ставлення до самого себе. Інституційна довіра є індикатором ставлення індивідів до соціальних інститутів, в тому числі до інститутів громадянського суспільства. Персональна довіра є показником ставлення індивіда до самого себе та до інших осіб.

Використовуючи цю модель аналізу соціальної довіри, А.Бова дійшов до висновку, що є підстави вважати Україну суспільством недовіри. У порівнянні із світовими і європейськими дослідженнями, лише деякі інститути в нашій країні мають позитивний рейтинг. Високий рівень довіри стосується інститутів приватної сфери – сім'я, колеги, церква. Науковець вважає, що міжособистісний вимір довіри має особливе значення у перехідний період, а рівень довіри до формальних інститутів влади в Україні є значно нижчим, аніж у жителів Європейського Союзу [4, с. 97]. Ці та інші висновки були сформульовані науковцем на основі авторської інтерпретації трьохфазової моделі Р.Патнама, з її доповненням та адаптацією до українських суспільних реалій за допомогою акцентування уваги на соціальних факторах, що справляють значний вплив на політичне життя суспільства.

На відміну від А.Бови, скептично оцінює патнамівську модель аналізу соціальної довіри румунський політолог Петру Ілук, підкреслюючи методологічну нечіткість цієї концепції та складність її застосування до вивчення постсоціалістичних суспільств. Під час вимірювання генералізованої довіри, на думку науковця варто брати до уваги можливі неадекватні відповіді респондентів. Генералізована довіра стосується доволі широкого спектру понять та у значній мірі визначається оптимізмом як рисою характеру особи. Проблематичність цього рівня соціальної довіри полягає в його залежності від низки

суб'єктивних факторів, таких як настрої людини та інші чинники психологічного характеру. Так, виникає логічне запитання, що означає класична для теорій соціального капіталу інформація: 32% румунів демонструють ставлення довіри до інших людей, а 59% – ставлення недовіри? [130, с. 10]. Наскільки адекватним є цей показник в умовах постсоціалістичних суспільств, в яких відбуваються постійні трансформаційні зміни, пов'язані, не в останню чергу із євроінтеграційними процесами?

Для знаходження відповіді на це запитання варто звернутись до загальної методики вимірювання соціального капіталу, яка в цілому базується на соціологічних опитуваннях. Варто погодитись, що в рамках опитувань важко відрізнити реальну політичну поведінку громадян від їх оціночного ставлення до політичної системи. Важливим аспектом підходів до вимірювання соціального капіталу є їх теоретична релевантність. Тобто можна поставити питання про те, чи представляють дані отримані в результаті соціопитування підставу для аналізу рівня соціального капіталу.

Під час аналізу довіри, як індикатора соціального капіталу, варто звертати увагу на проблему впливу певної соціальної інституції на життя населення. Ставлення до парламенту або уряду буде значною мірою критичним, оскільки дії цих органів влади визначають рівень та якість життя населення. Не варто ігнорувати й елемент висвітлення діяльності тих чи інших політичних інститутів у ЗМІ. Збройні сили та церква, які користуються найвищим рівнем довіри у Румунії та Україні, не впливають безпосередньо на рівень життя суспільства, тому ставлення до них є щонайменше нейтральним.

Окрім цього, на основі одиничних соціологічних опитувань важко реально оцінити рівень розвитку соціального капіталу у певному суспільстві, оскільки феномен соціальної солідарності може проявлятися стабільно або формуватися у певних умовах, наприклад, кризових. Якщо досліджуються громадські організації, які мають за мету реагувати на порушення прав людини або боротися за дотримання прав етнічних меншин, специфічна соціальна солідарність є перманентним проявом їх діяльності. Інші соціальні спільноти можуть накопичити і продемонструвати високий рівень соціального капіталу лише при появі певних обставин (необхідність ремонту конкретної ділянки дороги, зміни назви вулиці тощо). Тож, на нашу думку, будучи контекстуальною характеристикою певної спільноти, соціальний капітал не може бути правильно оцінений без врахування динаміки зміни основних його показників у часі.

Врахувати часовий вимір під час аналізу соціального капіталу намагаються європейські експерти, які проводять серію досліджень „Євробарометр”. Для визначення потенціалу соціального капіталу вони використовують неоднакові показники на його різних рівнях. На макрорівні, тобто на рівні національних держав ЄС, використовується показник задоволення рівнем демократії, на місцевому рівні – взаємовідносини із сусідами, родичами, рівень довіри до місцевих інститутів влади, на індивідуальному рівні – задоволення власним життям людини та громадськими процесами [168]. Модель аналізу соціального капіталу, запропонована європейськими науковцями, має як свої переваги, так і недоліки. Перевагою моделі є можливість здійснення порівняльного аналізу на рівні країн, недоліком – суттєве розширення поняття і компонентів соціального капіталу.

Подібну до європейських експертів теоретичну позицію займає український дослідник О.Демків. На думку дослідника, використання теорій соціального капіталу є корисним у дослідженні постсоціалістичних суспільств і соціумів в яких формальна знеособлена інституційна структура є неефективною, а відтак дублюється і витісняється ефективнішою структурою мережових персоналізованих зв'язків. О.Демків вважає, що соціальний капітал повинен досліджуватись в рамках мережевого підходу на двох рівнях: на індивідуальному і колективному. Саме така перспектива видається доречною у дослідженні соціального капіталу сучасного українського суспільства, оскільки використання методів, розроблених у рамках мережевого аналізу, може сприяти подоланню розриву між теоретичним напрацюванням та практичним дослідженням соціального капіталу [26, с. 168].

На відміну від інших підходів до вимірювання й інтерпретації поняття соціального капіталу, мережевий підхід засновується на класичній теорії мереж. Мережевого підходу дотримується український політолог О.Михайловська, яка розкриває структурну складову соціального капіталу через поняття соціальних мереж. Автор підкреслює, що мережевий підхід традиційно використовується для дослідження самого широкого кола об'єктів у соціальних науках. Такий підхід дозволяє вивчати структуру соціального капіталу, проводити різного роду виміри, зокрема щільності мереж, міцності мережних зв'язків та їхньої стійкості [59, с. 365].

Виступаючи із критичним зауваженням до мережевого підходу, румунський науковець П.Ілуц констатує, що проблемність його застосування до аналізу соціального капіталу

полягає у тому, що не відомо, у кого вищий рівень соціальної солідарності: у особи, яка контактує з двома колегами, яким повністю довіряє, чи в особи, яка взаємодіє із п'ятдесятьма індивідами, але довіряє їм частково? Як у першому, так і у другому випадку, вимірювання соціального капіталу є неефективним, оскільки взаємозв'язок між соціальними групами формує соціальний капітал [130, с. 10]. Цей висновок, який випливає з мережевого підходу, вказує на проблематичність визначення основних показників розвитку соціального капіталу. На нашу думку, важливим аспектом соціального капіталу є його якісні характеристики, які вказують не на чисельність осіб, які залучені до соціальної мережі, а на природу відносин поміж ними. Проте цей якісний параметр соціального капіталу важко виміряти емпіричним шляхом.

Іншим проблемним моментом вимірювання соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах є труднощі, пов'язані із формалізацією його структурних компонентів. Окрім цього є явними проблеми із генералізацією індивідуальних показників соціального капіталу. Також постсоціалістичним суспільствам притаманна певна соціальна нестійкість, пов'язана із постійними трансформаційними процесами. Тому, постулат мережевого підходу, що колективний соціальний капітал є сумою індивідуальних преференцій здається досить відносним з наукової точки зору та потребує подальшої конкретизації.

На сучасному етапі, коли у постсоціалістичних суспільствах активно розвиваються інформаційні технології, мережевий підхід стає особливо актуальним. Перспективним напрямком політологічних досліджень є аналіз електронних соціальних мереж з точки зору їх впливу на формування і розвиток соціального капіталу суспільства.

Повертаючись до методик емпіричної фіксації соціального капіталу слід зазначити, що як в румунській, так і в українській політології використовуються різноманітні первинні і вторинні показники. Аналізуючи переваги і недоліки підходів до вимірювання соціального капіталу, український дослідник А.Розказов виділяє три загальні групи показників:

- громадська діяльність та рівень активності: кількість членів у громадських організаціях за інтересами та дозвіллям; частота й інтенсивність відвідувань громадських організацій; кількість членів у волонтерських організаціях; частота й інтенсивність відвідувань волонтерських громадських організацій;

- соціальні мережі, зв'язки та взаємодія: частота зустрічей

і спілкувань із родичами, друзями або сусідами; частота й інтенсивність спілкування у віртуальних суспільних мережах (телефон, Інтернет); кількість близьких друзів або родичів тих, що живуть поблизу і хто може сподіватися на отримання допомоги від респондента;

- довіра, загальноприйняті норми і цінності: рівень довіри до людей свого кола спілкування; довіра до людей з навколишнього оточення; рівень довіри до установ різного рівня; сприйняття загальноприйнятих цінностей; відношення до поглядів, традицій території мешкання [71].

Модель аналізу соціального капіталу, запропонована А.Розказовим, у цілому є певною модифікацією та деталізацією трьохфазового підходу Р.Патнама, який включає норми взаємин, довіру та соціальні мережі. Фактично, модель А.Розказова, як і інші т. зв. матриці вимірювання соціального капіталу в Україні потребує наповнення конкретними даними та проведення системних та регулярних соціологічних досліджень.

На необхідності проведення систематичних вимірів соціального капіталу наголошує румунський політолог Синзьяна Олтяну. Розглядаючи трьохфазовий підхід Р.Патнама як основу для вимірювання соціального капіталу румунського суспільства, С.Олтяну у статті „Як вимірювати соціальний капітал у Румунії?” [144], зазначає, що ця модель, по-перше, малопридатна до аналізу румунських сільських громад, в яких присутні власні традиції та специфічні соціальні норми. Дослідниця дотримується думки, що аналітична схема Р.Патнама повинна бути адаптованою до умов вивчення румунського суспільства, адже майже половина населення Румунії проживає в сільських населених пунктах. По-друге, патнамівська модель не враховує аспект участі громадян у прийнятті рішень місцевими органами влади. Вона спрацьовувала на прикладі італійських регіонів, у Румунії же, функціонує зовсім інша система прийняття рішень і зовсім по-іншому структуровані місцеві громади [144, с. 47].

На цю особливість румунського соціуму акцентує увагу і Д.Санду, який порівнює Румунію з іншими європейськими країнами. Він підкреслює, що у Румунії найвищим рівнем інституційної довіри користуються мерії та сільські ради. Громадяни Румунії схильні більше довіряти локальним органам влади, ніж урядовим, загальнонаціональним структурам. З одного боку, це надзвичайно позитивна риса соціального капіталу, проте, саме високий рівень довіри до місцевих органів влади визначає пасивність громадян та небажання вплинути на прийняття рішень на локальному рівні, адже, за умов появи

індивідуальних або колективних проблем, які потребують вирішення, громадяни чекають ініціативи з боку мерії або сільської ради [163, с. 25]. Таким чином, виникають декілька запитань, які потребують вирішення: чи має показник довіри у румунському і українському суспільствах те саме значення, що й в інших країнах? Які групи індикаторів варто використовувати для вимірювання соціального капіталу у перехідних суспільствах?

Намагаючись дати чітку відповідь на ці запитання, румунський науковець Драгош Драгоман пропонує наступну матрицю вимірювання соціального капіталу:

- генералізована довіра, яка вимірюється за допомогою загального ставлення індивідів до всіх соціальних інститутів та до інших людей;

- громадська участь, яка означає залучення до акцій громадянського суспільства у рамках неурядових організацій, професійних об'єднань, хобі-груп тощо;

- неформальна соціальна участь – зустрічі із друзями, із колегами по роботі, співробітництво із іншими особами для досягнення певних цілей [117, с. 57].

Система індикаторів Д.Драгомана в цілому нагадує матрицю вимірювання соціального капіталу А.Розказова. Проте, на відміну від А.Розказова, румунський дослідник Д.Драгоман акцентує увагу на кореляції між індикаторами громадської участі та неформальної соціальної участі. Формальна участь громадян є нерозвиненим елементом соціального капіталу постсоціалістичних суспільств, тому спостерігається пряма залежність між участю у громадському житті та недовірою до комуністичних організацій на стадії повалення авторитарних режимів.

Після становлення формально демократичних інститутів влади, у Румунії і Україні, як і в інших країнах, настала фаза розчарування результатами демократичного правління. Парадокс же соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах полягає у тому, що найбільш розчаровані прошарки населення, особливо представники нерозвиненого середнього класу, найменше залучаються до акцій третього сектору. Тому, фрустрація та розчарування соціальних груп означає їх відмову від участі у політичних процесів у формальному значенні. З цих причин, показник інституційної довіри часто залежить від політичного контексту. Так, миттєве зростання рівня довіри до інститутів влади після виборів не обов'язково означає високий рівень соціального капіталу суспільства, а швидше вказує на один із його проявів, адже іншою рисою постсоціалістичних

суспільств є проблематичність розрізнення між довірою до політичного інституту і до його конкретного представника. Варто підкреслити, що довіра до інститутів влади є одним із компонентів патнамівської матриці вимірювання соціального капіталу, яка активно використовується у дослідженнях українськими і румунськими науковцями.

На думку українського вченого В.Степаненка, підхід до вимірювання соціального капіталу, який використав Р.Патнам під час дослідження італійського та американського суспільств, базується на класичних громадянських індикаторах політичної культури (число громадських об'єднань, читання політичної преси, електоральна активність, повага до закону, міжособистісна довіра та схильність до співробітництва). Але чи зводиться соціальний капітал лише до цих індикаторів? [80, с. 38]. Досліджуючи теоретико-методологічну перспективу наукового застосування концепцій соціального капіталу, В.Степаненко концентрує увагу саме на проблемі обґрунтування чітких соціальних індикаторів, які можуть підлягати процедурам формалізації, вимірювання і узагальнення. Аналізуючи концепції соціального капіталу, В.Степаненко виділяє декілька теоретичних орієнтирів для формулювання інтегральної системи його індикаторів.

Вчений вважає, що вузька інтерпретація соціального капіталу, яка в умовах стабільного функціонування демократичних інститутів передбачає активну і продуктивну взаємодію громадянського суспільства та держави, не повинна ставати певною дослідницькою аксіомою для постсоціалістичних країн [80, с. 39]. Думка В.Степаненка здається досить доречною, оскільки у постсоціалістичних суспільствах відбуваються комплексні політичні та соціальні трансформації, які стосуються не тільки неформальних суспільних норм, але й інституційного дизайну політичної системи. Проте, це наукове бачення розходиться із ідеєю Д.Драгомана та А.Колодій про недоречність включення інституційної довіри до компонентів соціального капіталу через її загальну суспільну лабільність.

На нашу думку, варто чітко розмежовувати рівень довіри до одного із інститутів влади та рівень довіри до представників цього інституту. Незважаючи на явну заплутаність цієї кореляції в очах пересічних громадян, у дослідженнях, присвячених проблемі соціального капіталу варто брати до уваги інституційний момент, із врахування як першого, деперсоніфікованого аспекту, так і другого ситуативного показника суспільної солідарності.

Продовжуючи дискусію між політичними експертами щодо доцільності використання показника довіри у дослідженні соціального капіталу, В.Степаненко аналізує форми генералізації і узагальнення показників соціальної довіри. В цьому контексті, він відзначає, що не зовсім зрозуміло, яким чином у постсоціалістичних суспільствах довіра у межах конкретної групи може трансформуватися у довіру до незнайомців та інших громадян, так само як не зрозуміло яким чином міжгрупові відносини можуть сприяти формуванню довіри до соціальних інститутів і органів державної влади. Посткомуністична соціальна практика, з характерною для неї недовірою до державних інститутів і високою довірою до родичів, є якраз свідченням проблематичності вивчення взаємозв'язку між різними проявами соціальної довіри [80, с. 40].

Незважаючи на ці зауваження українського дослідника В.Степаненка, у спектрі політологічних досліджень зустрічаються найрізноманітніші трактування показника соціальної довіри та його місця у рамках соціального капіталу. Так, наприклад Ю.Сербіна ототожнює соціальний капітал з рівнем довіри до політичних партій та лідерів. Падіння рівня довіри до влади після президентських виборів 2010 р., розчарування електорату, а також падіння рейтингу опозиційних сил позначаються автором як „соціальний капітал влади і опозиції”. Автор аналізує цей суспільний феномен із точки зору його збереження та конвертації [76, с. 13].

Завдання виявити роль і місце соціальної довіри у матриці вимірювання соціального капіталу поставив перед собою і румунський дослідник Д.Санду, який ще у 1996 р. опублікував дві наукові розвідки, присвячені довірі як ресурсу посткомуністичного транзиту. Використовуючи показник довіри як один з інструментів виміру соціального капіталу, науковець на конкретному емпіричному матеріалі продемонстрував, що між довірою до інших осіб та про-демократичними настроями суспільства існує прямий зв'язок. Навіть більше, міжособистісна довіра позитивно корелює із довірою до інституту політичних партій [160, с. 34]. Це означає, що довіра як індикатор соціального капіталу дозволяє проаналізувати соціальні аспекти різноманітних політичних процесів. Але цей індикатор варто використовувати з обережністю під час аналізу соціального капіталу постсоціалістичних суспільств, оскільки він може залежати від певних ситуативних процесів, наприклад виборів.

Д.Санду називає цей тип довіри „компенсаторною довірою”, яка формується за наступною суспільною логікою:

„громадяни вважають стару владу настільки поганою, що новообрані політичні лідери мають бути кращими, тому їм можна довіряти” [161, с. 13]. „Компенсаторна довіра” пов’язана у постсоціалістичних суспільствах із соціальним оптимізмом та із переконанням суспільства, що зміни мають пройти миттєво. Йдеться про певну „подаровану довіру”, яка визначається неналежністю нових політичних лідерів до старої еліти. Цим власне і можна пояснити високий рівень соціального оптимізму на початкових етапах становлення демократичних режимів у країнах ЦСЄ та загальну підтримку новообраних політичних лідерів після завершення виборів.

На відміну від країн сталої демократії, у деяких постсоціалістичних суспільствах, в тому числі в Україні та Румунії, рівень персональної довіри до політиків тісно пов’язаний із рівнем довіри до політичних інститутів, які вони представляють. Так, 90% осіб, які не довіряють румунському прем’єр-міністру, не довіряють і уряду в цілому [161, с. 14]. Варто зазначити, що саме довіра до глави уряду впливає на ставлення громадян до самого уряду, а не навпаки. Цей факт вказує на особливо важливу роль політичних персон у сприйнятті суспільством політичних процесів. Іншою важливою рисою постсоціалістичних суспільств є тенденція поетапного падіння рівня довіри до політичних інститутів. Тобто, якщо спостерігається тенденція падіння рівня довіри громадян до певного владного інституту, вона зберігатиметься допоки політики не видозмінять стиль своєї діяльності.

Показник соціальної довіри є компонентом системи вимірювання соціального капіталу, яку запропонував Б.Войку у монографії „Соціальний капітал у Румунії: подорож у країні без друзів?”. Беручи модель Р.Патнама за основу, Б.Войку модифікує її, доповнюючи іншими індикаторами. Вона виглядає наступним чином:

- частота зустрічей із друзями (відсоток осіб, які зустрічаються із друзями кожного тижня);
- рівень генералізованої довіри, тобто відсоток тих осіб, які вважають, що можна довіряти іншим людям;
- рівень участі населення у акціях громадських організацій;
- рівень інституційної довіри, яка включає довіру до преси, синдикатів, органів державної влади та міжнародних організацій;
- значення друзів / родини у житті особи;
- період функціонування демократичних інститутів у країні [183, с. 59].

Індикатор „значення друзів та родини у житті особи” використовується румунським дослідником для того, щоб показати, який тип соціального капіталу домінує у суспільстві – зв’язуючий чи замкнений (внутрішньо-груповий). В цілому, матриця вимірювання соціального капіталу Б.Войку відрізняється від інших моделей вказуванням на конкретні способи застосування відповідного масиву даних. Навіть більше, науковець підкреслює, що для вимірювання соціального капіталу можна цілком скористатись даними Світового та європейського дослідження цінностей, що відкриває перед дослідниками нові пізнавальні перспективи у плані реалізації порівняльних досліджень. Автор вважає, що розвиток соціального капіталу варто корелювати з періодом присутності комуністичного режиму у країні та із періодом функціонування демократичних інститутів. Таким чином, соціальний капітал розміщується у певних часових і аналітичних рамках, для того, щоб врахувати ступінь негативного впливу політичного минулого (у формі авторитарних стереотипів і соціальних норм) на політичну поведінку громадян.

Продовжуючи ідею впливу авторитарних стереотипів на політичне життя суспільства, румунський дослідник Клаудіу Туфіш підкреслює, що комуністичне минуле мало негативний вплив на рівень довіри громадян до соціально-політичних інститутів. Незважаючи на це, деякі науковці й досі аналізують успіх демократизації постсоціалістичних суспільств із точки зору становлення нових політичних інститутів, не звертаючи увагу на інші важливі аспекти трансформаційних процесів, а саме, на цінності, довіру та основні компоненти політичної культури, без яких система політичних інститутів стає неефективною та дисфункціональною [177, с. 118]. З цих позицій стає зрозуміло, що дослідження рівня довіри громадян до соціальних інститутів є важливим індикатором соціального капіталу. Якщо рівень довіри у суспільстві зростає, соціальний капітал певної групи розширюється на інші соціальні відносини. Тобто, довіра виконує щодо соціального капіталу мультиплікативну функцію.

Ця теоретична модель досить близька за змістом до неофункціоналізму як підходу до дослідження євроінтеграційних процесів. Відповідно до концепції „переливу” (spill-over), яка розробляється в рамках неофункціоналізму, поглиблення інтеграції у певному секторі формує передумови для інтеграції в рамках інших, суміжних із ним секторів [124, с. 283]. Так само як інтеграція може спричинити інтеграцію, соціальна довіра може стати фактором розвитку соціального капіталу.

Саме соціальна довіра є ключовим компонентом соціального капіталу у матриці вимірювання цього суспільного феномену, автором якої є К.Туфіш. Ця аналітична модель виглядає наступним чином:

- рівень інституційної довіри (довіра до державних інституцій, міжнародних організацій, традиційних інститутів та організацій громадянського суспільства);
- цінності суспільства: релігійність, інтерес до політики та толерантне ставлення до девіантної поведінки;
- психологічні фактори: задоволення життям і рівень реалізації особистих задумів;
- міжособистісна довіра та відносини із друзями [177].

Матриця вимірювання соціального капіталу К.Туфіша унікає індикаторів, які б вказували на хронологічні межі дослідження, акцентуючи увагу на ціннісно-психологічних аспектах трансформаційних процесів. Дослідник уводить змінну „інтерес до політики”, базуючись на припущенні, що зацікавлена особа володіє деякою інформацією про політичні процеси та в більшій мірі довіряє політичним інститутам. Рівень релігійності населення та рівень задоволення життям мають певне відношення до соціального капіталу, але вони не вказують на політичну компоненту цього феномену.

Відповідно до висновків румунських дослідниць Л.Ністор та К.Тирхаш, які вивчають зв'язок між формальним і неформальним соціальним капіталом за допомогою факторного аналізу, у румунському суспільстві рівень релігійності майже не впливає на основні показники соціального капіталу. До його важливих факторів румунські дослідниці відносять освіту (особи з вищою освітою та елітарним соціальним статусом більше довіряють політичним інститутам) та соціально-демографічні змінні, демонструючи, що у постсоціалістичних суспільствах неформальні аспекти соціального капіталу виконують компенсаційну функцію щодо недоліків формальної структури довіри до політичних інститутів [142].

Повертаючись до аналітичної моделі К.Туфіша, зазначимо, що цей авторський підхід враховує майже всі прояви соціальної довіри у перехідних суспільствах. Тож, як підхід Б.Войку, так і аналітична модель К.Туфіша показують, що рівень соціальної довіри є одним з ключових елементів соціального капіталу. На нашу думку, відмова від цього індикатора при дослідженні соціального капіталу означає нехтування важливими показниками, які відображають ставлення індивідів до інших осіб і суспільства в цілому. Неврахування у дослідженнях

рівня довіри, як індикатора соціального капіталу, може суттєво вплинути на достовірність та логічність наукових висновків, призводячи до можливого скривлення наукової картини сфери політичних і соціальних відносин.

Таким чином, в українській та румунській політичних науках зустрічаємо різноманітні підходи до вимірювання соціального капіталу. Переважна більшість учених намагаються адаптувати класичні підходи до суспільних умов України і Румунії. Спостерігається значний вплив на дослідників моделі аналізу соціального капіталу запропонованої американським ученим Р.Патнамом. Як українські (А.Бова, А.Колодій), так і румунські науковці (Б.Войку, Д.Драгоман, Д.Санду) пропонують найрізноманітніші модифікації патнамівського підходу. Вимірювання соціального капіталу на основі мережевого підходу, із притаманним йому філософським пізнавальним акцентом, є більш представленою українськими науковцями (О.Демків, Ю.Савко), румунські вчені майже не звертають на неї увагу, або критикують її як недосконалу методику (П.Ілуп). Достатньо ефективним із наукової точки зору видається підхід Б.Войку, який можна використовувати у політологічних порівняльних дослідженнях при вивченні соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах. Підходи якими користуються румунські і українські дослідники для вимірювання соціального капіталу в основному спираються на такі показники як рівень соціальної довіри, громадська участь і норми взаємин. Дискусійним аспектом процесу вимірювання соціального капіталу в Україні є доцільність врахування дослідниками політичних чинників, що не підлягає обговоренню в рамках румунської політології. Спільною рисою підходів до вимірювання соціального капіталу, сформованих у рамках української і румунської політичної наук, є використання методу соціологічного опитування для збору інформації. Це змушує дослідників вирішувати проблему генералізації індивідуальних показників і актуалізує нерозв'язану проблему теоретичної релевантності соціологічного методу збору інформації для оцінки розвитку соціального капіталу.

Узагальнюючи основні переваги і недоліки підходів до вимірювання соціального капіталу, які використовуються румунськими і українськими науковцями, слід зазначити, що базисними індикаторами соціального капіталу у їх наукових розвідках є рівень соціальної довіри (довіра до соціальних інститутів, органів державної влади, генералізована довіра), яка вказує на якість соціальних відносин; ступінь залучення осіб до

формальних і неформальних соціальних мереж, у тому числі до організацій громадянського суспільства; задоволення життям як психологічний фактор. Якщо соціальна довіра є індикатором якості соціальних відносин, то залучення до формальних і неформальних мереж вказує на громадсько-політичну суть соціального капіталу. Врахування задоволення життям під час вивчення соціального капіталу дозволяє виявити напрями еволюції і функціонування соціальних мереж і відносин в їх межах (відносини невдоволення, які мають за мету вплинути на політичну сферу або конформістські соціальні установки). Вивчення соціального капіталу з позицій формальних і неформальних мереж притаманне українським науковцям, тоді як їх румунські колеги зосереджуються в основному на аналізі соціальної довіри.

На нашу думку, відмінності у поясненні українськими і румунськими науковцями проявів соціального капіталу в рамках функціонування політичної системи і громадянського суспільства, а також європеїзації суспільства в цілому, визначені домінуванням в українській і румунській політичних науках різних підходів до розгляду і трактування соціального капіталу. На основі наших спостережень, аналізу методик вимірювання соціального капіталу та їх використання у конкретних дослідженнях, доходимо до висновку, що українські політологи здебільшого розглядають соціальний капітал із позицій інститутів громадянського суспільства, самоорганізації, соціально-політичної ініціативи тощо, тоді як румунські дослідники аналізують соціальний капітал крізь призму соціальних ресурсів влади, економічних труднощів, проблем бідності і стійкого розвитку суспільства. Домінування різних підходів до розуміння соціального капіталу визначає подальшу еволюцію теорій соціального капіталу в рамках української і румунської політології. Якщо в українській політології теорії соціального капіталу були запозичені з соціології, то в румунській політичній науці присутній явний економічний акцент, що справляє значний вплив на методи і методологію досліджень в цій галузі.

Використання теорій соціального капіталу у дослідженні інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії

Питання взаємозв'язку між соціальним капіталом і громадянським суспільством є досить дискусійним. Наукове співтовариство, з одного боку, визнає той факт, що соціальний капітал є важливою передумовою формування і консолідації інститутів громадянського суспільства. З іншого боку, учені неодноразово підкреслювали, що механізм згаданого взаємозв'язку до кінця ще не вивчений емпірично і не обґрунтований теоретично. В цілому, політологи дотримуються загальної концептуальної позиції, що теорії соціального капіталу є важливим інструментом вивчення громадянського суспільства у плані оцінки ефективності функціонування його інституційної системи, оскільки саме теорії соціального капіталу дозволяють визначити чи наповнені інститути реальним соціальним змістом, чи не існують вони ізольовано від суспільної свідомості і чи присутня соціальна потреба в їх існуванні.

Всі ці питання є особливо актуальними у постсоціалістичних суспільствах, в яких явною є проблема співвідношення між соціальними інститутами, їх ефективністю і призначенням. Розкриваючи соціальні складові суспільно-політичного життя, теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати євроінтеграційні процеси у Румунії та Україні з новаторської концептуальної перспективи. У цьому ракурсі, зміни в рамках інституційної системи громадянського суспільства розглядаються українськими і румунськими науковцями як один із наслідків євроінтеграційних процесів, а останні як зовнішні (але досить впливові) фактори.

Аналіз теорій соціального капіталу у дослідженнях інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії варто розпочати із розставлення деяких пізнавальних акцентів. Як в українській, так і в румунській політичних науках, у працях присвячених цій проблематиці увага дослідників концентрується або на кількісних показниках (наприклад, на рівні довіри до інститутів громадянського суспільства), або на якісному (концептуально-філософському та правовому) його аналізі. Перший аспект вивчається дисертантом у наступному розділі дослідження, у контексті аналізу кількісних вимірів соціального капіталу та їх теоретичного застосування. Тому, у цьому підрозділі ми детальніше зупинимось саме на другому аспекті, розглядаючи його в обраній автором порівняльній перспективі.

У цьому контексті, основною науковою проблемою є питання про метод накопичення соціального капіталу в умовах радикальної суспільної трансформації, розпаду соціальних установок, норми і цінностей, нестабільності суспільних груп та генералізованої недовіри [80, с. 32]. Такі обставини накладають змістовний відбиток на інституційну систему громадянського суспільства, а загальна недовіра до неурядових організацій (НУО), органів місцевого самоврядування, незалежних профспілок, професійних організацій та інших суспільних інститутів показують, що у постсоціалістичних суспільствах присутня ціла низка проблем соціального характеру. Аналізуючи ці проблеми, вже згаданий нами В.Степаненко виділяє три основні причини нерозвиненості соціального капіталу в перехідних суспільствах:

1) Відсутність модерної історичної традиції громадянського суспільства та розвинених практик і мереж суспільної активності є явною причиною слабкості соціального капіталу та засилля клієнтизму у посткомуністичних країнах.

2) Розрив між постійними і стабільними фазами суспільного розвитку та неефективна політика реформ гальмують процес накопичення соціального капіталу.

3) Неоднозначний вплив інституційної системи – недовіра громадян до формальних суспільних та державних інститутів [80, с. 33].

В.Степаненко вважає, що для утвердження соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах варто стимулювати появу певного роду посередників між громадянами та державою. Логічно, що цю роль мали б виконувати громадські організації або політичні партії, але вони вважаються суспільством неефективними. Умовами накопичення соціального капіталу „з нуля” є стабільна політична система, правопорядок та невелике за розмірами суспільство. Вчений констатує, що в Україні варто сконцентруватися на формуванні „острівців” соціального капіталу на рівні малих соціальних груп, із стимулюванням їх взаємодії [80, с. 35]. З цієї пізнавальної перспективи, питання впливу соціального капіталу на інституційну систему громадянського суспільства варто розв’язувати в контексті вивчення діяльності місцевих громад та їх ініціатив.

Саме в цьому руслі спрямовані деякі наукові розвідки українських дослідників. Так, розглядаючи громадську участь як індикатор соціального капіталу, О.Захарченко вивчає рівень впливу неурядових організацій на процес прийняття рішень у сільських громадах України. Науковець підкреслює, що 25%

сільського населення не розуміє як саме відбувається процес ухвалення рішень в їх громадах. 24% сільських жителів не можуть сказати, що є „громадська участь”. Натомість, на думку селян, оптимальна схема процесу прийняття важливих для села рішень – статус-кво, тобто рішення ухвалюються сільським головою та сільською радою [36]. Це означає домінування пасивної позиції селян, відсутність ініціативи з їхнього боку щодо вирішення проблем громади. З цих причин більшість сільського населення не бачить власної ролі у проведенні реформ на селі. Ця ситуація нагадує приклад румунського політолога С.Олтяну про пасивність жителів сільських населених пунктів Румунії. С.Олтяну порівнює результати соціологічних опитувань у Румунії із аналогічними даними з європейських країн сталої демократії. Відповідно до цих результатів, 50% працівників румунських органів місцевого самоврядування вважають, що ініціатива щодо розв’язання локальних проблем має йти від громадян, незалежно від того чи є вони членам неурядових організацій. Разом з тим, самі громадяни чекають цієї ініціативи з боку місцевих органів влади [144]. Ці показники демонструють, що в українській та румунській політології досить гостро стоїть питання кореляції між індикаторами соціального капіталу на місцевому рівні та розвитком інститутів громадянського суспільства в цілому.

Як і у Румунії, в українських селах відчувається певна соціальна пасивність, яка доповнюється небажанням вступати до неурядових організацій, або інших структур громадянського суспільства, які б забезпечили представництво інтересів місцевих громад в органах державної влади. Тому рівень впливу селян на процес прийняття рішень у своїх громадах є вкрай низьким. Для подолання цієї проблеми та зміцнення соціального капіталу в Україні О.Захарченко пропонує активно залучати організації громадянського суспільства до мобілізації соціальних ресурсів з метою ефективного впливу на розвиток громад, зміцнювати неформальні зв’язки, наприклад, пропагувати ідею міцної здорової сім’ї та добросусідських відносин, що посилює довіру та солідарність в межах громади [36]. На думку автора, використовуючи ці рекомендації, можна суттєво підвищити рівень розвитку соціального капіталу в Україні на регіональному рівні.

На дослідження регіональних аспектів соціального капіталу в контексті функціонування інститутів громадянського суспільства звертають увагу і українські дослідники М.Лесечко та О.Сидорчук. Науковці підкреслюють, що важливим каналом

впливу соціального капіталу на розвиток громадянського суспільства є органи місцевого самоврядування, які представляють інтереси місцевих громад. В цьому контексті, варто зазначити, що існує відмінність між терміном „громада” в Україні і за кордоном (в тому числі і в Румунії). Конституція України розглядає поняття „громада” як первинний суб’єкт місцевого самоврядування і визнає за ним право вирішувати питання місцевого значення. Іншими словами, мешканці будинку, які об’єдналися для досягнення певної мети не можуть формально назватися громадою. З цих причин, термін „громада” у вітчизняній науці застосовується відповідно до конкретних людей та місця, а його значення доволі суперечливе [54]. У західному суспільствознавстві поняття громади має ширше значення, охоплюючи відповідну неформальну структуру та культуру відносин між її членами. Ця єдність власне і становить ядро соціального капіталу громади. М.Лесечко та О.Сидорчук демонструють, що група громадян має більший вплив на події, аніж окрема людина, саме тому у суспільстві є необхідною кооперація зусиль. Враховуючи той факт, що саме в колективі народжується взаємне порозуміння, громадські організації можуть стати механізмами вирішення нагальних місцевих і загальнонаціональних проблем [54, с. 62]. Таким чином, спостерігаємо, що у працях українських науковців, соціальний капітал на національному рівні є сумою соціальних капіталів місцевих громад та відносин між ними. Таке розуміння має свої пізнавальні переваги у методологічному плані, але й деякі проблемні моменти.

На конкретному прикладі пізнавально-аналітичні переваги теорій соціального капіталу у вивченні інститутів громадянського суспільства, були продемонстровані українським дослідником Л.Абрамовим. Вивчаючи проекти Центру місцевої активності на базі будинку культури міста Кіровограда, науковець дійшов до висновку, що соціальний капітал є індикатором розвитку громади. Ставлячи перед собою завдання сформулювати соціальну спільність, здатну як суб’єкт управління перетворити соціокультурне середовище, поліпшити соціальні умови проживання відповідно до інтересів громадян, змінюючи їх якість життя на краще, Центр місцевої активності ініціював ряд заходів щодо підвищення рівня громадської активності жителів області. На основі методу спостереження, Л.Абрамов доводить, що чим більше успішних проектів організували різні фонди місцевих громад, тим більшою ставала до них довіра з боку населення і тим більше виняткових зв’язків, заснованих

на міжсекторному соціальному партнерстві, що є запорукою сталого розвитку території та накопичення соціального капіталу на регіональному рівні [1]. На основі цього спостереження, Л.Абрамов констатує, що Центр місцевої активності повинен мати у своєму розпорядженні реальні можливості для формування основного компонента соціального капіталу – довіри. Тому він має піклуватися про те, щоби нові проекти, які справляють позитивний вплив на соціально-економічний розвиток, були з самого початку сприйняті позитивно як окремими індивідами, так і групами місцевого співтовариства. Тоді коли керівники центру дотримуються цих умов, місцеві ініціативи успішно реалізуються. А інакше дії центру не користуються популярністю, провокуючи виникнення недовіри з боку громадян. Тож теорії соціального капіталу активно використовуються українськими дослідниками під час вивчення громадянського суспільства в контексті функціонування органів місцевого самоврядування.

Якщо українські дослідники, які вивчають громадянське суспільство, здебільшого звертають увагу на регіональні аспекти розвитку соціального капіталу (вивчаючи громади, органи місцевого самоврядування, місцеві ініціативи), то їхні румунські колеги досліджують функціонування неурядових організацій, як на національному, так і на місцевому рівні. Хоча поодинокі спроби вивчити соціальний капітал крізь призму діяльності громадських організацій та професійних мереж в Україні також присутні [51]. Варто підкреслити, що класики теорій соціального капіталу (Р.Патнам, Ф.Фукуяма) вважають, що саме громадські організації є базисними інститутами громадянського суспільства. Ця думка є логічною, адже в демократичних країнах успішно функціонує механізм формування суспільства довіри та взаємодопомоги на основі волонтерських соціальних мереж.

Напочаткових етапах становлення третього сектору у Румунії західні фінансові донори вважали новостворені громадські організації своєрідними механізмами, які зможуть стимулювати процес оновлення інституційного дизайну громадянського суспільства та політичної системи. Існувала, проте, явна кадрова проблема, яка полягала у тому, що у румунському суспільстві було недостатньо соціальних і політичних менеджерів. Все це призвело до формування негативного іміджу представників НУО, оскільки діяльність громадських організацій була погано висвітлена у ЗМІ. Відсутність належного інформування про діяльність НУО призвела до неправильного трактування представниками влади терміна „неурядові організації”.

Поширилась думка, що це поняття є синонімом поняття „антиурядові організації” [136]. Згадана термінологічна плутанина загалом негативно позначалась на ефективності функціонування громадських організацій.

Вагому проблему також склала недосконала нормативно-правова база функціонування НУО, але на цю сферу значний відбиток наклали процеси наближення Румунії до ЄС. Зазначимо, що трансформаційні процеси, пов'язані із входженням Румунії до ЄС відбувалися як до вступу до європейської спільноти, так і після нього. Першим напрямком трансформації стало нормативне регулювання діяльності організацій третього сектору. Внаслідок прийняття низки законів кожного року у Румунії зростає кількість НУО. Згідно з даними інформаційного порталу „НУО Румунії”, за 2012 рік число організацій третього сектору складає майже 30 тис., а темпи збільшення їх кількості становить 10% у рік [167].

Для порівняння, в Україні, законодавство, яке регулює питання функціонування інститутів громадянського суспільства консервує ряд серйозних проблем, а саме: зберігає ускладненість процедури державної реєстрації громадських організацій, обмежує діяльність громадських організацій за територіальною ознакою, обмежує види діяльності за змістом, встановлює державний контроль за статутною діяльністю громадських організацій, а також обмеження щодо їх безпосередньої господарської діяльності тощо. На думку В.Федоренко, чинний нормативно-правовій базі бракує прозорих механізмів стимулювання розвитку інститутів громадянського суспільства. Ціла низка законів мають бути адаптовані до європейських стандартів у сфері збереження права на об'єднання та діалогу третього сектору з владою [87]. Для оновлення інституційного дизайну громадянського суспільства потрібно оновити законодавчу базу. На відміну від України, всі ці проблеми були усунені у румунському законодавстві під час підготовки до вступу до ЄС. Необхідність оновити законодавчу базу у сфері діяльності інститутів громадянського суспільства України обумовлюється й потребою у подоланні тих інституційних і правових бар'єрів, які знаходяться на шляху розвитку соціального капіталу.

Під час вступу Румунії до ЄС було засновано Дирекцію відносин з асоціативним середовищем громадянського суспільства, яка діє при канцелярії прем'єр-міністра Румунії. Окрім цього, була заснована Рада з питань відносин з громадянським суспільством [139, с. 33-34].

Діяльність цих дорадчих органів спрямована на поліпшення діалогу між владою та НУО, а також на залучення громадянського суспільства до процесу прийняття та реалізації урядових рішень.

В Україні, при більшості міністерств, державних комітетів та органів місцевого самоврядування існують громадські ради. Це консультативно-дорадчі органи, яким відведено роль одного з основних інститутів взаємодії громадськості з органами влади. З інституційної точки зору, їх присутність є позитивним моментом [44]. Але, діяльність громадських рад досить часто має номінальний характер, їхній вплив на вироблення та прийняття рішень органами влади, формування та реалізацію державної політики є мінімальним або й взагалі відсутнім. Взаємодія громадянського суспільства та органів виконавчої влади має, як правило, вузьковідомчий характер, що перешкоджає формуванню і реалізації узгодженої державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства. З позицій теорій соціального капіталу, ці ради не користуються суспільною популярністю або соціальною довірою [44].

Таким чином, у Румунії, яка вже є членом ЄС, та в Україні, яка прагне приєднатися до спільного інтеграційного простору, науковці виділяють різні рівні правового регулювання процедури заснування і функціонування інститутів громадянського суспільства, а це означає, що перед розвитком і накопиченням соціального капіталу в українському суспільстві стоять певні інституційно-правові бар'єри.

Незважаючи на юридичну регламентованість функціонування НУО у Румунії, дані щодо участі населення в акціях громадських організацій, членства у політичних партіях та інші статистичні масиви інформації мають не зовсім позитивний характер. Тобто, усунення інституційно-правових бар'єрів не стало передумовою розвитку соціального капіталу. Так, опитування громадської думки, проведене Румунським Громадським Барометром продемонструвало, що 73,8% респондентів висловили низьку довіру до НУО [103]. Це негативне ставлення громадян визначене тим що, на думку респондентів, лідери НУО використовували кошти державного бюджету для реалізації власних вузькогрупових інтересів. Багато громадських організацій були створені підприємцями, які знаходились у пошуку „податкових лазівок”, для того, щоб приховати комерційну природу власної діяльності. Окрім економічних вигод, деякі суб'єкти, такі як політичні партії, продовжують створювати численні організації, які фактично представляли їх інтереси.

Становлення громадянського суспільства у Румунії, на думку Магди Танкау, дослідниці Європейського комітету асоціацій загального інтересу (CEDAG), відбулося швидше унаслідок дії зовнішніх чинників, ніж у результаті консолідації внутрішньої, загальносуспільної потреби [172]. Територіальне розширення ЄС, унаслідок якого Румунія стала компонентом єдиного євроінтеграційного простору є справжнім викликом для громадських організацій, як ключових елементів громадянського суспільства. Після розширення ЄС у 2007 р., міжнародні інститути обмежили витрати на реалізацію громадських проектів Румунії. Тому переважна більшість НУО почали видозмінювати власні фінансові стратегії та будувати партнерські відносини із державою. Ці відносини мають особливо важливе значення для НУО, оскільки вони можуть здійснювати ряд важливих соціальних функцій, сприяючи ефективному виконанню завдань, які ставить перед собою державна влада та отримувати взамін певну фінансову підтримку. На думку дослідниці поява організацій третього сектору у Румунії була пов'язана із наданням фінансової підтримки з боку європейських та американських спонсорів. Із цих причин, з самого початку функціонування громадських організацій у Румунії, принцип „вимоги спонсорів, а не потреби громадян” став основою стратегії НУО [172].

Бельгійська дослідниця М.Танкау підкреслює, що ініціативи зі створення НУО йшли з боку політичної та економічної еліти, а решта населення виявилась доволі пасивною при формуванні інститутів громадянського суспільства. Тому склалася наступна ситуація: третій сектор у Румунії представлений диспропорційно, до його структур мало залучені такі спільноти як сільське населення, бідні та соціально незахищені верстви. Також спостерігається певна диспропорція у плані географічної концентрації НУО. З вищезазначеного можемо припустити, що формування інститутів громадянського суспільства у Румунії відбулося у рамках формального інституційного дизайну, який не став внутрішньою, автономною потребою суспільства, а швидше продуктом європейських інтеграційних вимірів. З позицій теорій соціального капіталу, відсутність суспільної потреби у функціонування певного інституту сприяє недовірливому ставленню суспільства до нього і його мінімальному включення у неформальні соціальні мережі.

Таким чином, відповідно до висновків українських і румунських дослідників, фінансовий інструмент „експорту демократії” може призвести до специфічного інституційного оформлення організацій громадянського суспільства, які, у

порівнянні із західними подібними інституціями, більшою мірою залежать від зовнішніх джерел фінансування. Ця ситуація може стати деструктивним фактором у процесі консолідації демократії, а зусилля західних інститутів, які прагнуть фінансувати різноманітні проекти у рамках третього сектору, можуть мати навіть негативний вплив на неурядові організації, які і на розвиток громадянського суспільства й соціального капіталу в цілому. Тому, вплив євроінтеграційних процесів на розвиток інститутів громадянського суспільства постсоціалістичних суспільств є досить неоднозначним.

Доречно відзначити таку саму ситуацію у вітчизняному третьому секторі. Іноземні джерела фінансування превалюють і в ньому, маючи як позитивні, так і негативні соціальні наслідки. Українські журналісти навіть придумали нове публіцистичне поняття – „грантоїдство” [37], яке позначає вміння „відмити” з грантових коштів необхідну для існування громадської організації суму. Ця сума, іноді немала, також може використовуватись і в інших, особистих цілях. У цьому контексті постає запитання – чи вирішує український третій сектор, завдання, які стоять перед суспільством, чи можливо йдеться про дисфункціональні інститути громадянського суспільства? Шукаючи відповідь на це запитання, український дослідник А.Галич зазначає, що основна проблема українського третього сектору полягає у тому, що кваліфікація, знання та праця персоналу громадських організацій йдуть на боротьбу за отримання коштів, а реальні суспільні зміни в їх громадах – далеко не головне завдання, яке члени НУО ставлять перед собою [12, с. 5]. На нашу думку, саме це сприяє недовірі до третього сектору в цілому. Орієнтуючись на доволі кон’юктурні теми, заявлені на конкурсах міжнародних фондів, НУО можуть і не вирішувати важливі для суспільства проблеми. У суспільстві же формується відповідний імідж НУО. З цих причин третій сектор неспроможний накопичувати соціальний капітал, який є необхідним для нормального функціонування демократичних інституцій.

На запитання чи відповідають дії громадських організацій суспільним потребам намагається дати чітку відповідь український дослідник Максим Лациба. Він підкреслює, що основна ціль громадських організацій в європейських країнах полягає в наданні соціальних послуг населенню. У Німеччині, наприклад, більше половини послуг, в яких мають потребу громадяни, надаються через громадські організації, а не через державу. В Україні, третій сектор не надає таку кількість соціальних послуг як організації з країн ЄС. У порівнянні із

середніми показниками по країнах ЄС, громадських організацій в Україні на 10 тисяч населення не багато (11 проти 46 в Угорщині та 85 у Хорватії) [66], проте, переважна більшість українських науковців користуються показником їх загальної кількості, констатуючи, що НУО в Україні багато, а реально функціонуючих – значно менше. Аналізуючи цю проблему, В.Степаненко зазначає, що відповідно до організованих ним соціологічних опитувань, 40% киян згодні на безоплатних основах допомогти недієздатним, працювати на благоустрій території, підтримувати правопорядок у своєму районі тощо. Ці дані є оптимістичними, але є нелогічною ситуація, що громадські організації стоять осторонь устремлінь громадян. Інше запитання полягає у тому наскільки щирими були респонденти у відповідях [62].

Можливо причина переважаючої їх пасивності криється у низькому рівні довіри населення до громадських організацій. Тобто, реальні соціальні орієнтації громадян не спираються на взаємодовірі, яка є необхідною для стимулювання розвитку громадянського суспільства. Тому, доходимо до висновку, що нерозвиненість соціального капіталу у формі недовіри до громадських організацій мінімізує спроби міжнародних акторів стимулювати розвиток громадянського суспільства.

Аналізуючи розвиток громадянського суспільства у колишніх соціалістичних країнах, болгарська дослідниця А.Кавракова зазначає, що досвід ЦСЄ, відкрив очі на певну обмеженість впливу ЄС на розвиток громадянського суспільства країн-кандидатів. Інститути громадянського суспільства в Центральній та Східній Європі було сформовано на початку перехідного періоду за масованої підтримки у формі фінансування та технічної допомоги від іноземних донорів [38, с. 5]. Досліджуючи вплив ЄС на громадянське суспільство на прикладі Болгарії, дослідниця зазначає, що підтримка розвитку громадянського суспільства через мережу державних органів призводила до радше негативних наслідків. Справжнє громадянське суспільство було, великою мірою, витіснене формальними інститутами громадянського суспільства, які мали функціонувати в режимі освоєння коштів, виділених на підготовку до вступу [38, с. 7].

Наші зауваження щодо неоднозначно позитивного впливу фінансової підтримки ЄС на інститути громадянського суспільства Румунії підтверджуються й досвідом Республіки Болгарія, вказуючи на неефективність моделі управління фінансовою підтримкою у цих країнах. Для вдосконалення цієї моделі, А.Кавракова пропонує відокремити її під час підготовки

до вступу від політичного істеблішменту, якщо немає гарантії сталого функціонування системи обмежень і противаг, що запобігатиме нецільовому використанню коштів. Організована частина громадянського суспільства має завоювати довіру тих, на кого вони спираються – громадян, аби отримати мандат на виконання дій і розбудову потенціалу як для справжнього визначення національного порядку денного, так і для ефективної пропагандистської діяльності, спрямованої на забезпечення реалізації реформ у сфері людського розвитку як з перспективою членства в ЄС, так і без неї.

Уроки розширення ЄС до певної міри враховані в нинішній стратегії розширення для країн Західних Балкан. Європейська Комісія зосередилася на встановленні жорсткіших умов для нових країн-кандидатів. Кількість розділів для проведення переговорів було збільшено з 31 до 35, а також було збережено порівняльні показники розвитку демократії та окремих інститутів громадянського суспільства [38, с. 9]. Але чи виправлять нові критерії, зафіксовані у новій Стратегії розширення ЄС [114], проблему недостатньо сформованого соціального капіталу у перехідних суспільствах, від якого залежить рівень довіри до НУО та ефективність функціонування громадянського суспільства в цілому? Скоріш за все ні, але зміна критеріїв означає, що Європейська Комісія починає приділяти більше уваги неформальним аспектам інтеграційних процесів у постсоціалістичних суспільствах, що може збільшити їх соціальну ефективність.

З позицій неформальних аспектів євроінтеграційних процесів, досліджених теоріями соціального капіталу, у сучасній Румунії, у ході адаптації до комунітарних стандартів, владні структури створюються з особливою легкістю, принаймні з точки зору їх юридичного оформлення, проте інші політичні органи, які виконують подібні функції, з політичного простору не зникають. Співіснування паралельних мереж органів і структур влади призводить до того, що у Румунії, за європейськими мірками небагатій країні, соціальні спільноти використовують забагато ресурсів (соціальних та фінансових) на їх утримання. Ці риси румунської політичної системи були названі румунських дослідником Іоанном Міхайлеску „інституційною патологією” [137, с. 7]. Так, до 2007 р., під тиском необхідності вступу до ЄС, у Румунії була створена Національна Антикорупційна Палата, незважаючи на те, що вже існувала Генеральна Палата, яка ставила перед собою подібні цілі. Більше того, також функціонував за бюджетні кошти Антикорупційний

Департамент, який негативно сприймався суспільством [137, с. 10]. З цих причин, функціонування неузгодженого набору інститутів потребує значних соціальних і фінансових витрат, в силу того, що його структурні компоненти іноді не відповідають суспільним потребам. Варто додати те, що жодна із зазначених структур не володіла високим рівнем соціального капіталу. Громадяни не володіли інформацією про ці владні органи і не відчували потреби у їх функціонуванні.

Підготовка Румунії до вступу до ЄС дала поштовх законодавчому регулюванню інститутів громадянського суспільства, яке, дуже часто, мало спорадичний та нерациональний характер. Під час кожної парламентської сесії приймалися сотні нових законів. Відповідно до спостережень румунських політологів, переважна більшість прийнятих законів представляють просте копіювання законодавства ЄС у тій чи іншій галузі. Це відбувалося з причини, що перенесення комунітарного законодавства на румунське правове поле було умовою вступу до європейської спільноти відповідно до Копенгагенських критеріїв. Палата депутатів та Сенат Румунії голосували за вже існуючі комунітарні закони, які публікувалися в „Офіційному Моніторі”, іноді не звертаючи увагу на проблему їх успішної реалізації та адаптації до конкретних суспільно-політичних та правових умов [137, с. 8]. Негативний досвід Румунії у цій сфері має бути врахований українськими владними інститутами. Український політолог А.Круглашов підкреслює, що беззастережно калькувати *acquis communautaire* сьогодні для України щонайменше недалекоглядно. Виходячи з того, що правова система ЄС є плодом компромісу між державами та європейськими наднаціональними інститутами, переймати відповідні правові норми варто вибірково, із врахуванням економічних та політичних наслідків їх запровадження [48, с. 120]. Все це дає нам підстави констатувати неоднозначно позитивний вплив євроінтеграційних процесів на постсоціалістичні суспільства.

Аналіз євроінтеграційних процесів із точки зору теорій соціального капіталу демонструє, що у нових країнах ЄС соціальні та політичні трансформації ще не завершилися. Тому, ці суспільства можуть стати жертвами перманентних політичних криз і соціальних турбуленцій, оскільки діюча в них система інституцій не доповнена відповідним рівнем розвитку соціального капіталу. Суспільствам із подібними труднощами залишається або нарощувати належний рівень соціального капіталу, або змінити систему інституцій. Останній варіант

є малоймовірним у випадку країн, які вже є членами ЄС – політичного та економічного об'єднання, в якому існує чітка система комунітарних норм і стандартів, що регламентують і визначають загальні параметри інституційного дизайну політичної системи. Всі ці нюанси мають бути враховані українською політичною елітою та суспільством при наближенні нашої країни до європейської спільноти розвинених країн.

Таким чином, доходимо до висновку, що форсування процесу вступу до європейських структур сприяло необґрунтованому перенесенню західних інститутів і норм взаємовідносин на румунське соціальне середовище. Про це свідчить аналіз формування нормативної бази діяльності НУО та практика перенесення комунітарних правових норм у румунське суспільство. Аналізуючи поспіх румунської політичної еліти щодо прийняття рішень у рамках еволюції євроінтеграційних прагнень Румунії, румунський політолог Р.Бринковяну досить влучно зазначає: „Боязнь залишитись на Сході, звичка засновувати без жодної політичної рефлексії інститути західного зразка, справжнє функціональне значення яких ми так і не можемо зрозуміти, а також фрустрація стосовно неврахування нас як розвиненого суспільства, сприяли консолідації прозахідного тренду розвитку суспільства” [106, с. 5]. У випадку Румунії євроінтеграція сприймалася суспільством як можливість відірватись будь-якої ціною від комуністичного минулого, а інституційний розвиток не був забезпечений відповідними соціальними ресурсами, які є необхідними для функціонування громадянського суспільства.

Беручи до уваги вищезазначені вади інституційного дизайну громадянського суспільства України та Румунії, виникає запитання чи існували / існують в обох країнах реальні прояви соціального капіталу в дії, які б мали позитивне значення для громадянського суспільства. Проблема тісно пов'язана із традиціями громадської активності. Незважаючи на те, що ще у XIX ст. в Україні почали проявлятися різноманітні форми громадської самоорганізації (кооперативи, фінансові спілки, об'єднання з продажу товарів, благодійні товариства, профспілки, політичні організації), органічний процес розвитку громадянського суспільства як суспільства довіри, був перерваний комуністичним режимом, з домінуючою в ньому атмосферою несвободи. Відновлення втрачених соціальних зв'язків є досить важким процесом. Як зазначає український дослідник В.Чепак, соціальний капітал не є новим явищем для України. За його словами в українському суспільстві давно діяв принцип „свій до свого по своє”, який втілювався колись

у те, що за одну ніч викопували криницю, чи за один день все село будувало хату для молодого подружжя. Це – найпростіші історичні приклади соціального капіталу в дії [91].

Є такі приклади і в новітній історії України. Потужним імпульсом для громадянського суспільства в Україні стали події „помаранчевої революції”. Цієї думки дотримується переважна більшість українських політичних аналітиків. Аналізуючи роль „помаранчевої революції” у накопиченні соціального капіталу (про це свідчить зростання рівня довіри до органів влади та організацій третього сектору), О.Рудик підкреслює, що на тлі яскравого й потужного сплеску громадянської активності українців наприкінці 2004 р., об’єднаних не лише спільною національною і політичною ідеєю, а й необхідністю спільними зусиллями протистояти брутальному порушенню їхніх прав, подальший розвиток соціального капіталу не є помітним стороннім спостерігачам, оскільки відбувається у відносно мирний час та в інший спосіб. Завдяки подіям 2004 р. українці отримали певний еталон громадської активності, а як відомо, колективні дії громадян є школою демократії. Після 2004 р. розвиток соціального капіталу відбувається у формі численних проявів громадської дії в різних сферах суспільного життя [72].

На думку вже згаданої нами Н.Степули, проявом соціального капіталу в дії була „помаранчева революція”, коли мільйони людей виявили активність і високу здатність до самоорганізації. Але не зрозуміло, чому через декілька років настав стан тотальної суспільної апатії і недовіри кожного до кожного і всіх до всіх? Одним із пояснень є соціально-психологічні фактор: чим вищий рівень очікування, тим болючіше переживання невдач. Сподівання суспільства не були виправдані, а загальне соціальне розчарування стало однією з причин занепаду соціального капіталу в Україні [81].

Наведені твердження належно ілюструють наступні дані. Якщо на початку 2004 р. 18% опитаних громадян на загальнонаціональному рівні вважали, що „в найближчий рік життя більш-менш налагодиться”, а 43% були впевнені, що „ніякого поліпшення не буде”, то на початку 2005 р. вперше за всі роки незалежності України, кількість людей, які представляли соціальний оптимізм, удвічі перевищувала кількість песимістів [27, с. 7].

У моніторинговому опитуванні початку 2005 р. було зафіксовано значне підвищення рівня демократизації масової свідомості щодо цілого ряду показників, передусім у політичній і морально-психологічній сферах. Варто зазначити, що основні

показники соціального капіталу у цей період стабільно зростали, будучи доповнені високим рівнем соціального оптимізму і підвищеним рівнем інституційної довіри.

Найпомітніше зросли демократичні настрої на початку 2005 р. щодо таких показників, як довіра до президента, уряду, Верховної Ради; довіра до інституту багатопартійної системи, партій та партійних лідерів; усвідомлення власної політичної ефективності – впевненості в тому, що громадяни можуть впливати на політичні процеси, які відбуваються у країні; підвищення соціального оптимізму – очікувань і впевненості в тому, що ситуація в країні поліпшуватиметься.

Однак, як ми уже згадували, очікування, сподівання й ілюзії не витримали випробування післяреволюційними реаліями, які призвели до відновлення застійних тенденцій і настроїв в українському суспільстві. Результати опитування, проведеного через рік (відразу після парламентських виборів у квітні 2006 р.), із усією очевидністю продемонстрували повернення демократичних установок і настроїв населення на „вихідні позиції” початку 2004 р.

З позицій теорій соціального капіталу, можна цілком погодитись з думкою українського науковця О.Дергачова про те, що утвердилася ситуація, за якої країна знаходилася на стадії, коли авторитаризм був здоланий, але демократія не побудована [28, с. 50]. Український політолог вважає, що помаранчева революція призвела до десакралізації влади, більш раціонального, спокійного і водночас критичного ставлення до неї. Острах влади, який у мільйонів громадян існував на генетичному рівні, був зламаний. Революція вилікувала мільйони громадян від соціальної анемії та ментальності аутсайдерів, виявила їх здатність до самоорганізації, ініціативи і солідарних дій [28, с. 58].

На нашу думку, незважаючи на загальне післяреволюційне розчарування та падіння рівня довіри до органів влади, події 2004 р. можуть вважатися на сучасному етапі символічним капіталом українського суспільства, який, за певних суспільно-політичних умов, може успішно трансформуватися у капітал соціальний. Тому, події 2004 р. можуть вважатися українським історичним прикладом соціального капіталу у дії. Теорії соціального капіталу в цьому контексті успішно пояснюють наслідки „помаранчевої революції” з позицій інститутів громадянського суспільства. Післяреволюційне розчарування в Україні є прямим наслідком відсутності сталих соціальних зв’язків, які б стали фундаментом консолідації демократичних цінностей. Відбувалось політичне конструювання без відповідної соціальної бази.

В історії румунського суспільства важко знайти подію, яку можна назвати аналогом української „помаранчевої революції”, беручи до уваги як політичний, так і соціальний контекст. Зрозуміло, що соціальна революція 1989 р., внаслідок якої було повалено владу комуністичного лідера Н. Чаушеску мала певні спільні риси із подіями 2004 р. в Україні, але румунський сценарій революції вписується в іншу систему політичних змін, які охопили колишні постсоціалістичні суспільства у 80-х – 90-х рр. минулого століття. Аналіз цих змін в Україні та Румунії з точки зору накопичення соціального капіталу, подальшого розчарування суспільства та набуття ними певного громадського досвіду є проблемою малодослідженою, але не сторонньою для цієї роботи.

Якщо говорити про динаміку розвитку інститутів громадянського суспільства у Румунії у контексті інтеграційних процесів та накопичення соціального капіталу, варто проаналізувати іншу важливу подію. Мова йде про спільну петицію, яку вирішили підготувати і підписали 700 інтелектуалів, представників навчальних закладів, дослідницьких центрів і неурядових організацій. Петицію передали президенту Т.Бесеску, з проханням визнати „комуністичний режим у Румунії нелегітимним та кримінальним, у формі офіційної декларації на спільному засіданні обох палат парламенту” [118, с. 3-4]. На основі цієї петиції була сформована Президентська комісія з питань аналізу комуністичної диктатури у Румунії, яку очолив відомий румунський політолог Владімір Тісменяну. Після проведення необхідних організаційних дій, Президентська комісія прийняла рішення про необхідність реалізації вимог петиції.

18 грудня 2006 р. президент Т.Бесеску оприлюднив звіт комісії, який був названий засобами масової інформації „Рапортом Тісменяну”. Слід підкреслити, що ЗМІ відіграли значну роль у просуванні ідеї офіційного визнання нелегітимності комуністичного режиму. Як зазначає румунський політолог Лавінія Стан, бухарестська преса привертала увагу читачів до проблеми відсутності у Румунії офіційної позиції держави стосовно колишнього комуністичного режиму, факт, який підготував інформаційний ґрунт для формування Президентської комісії [169, с. 7].

„Рапорт Тісменяну” [153] містить три розділи та є доволі об’ємним. Даний документ, є по-суті, науковим дослідженням, в якому проаналізовано переважну більшість злочинів комуністичного режиму, він акцентує увагу на необхідності

відродження громадянського суспільства у Румунії. Одним з основних аспектів комуністичного режиму, який засуджується у рапорті, є його інтернаціональний характер. Рапорт, фактично відкидає ідею функціонування у Румунії до 1989 р. політичної системи національного комунізму. Документ містить окремий параграф про „руйнування громадянського суспільства” на початковому періоді становлення комуністичного режиму у Румунії. До деструктивних чинників комуністичного режиму, Президентська комісія віднесла заборону всіх політичних партій, контроль над ЗМІ, створення штучних соціальних інститутів, таких як комсомол та заборону масових зібрань.

„Рапорт Тісменяну” викликав бурхливі академічні дискусії та привернув увагу ЗМІ всіх рівнів. Окрім схвальних оцінок, у румунському медіа-просторі лунали й критичні оцінки, адресовані авторам рапорту. Так, Д.Яне піддав гострій критиці метод аргументації, який використав В.Тісменяну у рапорті, оскільки, на його думку, дослідження В.Тісменяну мало наперед відомий результат. Втім, незважаючи на явні недоліки та неточності, які містить у собі „Рапорт Тісменяну” – висновки зроблені в цьому документі були визнані парламентом офіційною позицією представницького органу [102].

Втім, вважаємо, що „Рапорт Тісменяну” є важливим джерелом для аналізу природи громадянського суспільства у Румунії з наступних міркувань. По-перше, рапорт формувався як ініціатива окремих представників третього сектору та ЗМІ, тобто став безпосереднім наслідком впливу громадянського суспільства на державну владу. По-друге, рапорт став певною реакцією суспільства на дії колишнього комуністичного режиму під час підготовки до вступу до ЄС. По-третє, оприлюднення рапорту стало наслідком самоорганізації суспільства, будучи реальним проявом соціального капіталу у дії. Окрім цього, використовуючи аналітичний інструментарій П.Бурдє, можна з впевненістю підкреслити символічний характер „Рапорту Тісменяну”. Тобто, засудження комуністичного режиму з ініціативи громадянського суспільства є своєрідним символічним капіталом і демонстрацією реальних можливостей впливу соціальних груп на румунську політичну еліту.

Паралельно з цим, накопичувався реальний соціальний капітал у вигляді довіри громадян до євроінтеграційного курсу держави. Соціологічні опитування, проведені дослідницьким центром „Gallup” у 2005 р, за два роки до вступу Румунії до ЄС, констатували, що 80% респондентів дотримувались думки, що їхня країна вже є членом ЄС. На думку румунського політолога А.Танасе, ця домінуюча думка пояснюється не поганим рівнем

поінформованості громадян, а швидше впевненістю в успішному результаті інтеграційного процесу [171, с. 30]. Цей факт також свідчить про те, що основні суспільні групи погоджувалися з офіційним курсом держави, і, що найважливіше, підтримували різноманітні реформи в рамках інституційної системи громадянського суспільства. Ця підтримка була дуже важливою на етапі наближення Румунії до ЄС.

У плані символічного капіталу, як українська „помаранчева революція”, так і „Рапорт Тісменяну” є конкретними прикладами відмови суспільства від свого минулого, від тих політичних режимів, які обмежували свободи і права громадян. На порозі вступу до ЄС, у 2006 р., румунське суспільство остаточно засудило комуністичний режим, обираючи нові стандарти політичного і соціального життя. Деяко раніше, українські громадяни продемонстрували здатність до самоорганізації та громадської цілеспрямованості. Незважаючи на подальші неоднозначні наслідки „помаранчевої революції” та консолідації соціального розчарування, її символічне значення важко поставити під сумнів.

Досить дискусійними подіями, які стосуються особливостей еволюції соціального капіталу у Румунії в контексті євроінтеграційних процесів є референдуми з питання відставки президента Т.Бесеску. Ці референдуми, з одного боку, є сучасним проявом соціального капіталу в дії, а з іншого – показниками нестійкого розвитку цього суспільного ресурсу. Події пов’язані з проведенням референдумів у Румунії є подібними до еволюції показників рівня соціального капіталу в Україні після „помаранчевої революції”: рівень довіри до політичних лідерів має тенденцію падати в кризових соціальних умовах.

Перший референдум з питання відставки Т.Бесеску відбувся 19 травня 2007 р. За його результатами більшість виборців висловилися за те, щоб Т.Бесеску продовжив виконувати свої обов’язки на посаді президента Румунії. Проведення референдуму стало наслідком боротьби між гілками влади. Результати референдуму 2007 р. показали, що населення довіряє президенту і готове підтримувати його. На чергових президентських виборах, другий тур яких відбувся 6 грудня 2009, президент Румунії Т.Бесеску з незначною перевагою переміг лідера соціал-демократів М.Джоане. Однак у подальшому рейтинг довіри до президента і до його Демократичної ліберальної партії різко впав. Причиною стало невдоволення населенням проведеною програмою антикризових заходів і скорочення бюджетних витрат, яку рекомендували кредитори. Тож, довіра до президента різко впала.

6 липня 2012 р. парламент Румунії знову проголосив імпічмент президенту Т.Бесеску. Ініціатором процедури імпічменту Т.Бесеску стала опозиційна лівоцентристська коаліція, яка підготувала докладну доповідь про його діяльність за останні два роки перебування на посту глави держави і звинуватила політика у порушенні Конституції. 29 липня 2012 було проведено загальнонаціональний референдум щодо імпічменту Т.Бесеску. „За” висловилося 87% румунів, які взяли участь у референдумі. Через деякий час Центральне виборче бюро Румунії заявило про те, що через недостатню явку виборців, референдум щодо усунення з посади президента Румунії Т.Бесеску визнано нелегітимним [128].

Європейська комісія висловила своє занепокоєння швидкістю, з якою приймаються рішення з імпічменту. Вона закликала поважати і дотримуватися верховенства права. Жозе Мануел Баррозу, голова Єврокомісії, висловився наступним чином: „Події в Румунії підірвали нашу довіру: неоднозначні юридичні рішення, розмивання ролі Конституційного суду, скасування усталених процедур та ключових стримувань і противаг ставлять під сумнів відданість уряду верховенству права” [119].

Т.Бесеску у своїх промовах після референдуму 2012 р. подякував громадянам за те, що вони підтримали його за допомоги низької явки. Слід відзначити, що низька явка, відповідно до соціологів, була спричинена негативним ставленням суспільства до конфлікту між президентом і прем'єром, проте Т.Бесеску зумів використати у політичному дискурсі факт низької явки на свою користь. У 2007 р. виборці підтримали президента, незважаючи на те, що після виборів пройшло більше двох років. Довіра до Т.Бесеску актуалізувалася в контексті вступу Румунії до ЄС, що відбувся у 2007 р. Згодом довіра до президента як один із показників соціального капіталу різко впала.

У комплексному політологічному аналізі результатів референдуму 2007 р. проведеного представниками бухарестського наукового Інституту „Овідіу Шінкай” показано, що президент Т.Бесеску використовував різноманітні методи переконання електорату. Серед них і методи імітації підтримки громадянського суспільства, публікування на сайті звернень інтелектуалів до народу, які мали за мету формувати враження про те, що громадянське суспільство не виступає проти президента [155].

З точки зору теорій соціального капіталу референдуми 2007 і 2012 рр. можуть бути розглянуті з двох перспектив:

а) як наслідок кризи довіри до органів державної влади, таких як парламент, уряд і система правосуддя;

б) як прояв політичної кризи, які ставлять під сумнів демократичні правила і норми політичного життя.

Референдум 2012 р. став демонстрацією падіння рівня довіри до президента і невдоволення євроструктур політичною кризою у Румунії. На думку румунського політолога Раду Тудора, якщо у 2007 р. президент користувався потужним соціальним капіталом, то після 2012 р. стає актуальним питання виконанням ним своїх функцій, за умов коли 87% населення йому не довіряє [176]. Тож політичні події у Румунії показують проблемні аспекти соціального капіталу, які часто переплітаються із політичними кризами. Ці кризи є демонстрацією дисфункціональних аспектів інституційної системи громадянського суспільства, яка не заповнена конкретним соціальним змістом.

Таким чином, теорії соціального капіталу ефективно використовуються у дослідженнях інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії, розкриваючи переважно її проблемні і дисфункціональні і аспекти. Теорії соціального капіталу дають змогу проаналізувати інституційну систему громадянського суспільства з точки зору її соціального змісту і розкрити неформальні характеристики євроінтеграційних процесів, їх напрями і перспективи реформ. На неформальні характеристики європейської інтеграції починає звертати увагу й Європейська Комісія, встановивши додаткові умови вступу для країн-кандидатів, які включають ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства, а не тільки їх формальну присутність.

Пізнавальний інтерес українських дослідників концентрується навколо вивчення соціального капіталу на рівні місцевих громад як „острівців” громадянського суспільства. Якщо українські дослідники здебільшого звертають увагу на регіональні аспекти розвитку соціального капіталу (громади, органи місцевого самоврядування, місцеві ініціативи), то їх румунські колеги більше спрямовані на дослідження функціонування неурядових організацій, як на національному, так і на місцевому рівні. Іншим напрямом досліджень є питання наповнення інституційної системи громадянського суспільства конкретним соціальним змістом, яке тісно пов'язане із адаптацією національного законодавства країн до європейських стандартів, а також із функціонуванням нової системи політичних інституцій. З точки зору теорій соціального капіталу, важко відзначити однозначно позитивний вплив євроінтеграційних процесів,

особливо їх фінансового аспекту, на ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства в Україні та Румунії. Серед основних прикладів соціального капіталу у дії, в Україні відзначимо „помаранчеву революцію”, а у Румунії – „Рапорт Тісменяну”, але як перший, так і другий приклад є на сучасному етапі символічним капіталом, який може трансформуватися за певних умов у капітал соціальний. Загалом теорії соціального капіталу вказують на дисфункціональні характеристики розвитку громадянського суспільства в Україні та Румунії, а також на необхідність проведення соціальних реформ у рамках сучасних євроінтеграційних процесів.

Висновки до розділу 2

1. Адаптація теорій соціального капіталу до умов вивчення постсоціалістичних суспільств не є завершеним процесом, будучи предметом дискусій серед українських і румунських політологів. Щоправда, змістовного діалогу поміж українськими і румунськими науковцями щодо питань теорій соціального капіталу на сучасному етапі не існує.

2. Переважна більшість українських науковців визнають необхідність адаптувати теорії соціального капіталу до умов вивчення України. Формами адаптації є уведення додаткових понять до теорій соціального капіталу, такі як „негативний” чи „позитивний” капітал, визнання можливості використання поняття соціального капіталу лише на мікрорівні, або макрорівні соціуму, намагання поєднати теорії соціального капіталу із мережевим підходом, спроби протиставити соціальний капітал на рівні теорії із інституційним аналізом тощо. Позиція румунських науковців щодо цих питань є більш стриманою. Вони намагаються реалізувати наукові розвідки на основі західних теоретичних напрацювань із деякими концептуальними змінами. Особливо це стосується питання методики вимірювання соціального капіталу.

3. Якщо румунські автори в цілому визнають довершеність методики Р. Патнама у плані вимірювання соціального капіталу, то українські – прагнуть включити / вилучити з патнамівської матриці певні структурні компоненти.

4. Відмінності у поясненні українськими і румунськими науковцями проявів соціального капіталу в рамках функціонування політичної системи і громадянського суспільства, а також європеїзації суспільства в цілому, визначені домінуванням в українській і румунській політичних науках різних підходів до розгляду і трактування соціального капіталу.

5. Теорії соціального капіталу ефективно використовуються у дослідженнях інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії, розкриваючи переважно її проблемні аспекти. Аналіз євроінтеграційних процесів із точки зору теорій соціального капіталу демонструє, що у нових країнах ЄС соціальні та політичні трансформації ще не завершилися. Тому, постсоціалістичні суспільства можуть стати жертвами політичних криз і соціальних турбуленцій, оскільки діюча в них система інституцій не доповнена відповідним рівнем розвитку соціального капіталу.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛУ ЯК ІНДИКАТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В РАМКАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Кількісні виміри соціального капіталу України і Румунії та їх теоретичне застосування

Аналіз кількісних вимірів соціального капіталу на основі конкретних прикладів є ефективним методом верифікації наукових припущень щодо теоретичного застосування концепцій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів. Цей аналіз стосується дослідження емпіричних характеристик соціального капіталу на основі теоретичних підходів, запропонованих як вітчизняними, так і західними політологами. Коректність порівняння показників розвитку соціального капіталу в українському та румунському суспільствах обумовлюється наступними причинами: схожість основних параметрів розвитку обох соціумів із точки зору їх соціальної структури, великі за розмірами групи етнічних меншин, які проживають в обох країнах, тривалий період функціонування авторитарно-комуністичних режимів, регіональна і культурна близькість політичних систем. Все це дає нам підстави вважати, що порівнюються схожі за соціально-політичною суттю об'єкти.

Необхідність здійснення такого аналізу додатково стимулюється тим, що єдиним дослідженням, в якому було поставлене завдання вивчити соціальний капітал та політичну участь в Україні та Румунії у порівняльній перспективі є стаття Б.Войку та Т.Басіні [186], опублікована у 2005 р. Ця наукова розвідка спиралася на дані Європейського і Світового дослідження цінностей (EVS/WVS, 1999-2001) та інших регіональних соціологічних досліджень, використовуючи модифіковану трьохфазову модель вимірювання соціального капіталу Р.Патнама. Висновки цього дослідження мають вагому наукову цінність для української та румунської політичних наук. Проте, з кожним роком, результати статті все більше відстають від політичних процесів і тих соціальних змін, які відбулися після 2005 р. Тому постає теоретична необхідність виміряти основні показники соціального капіталу на основі актуальних емпіричних даних та сучасних політологічних підходів. У цьому підрозділі ми розглянемо кількісні виміри соціального капіталу та їх теоретичне застосування в контексті аналізу євроінтеграційних процесів (на прикладі Румунії та України). Для

цього будемо використовувати авторську матрицю вимірювання соціального капіталу, яка включає наступні компоненти:

- Рівень соціальної довіри (довіра до соціальних інститутів, органів державної влади, генералізована довіра);
- Ступінь залучення осіб до формальних і неформальних соціальних мереж, в тому числі до організацій громадянського суспільства;
- Задоволення життям як психологічний фактор;
- Регіональний аналіз розвитку соціального капіталу.

Якщо перші три компоненти матриці вимірювання соціального капіталу широко використовуються у наукових розвідках присвячених соціальному капіталу країн сталої демократії, то аналіз регіонального розвитку соціального капіталу є додатковим інструментом дослідження постсоціалістичних суспільств, даючи змогу охопити увагою регіональні аспекти євроінтеграційних процесів. Методичні схеми регіонального аналізу розвитку соціального капіталу є досить популярними і розробленими в економічних науках. Регіональний аналіз соціального капіталу акцентує увагу на усі його площини і аспекти, з урахуванням напрямів розвитку трансформаційних процесів. Оцінку соціального капіталу регіону доцільно здійснювати за визначеною системою показників, які можуть бути демонстрацією диспропорції (деформації) соціального капіталу населення [84, с. 201]. Тому вважаємо за потрібне використати цей аналітичний інструментарій для аналізу соціального капіталу України і Румунії.

У структурі вимірювання соціального капіталу ми навмисно пропускаємо такий компонент як демократичні цінності, оскільки цьому параметру ми присвячуємо окремий підрозділ. Також важливо зазначити, що нами порівнюються базові індикатори соціального капіталу у межах українського та румунського суспільств, із врахуванням середніх показників по країнах ЄС. Це дозволяє виявити ступінь розвитку соціального капіталу у двох постсоціалістичних суспільствах у порівнянні із країнами розвиненої демократії. Здійснення політологічного аналізу під таким кутом зору дає змогу піддати верифікації наукові припущення щодо можливостей застосування теоретичного інструментарію соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів, а також з'ясувати чи дійсно існує концептуальний розрив поміж соціальним капіталом на рівні теорії, і на рівні емпіричних вимірів. Це питання є важливим в рамках сучасних теорій соціального капіталу.

Рівень соціальної довіри. Порівняння результатів соціологічних досліджень, проведених у 1993, 1997, 1999, 2005 та 2012 рр. демонструє, що у Румунії, після соціальної революції 1989 р., внаслідок якої було повалено владу авторитарного лідера Ніколає Чаушеску, з року в рік падає рівень довіри до інститутів державної влади. Населення Румунії не довіряє загальнонаціональному органу представницької влади – парламенту. У 2005 р. рівень довіри до парламенту становив майже 20%, а у 2012 – 8% [157, с. 22]. Зазначимо, що середній рівень довіри до парламенту у країнах ЄС становить 34%. У Румунії спостерігається падіння рівня довіри до державних чиновників (функціонерів) і до уряду. За даними Інституту досліджень та стратегії Румунії, рівень довіри до уряду становив у 2009 р. майже 24%, наближаючись до середнього рівня довіри у країнах ЄС (32%), але вже у 2012 р., після політичних подій, уряду довіряли лише 13% опитаних громадян [157, с. 22]. Ця сама закономірність стосується і органів судочинства. У 1997 р. рівень довіри до системи юстиції становив понад 50%, а у 2005 р. відповідний показник впав до 28% [180, с. 132]. Зазначимо, що цей параметр соціального капіталу був характерним для румунського суспільства до 2007 р., тобто в той період, коли Румунія ще не була повноправним членом ЄС.

В Україні рівень соціальної довіри також не є високим. Проте, на відміну від Румунії, у 90-х рр. минулого століття українські громадяни значно менше довіряли парламенту та уряду. Так, рівень довіри до Верховної Ради за всю історію існування цього політичного інституту дуже рідко перевищував показник у 5%. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, після „помаранчевої революції”, рівень довіри до українського парламенту досяг 42%. Згодом настала фаза соціального розчарування, яка призвела до падіння рівня довіри до 23-26%. Закономірно, що в наступні роки поступово зростав рівень соціальної недовіри до Верховної Ради – від 49 до 62% [39]. Відповідно до результатів досліджень, проведених Центром Разумкова у період 2000-2013 рр., українське суспільство більше схильне недовіряти уряду, аніж підтримувати його діяльність. Політична недовіра негативно корелювала із рівнем підтримки діяльності Кабінету Міністрів України. Якщо на початку 2000 р. більше 13% громадян повністю підтримували діяльність уряду, то після подій, пов’язаних із „помаранчевою революцією”, рівень підтримки досяг рекордного історичного рівня – 36,4% [92]. Дані Інституту Легатум, які ми використовуємо як додаткове

незалежне емпіричне джерело у цілях верифікації теоретичних висновків українських і румунських політологів, показують щодо рівня довіри до уряду, що цей показник в цілому залежить від конкретної діяльності представників самого уряду. Тобто, на відміну від інших показників соціального капіталу, довіра до органів влади є найбільш залежною від політичної ситуації.

Таблиця 3.1.1

Основні параметри соціального капіталу в Румунії та Україні (дані Інституту Легатум)

Показник	Рік	Україна	Румунія
Довіра до уряду	2010	9,9	25,6
	2012	25,9	12,3
Генералізована довіра, %	2010	30,7	15,7
	2012	30,7	15,2
Довіра до друзів і родичів, %	2010	84,5	81,2
	2012	85,9	75,3
Благодійні пожертви, %	2010	5,3	14,2
	2012	7,4	19,8
Допомога незнайомцям, %	2010	19,8	28,9
	2012	36,4	34,5
Довіра до системи юстиції, %	2010	9,9	25,6
	2012	23	27,1
Задоволення життям, %	2010	24,1	43,2
	2012	29,2	38,3
Довіра до збройних сил, %	2010	56,5	81
	2012	60,3	73,8
Відвідування церкви, %	2010	23,1	35,9
	2012	28,6	36,4

Джерело: [174]

1 січня 2007 р. Румунія стала повноправним членом Європейського Союзу. В цьому контексті необхідно простежити зміни параметрів соціального капіталу, які пов'язані із євроінтеграційними процесами. Наприклад, дані досліджень „Євробарометр” (осінь 2009 р.) дозволяють порівняти рівень інституційної довіри у Румунії та в інших країнах ЄС. У плані інституційного дизайну громадянського суспільства, серед позитивних змін, які відбуваються у румунському суспільстві після вступу до ЄС, відмітимо тенденцію зростання рівня довіри до органів національного та локального правосуддя

(більше 28%) [120, с. 4]. Тобто після вступу Румунії до ЄС відбувалося поступове зростання рівня довіри населення до органів судочинства. Цей факт свідчить про зростання рівня соціального оптимізму стосовно можливостей реалізації принципів адекватного та справедливого правового арбітражу у румунському суспільстві, тенденція, яка може слугувати як певний символічний капітал. Відповідно до теорії соціального капіталу П.Бурд'є, за сприятливих умов символічний капітал може трансформуватись у капітал соціальний. Тож, на прикладі Румунії, спостерігаємо, що наслідками євроінтеграційних процесів є певні позитивні зрушення у плані оцінки діяльності судової гілки влади та її фактичної функціональності.

В Україні показник довіри до системи судочинства є слабозрозумілим параметром соціального капіталу. Факт явної відмінності між показниками довіри до судової системи в Україні та в країнах ЄС відзначається експертами Національного інституту стратегічних досліджень, які підкреслюють, що істотно відрізняються показники довіри до органів юстиції (17,5% в Україні проти 48% в країнах ЄС) та правопорядку (20% в Україні проти 65% в країнах ЄС) [39]. Висновки українських експертів загалом підтверджуються даними Інституту Легатум.

На відміну від ставлення до органів влади та політичних інститутів, громадянам України та Румунії притаманний високий рівень довіри до традиційних соціальних структур (церква, сім'я, збройні сили). Так, в усіх регіонах України рейтинг довіри очолює церква, якій у західному регіоні довіряють більше 70% респондентів, а в решті регіонів — близько 60%. З іншого боку, відносна більшість громадян (55,6%) переконані, що українська армія здатна захистити права простих громадян у разі силового протистояння гілок влади [39].

У Румунії вимірювання довіри до цих інститутів показують цікаву тенденцію. У 2008 р. збройним силам довіряло 80% населення, а церкві — близько 90%. У 2012 р., відповідно до результатів опитувань Інституту досліджень та стратегії Румунії, збройним силам довіряли 62% осіб, а церкві 81% [157, с. 16].

Падіння рівня довіри до церкви та збройних сил у Румунії стало приводом для дискусій серед політологів. Так, Ремус Черня відзначає, що падіння рівня довіри до церкви є позитивним процесом для консолідації демократії у румунському суспільстві. На його думку, громадяни починають орієнтуватися не на оцінку власної релігійності, а на аналіз діяльності церкви як соціального інституту. Падіння рівня довіри до церкви є демонстрацією становлення критичного мислення на масовому рівні, яке

продукує автономні, логічні соціальні орієнтації, оскільки справжня демократія повинна існувати поза релігійними переконаннями. Демократичні публічні обговорення не уникають заборонених тем, стосуються загальних інтересів громадян, незважаючи на їх релігійні вподобання [112]. Для порівняння зазначимо, що показник довіри до церкви у країнах ЄС коливається від 25 до 90% залежно від країни та рівня релігійності суспільства. Загалом політологи, які займаються питанням розвитку соціального капіталу, вважають, що чим вищий ступінь довіри до традиційних соціальних структур, тим меншою є довіра до політичних інститутів

Тож, в Україні та Румунії можемо відзначити низький рівень довіри до інститутів державної влади, який співіснує з високим рівнем довіри до традиційних соціальних структур, факт, який свідчить про недовіру до політичних інститутів в цілому та слабкість соціального капіталу у цій сфері. Тобто, неформальні аспекти соціального капіталу є розвиненішими за формальні, від яких у значній мірі залежать демократичні перетворення у суспільстві. Рівень інституційної довіри в обох країнах є нижчим порівняно з середніми показниками довіри у країнах ЄС. Низький рівень довіри до політичних інститутів та високі показники довіри до неполітичних структур є певною особливістю румунського та українського соціумів, оскільки в переважній більшості розвинених країн ЄС, ці рівні є приблизно однаковими, в них не існує явної диференціації у ставленні громадян до політичних і неполітичних інститутів. Кількісні виміри соціального капіталу показують, що довіра до органів влади є ситуативним показником, який залежить від конкретної політичної ситуації і від ступеня довіри до політичних лідерів.

Вищенаведені емпіричні дані є свідченням того, що на теоретичному рівні сформована достатньо цілісна концептуальна модель соціального капіталу, яка претендує на системне пояснення політичних трансформацій в рамках євроінтеграційних процесів, чого не спостерігається повною мірою на рівні кількісних вимірів.

Сучасні теорії соціального капіталу, а також їх наукові інтерпретації румунськими і українськими політологами, не звертають належну увагу на формальні і неформальні аспекти соціального розвитку у постсоціалістичних суспільствах, так само як і на політичні та неполітичні фактори, які визначають розвиток соціального капіталу. Але на рівні кількісних вимірів зазначені характеристики соціального капіталу мають надважливу роль. У розв'язанні цього питання може проявитися

в майбутньому аналітичний потенціал теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів.

В цьому контексті відзначимо, що в Україні та Румунії спостерігаються негативні соціальні орієнтації щодо основних проявів та вимірів політичних процесів. Фактично, аполітичність вважається переважною більшістю громадян України та Румунії позитивною рисою соціальних інститутів. Це явище свідчить про відчуження політичних інститутів національного та локального рівнів від соціальних спільнот, інтереси яких вони покликані представляти та захищати. Так, 86% громадян Румунії відзначають, що вони незадоволені політичним життям у їх країні [110, с. 64]. В Україні населення досить скептично ставиться до політичних процесів. Так, у жовтні 2010 більше 80% українських громадян дотримувалися думки, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі. Згодом, загальний рівень незадоволення напрямком розвитку суспільства впав до 62,9% (березень 2013 р.) [69], але загальна картина песимістичного ставлення до політичного життя в цілому від цього не змінилася. Тому, можемо припустити, що саме високий ступінь незадоволення політичним життям спричинює негативне ставлення громадян України та Румунії до тих компонентів соціального капіталу, які мають певне відношення до політичної сфери. Також варто зазначити, що рівень незадоволення політичними процесами та рівень довіри до політичних інститутів у нашому випадку взаємопов'язані.

Окремим аспектом соціального капіталу постсоціалістичних суспільств, які стали, або прагнуть стати членами ЄС, є рівень довіри до інституційної системи об'єднаної Європи. У плані довіри до основних інституцій ЄС та поінформованості про їх діяльність, Румунія характеризується високим рівнем довіри до переважної більшості євроструктур. У порівнянні з іншими європейськими країнами, показник довіри знаходиться у процесі зростання стосовно діяльності Європейської Комісії та Центрального Європейського Банку (див. Дод. Г). У плані соціально-демографічної структуризації рівня поінформованості діяльністю євроструктур молодь ознайомлена в більшій мірі з діяльністю інститутів ЄС, ніж решта соціальних спільнот. Цікаво й те, що румунське суспільство схильне в більшій мірі довіряти європейським наднаціональним і міжкурядовим інституціям, ніж власним, національним органам державної влади. Навіть більше, рівень довіри до європейських інституцій у Румунії, вищий, аніж у більшості країн ЄС. Якщо середній показник довіри до Європейського Парламенту у країнах ЄС становить 50%, а до Європейської Комісії – 46%, ці показники у Румунії

свідчать про більш високий рівень довіри до цих інститутів ЄС (65 та 58% відповідно) [120, с. 10]. Незважаючи на нову хвилю економічної кризи в Європі, рівень довіри румунського населення до інституцій ЄС не впав, а економічні негаразди спричинили зростання рівня недовіри саме до національних органів державної влади. Ця ситуація є певним парадоксом, яка може бути пояснена нерозвиненими параметрами соціального капіталу, які стосуються ставлення громадян до політичної сфери та трансфером довіри на міжнародний рівень.

У сучасних студіях „Євробарометр” не зустрічаємо даних щодо України, яка не є членом ЄС. Але, показник довіри українського суспільства до європейських інституцій має зовсім інше теоретичне значення, оскільки система інституцій ЄС не впливає на соціально-економічне та політичне життя суспільства в тій мірі, як це відбувається у Румунії. Тому вважаємо за необхідне використовувати рівень довіри до ЄС в цілому та показники, які свідчать про бажання українців, щоб їх суспільство інтегрувалося до європейської спільноти. Відповідно до соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова, за весь період незалежності України близько половини населення країни бажало, щоб Україна стала членом ЄС (47-52%) [94]. Цей показник є свідченням того, що українці в цілому підтримують європейський вектор зовнішньої політики України. З іншого боку, в українській політології зустрічаємо й деякі песимістичні пояснення подібного ставлення українських громадян до ЄС. На думку В.Фесенка, ідея європейської інтеграції є політично проявленим міфом-ідеалом у свідомості значної частини українських громадян і навіть політиків. Переважно позитивне сприйняття європейської інтеграції є достатньо абстрактним і скоріше ґрунтується на визнанні більш високого рівня життя, привабливих соціальних і економічних стандартів у країнах ЄС, аніж на спільних цінностях [88]. Це означає, що громадяни оцінюють функціонування інститутів ЄС з точки зору абстрактних уявлень про високий рівень життя в європейських країнах. Ця риса політичної відомості громадян пояснює високий рівень довіри до ЄС у румунському та українському суспільствах.

Еволюцію політичного процесу в обох постсоціалістичних країнах можна розглянути і з точки зору генералізованої довіри. Рівень генералізованої довіри є показником ставлення індивіда до всіх соціальних спільнот, політичних інститутів і держави, а також ставлення до самого себе. Як зазначає румунський соціолог Б.Войку, результати досліджень, проведених на території Румунії з метою аналізу рівня генералізованої довіри,

показують, що 2/3 населення, „не довіряють людям” [184, с. 94]. У порівнянні із середнім рівнем генералізованої довіри у країнах сталої демократії, цей показник у Румунії є відносно невисоким. Відповідно до даних Інституту Легатум, у 2010-2012 рр. рівень довіри до оточуючих не перевищував у Румунії 16%, тоді як в Україні цей показник є більш оптимістичним – 30 % (див. табл. 3.1.1).

Як і у випадку румунського суспільства, більше двох третин опитаних в Україні вважали, що у стосунках один з одним потрібно бути вкрай обережними. Тому, аналіз рівня міжособистісної довіри в Україні показує, наскільки схожими є українське та румунське суспільства, у плані нерозвиненості окремих компонентів соціального капіталу. Трактуючи поняття „довіра” з позицій теорій соціального капіталу, ще у 2000 р. Л.Шангіна підкреслювала, що лише 26,7% громадян готові довіряти більшості людей. Взаємна недовіра, на думку дослідниці, приводить до громадсько-політичної пасивності українців і до відокремлення політики у масовій свідомості від простого громадянина [96, с. 3].

На сучасному етапі генералізована довіра майже не перевищує рівень 2000 р. Посилаючись на дослідження Інституту соціології НАН України, український науковець Валерій Геєць констатує, що 1992 р. рівень міжособистісної довіри в українському суспільстві становив 42,8%. Потім він знизився до 32,4% (1999 р.), але 2004 р., оскільки населення було налаштоване на позитивні зміни, пов’язані з виборами президента, цей показник підвищився до 39,6%. Після цього знову почав падати й дорівнював 30% [13]. На думку науковця, динаміка міжособистісних показників довіри в Україні й інших постсоціалістичних країнах Європи сприймається як свідчення того, що шлях до ринку у процесі трансформації та спірання на індивідуалістичний характер поведінки за мірою віддалення від колишньої системи не накопичують, а знижують потенціал соціального капіталу, в якому одну з головних ролей відіграє міжособистісна довіра [184, с. 94]. Довіра грає вирішальну роль рід час трансформаційних процесів у перехідних суспільствах.

Тож теорії соціального капіталу пояснюють політичну ефективність євроінтеграційних процесів крізь призму показника довіри. Особливо актуальним видається рівень довіри до системи політичних інституцій. Теорії соціального капіталу дійсно показують, чи наповнена система політичних інституцій реальним соціальним змістом і чи відповідає її функціонування потребам пересічних громадян. Тому теорії соціального капіталу

суттєво доповнюють наукову картину євроінтеграційних процесів, запропоновану інституційними підходами.

Участь у формальних та неформальних соціальних мережах. Рівень генералізованої довіри, зазвичай пов'язують із ступенем соціальної контактності. Тобто, існує явний зв'язок поміж соціальною довірою та соціальними мережами. У західній політології та соціології під час аналізу соціальних мереж використовують параметр частоти відносин із друзями, родичами та знайомими, який позначається поняттям „соціабельність” (товариськість). Якщо порівняти рівень соціабельності румунів та інших європейських народів, напрашується висновок про те, що румунське суспільство, разом із російським, литовським, польським, молдавським, українським і угорським, відзначаються найнижчим рівнем соціальної контактності та товариськості. Так, зокрема лише 34% румунів стверджують, що вони зустрічаються кожного тижня зі своїми друзями. Для порівняння, відповідні показники чеського суспільства складає 46%, німецького – 49%, французького – 58%, англійського – 72% (див. дод. Б.).

Індикатор соціабельності може стати вагомим бар'єром на шляху ефективного функціонування інститутів громадянського суспільства у сучасній Румунії, оскільки високий рівень соціальної контактності сприяє мобілізації соціальних ресурсів задля реалізації суспільно-значущих цілей без участі держави. Мобілізація соціального капіталу відбувається із значним запізненням, або взагалі не відбувається, будучи придушеною організованими групами політиків та лобістів. Можливість мобілізувати ресурси соціальних мереж у румунському суспільстві не виходить за рамки сімейної групи. Цей факт негативно впливає на процес артикуляції інтересів соціальних спільнот та їх перенесення у політичну сферу.

Детальний аналіз результатів соціологічних досліджень демонструє, що найвищий рівень соціабельності зафіксований у середовищі індивідів із вищою освітою. Так, 35% респондентів із вищою освітою стверджують, що вони кожного дня зустрічаються із друзями. Цікавим є факт, що рівень товариськості в Україні вищий, ніж у Румунії (43 та 33% відповідно) [184, с. 53]. Подібний рівень товариськості демонструє, що в українському суспільстві особи більше контактують між собою, ніж у Румунії. Це означає, що в українському суспільстві існує невикористаний потенціал ефективної артикуляції інтересів соціальних груп. Теоретично, цей соціальний потенціал має сприяти формуванню нових інститутів третього сектору, оскільки у суспільстві відбувається

постійний соціальний рух та обмін думками. Тому, в даному соціально-політичному сегменті можуть назрівати передумови для розвитку соціального капіталу.

Цей висновок в цілому підтверджується даними лондонського Інституту Легатум. Показник довіри до друзів і родичів виявився більш розвиненим в Україні, проте в Румунії він також не є низьким (75%). З іншого боку, довіра до власної родини не співіснує з відповідним ставленням до інших осіб. Незначний відсоток респондентів в Україні та Румунії стверджували, що вони допомагають незнайомцям. Ця особливість румунського і українського соціумів звертає увагу на базисну типологію соціального капіталу Д.Нараяна. Якщо „сполучувальний” соціальний капітал формується внаслідок відносин між групами осіб та є корисним для суспільства, то „зв’язуючий” соціальний капітал стосується відносин у середині групи. Дані Інституту Легатум і переважної більшості українських і румунських соціологічних служб є свідченням розвиненості „сполучувального” соціального капіталу в обох країнах і нерозвиненості „зв’язуючого”, який є певним „клеєм”, що скріплює і зв’язує соціальні групи в єдиний суспільний організм.

Окрім рівня товариськості, який є індикатором участі громадян у неформальних соціальних мережах, варто звернути, увагу і на рівень залучення суспільства до формування і розвитку формальних аспектів соціального капіталу. Йдеться про участь громадян у акціях третього сектору. На думку групи дослідників на чолі із румунським політологом Г.Бедеску, аналіз масиву даних, який стосується розвитку третього сектору у країнах Західної та Східної Європи є яскравим прикладом існування великого розриву поміж країнами сталої демократії та посткомуністичними суспільствами. Продовжуючи ідею відомого теоретика соціального капіталу Ф.Фукуями про значний розвив між старими і новими демократіями у плані розвитку соціального капіталу, дослідник констатує, що середній показник участі в ініціативах організацій громадянського суспільства у випадку західноєвропейських країн становить 29,8% (такий відсоток громадян із 100 можливих бере активну участь у громадсько-політичному житті їх країни). Натомість відповідний середній показник у випадку посткомуністичних суспільств становить 18,3% (Румунія – 9,6%, Україна – 9,4%, Росія – 4,6%) [103].

Однією з причин громадської пасивності в українському та румунському суспільствах є невдалий, недемократичний

досвід комуністичного минулого, який систематично блокував ініціативи участі осіб у громадсько-політичному житті суспільства шляхом жорсткого контролю над поведінкою індивідів та організаційною діяльністю в цілому. Соціальні та фінансові ресурси громадян, такі як вільний час або наявний дохід, які могли би бути спрямовані на громадську діяльність, знаходились під контролем, або були обмежені тоталітарним режимом. Крім того, партія-держава створювала власну мережу громадських і професійних організацій, формуючи засади для імітації процесу громадянської участі. Після повалення комуністичних режимів, незважаючи на ослаблення політичного контролю над суспільством, деякі з цих організацій не зникли, але вони виявилися нездатними виконувати роль ефективного соціального засобу мобілізації населення для здійснення демократичних перетворень.

В цілому громадяни посткомуністичних держав звикли жити у певній соціально-психологічній напруженості. Вони знаходяться перед дилемою: інвестувати фінансові і соціальні ресурси у перспективні громадські проекти, або сконцентруватися на вирішенні актуальних матеріальних проблем. Незважаючи на те, що громадяни можуть бути поінформовані про політичну реальність, в якій політики не захищають інтереси соціальних спільнот, суспільство побоюється ініціювати певні громадські акції, оскільки вважає подібні дії певним викликом державі, від якої чекають допомоги у формі пільг, соціальних виплат та субсидій. Політична пасивність, доповнена невизначеністю, може подолати реальні бажання та мотивації індивідів, спотворюючи функціональне значення інституційного дизайну громадянського суспільства [103]. Звідси, скоріш за все, і впливає загальний рівень недовіри до НУО, який, у поєднанні із більш розвиненими неформальними аспектами соціального капіталу (високий рівень довіри до власної родини, церкви тощо) сприяє замкненості соціальних груп, блокуючи розповсюдження культури довіри і співробітництва на все суспільство.

Цю специфічну рису розвитку демократії у країнах Східної Європи було відзначено європейським дослідником М.Абергом у його теорії некомунітарного соціального капіталу. Проаналізувавши деякі обмеження теорії соціального капіталу Р.Патнама щодо України (на прикладі західного регіону), М.Аберг доводить існування некомунітарного соціального капіталу у постсоціалістичних країнах. Цей тип соціального капіталу є потужним бар'єром на шляху побудови демократичної культури і демократичних інститутів. Незважаючи на те, що

громадяни мало довіряють державі, це не означає, що вони автоматично підуть вирішувати свої практичні негаразди в громадські організації і політичні партії, як це роблять громадяни розвинених країн заходу [101, с. 310]. М.Аберг мав на увазі, що незважаючи на присутність соціального капіталу, його дія є некомунітарною, що перешкоджає розвитку довіри і спільних дій, оскільки всі взаємини обмежені тісним колом родичів і друзів, яке сформувалось ще при соціалізмі. В даному випадку емпіричні дані щодо розвитку соціальних мереж, як компонентів соціального капіталу у Румунії та Україні, є підтвердженням основних гіпотез теорії некомунітарного соціального капіталу.

Рівень задоволення життям. У Румунії зберігається досить врівноважений рівень задоволення життям. Відсоток задоволених і незадоволених громадян майже ідентичний (35 і 30 відповідно), між ними знаходяться 35% респондентів, які не можуть стверджувати ні перше, ні друге [110, с. 53]. Детальний соціально-демографічний аналіз структуризації рівня задоволення життям у Румунії демонструє, що представники молодіжної генерації є більш задоволені життям, ніж решта соціальних спільнот. Ця закономірність стосується як Румунії, так і всього ЄС. Так, у Румунії близько 50% респондентів, яким менше 40 років, вважають, що вони цілком задоволені рівнем життя у їх країні. Особи, які мають вищу освіту стверджують у два рази більше за осіб без освіти, що вони задоволені рівнем життя. Це пояснюється тим, що особи з вищою освітою легше працевлаштовуються. Окрім цього, у країнах ЄС освіта відіграє важливу роль у соціальній стратифікації суспільства. В загальному масиві даних відзначимо, що серед соціальних спільнот саме молодіжна генерація з вищою освітою становить певну цільову групу, яка генерує високий рівень соціального оптимізму, будучи гіпотетичною основою розвитку і формування соціального капіталу.

Цей факт вказує на один із шляхів розвитку соціального капіталу постсоціалістичних суспільств – підняття рівня політичної освіченості громадян та стимулювання громадської активності у молодіжному середовищі.

Соціологічні дослідження проведені в Україні Державним інститутом проблем сім'ї та молоді показують, що 63% української молоді з оптимізмом дивляться у своє майбутнє [67]. За останніми дослідженнями згаданого інституту у молодих людей не зникає довіра до держави. Але, варто зазначити, що в цілому соціальні установки молоді становлять лише певний символічний капітал, який з часом може трансформуватися

у соціальний. Цю думку обґрунтовували класики теорій соціального капіталу у своїх наукових працях.

Щодо загального рівня задоволення життям в Україні, підкреслимо, що у порівнянні із румунським суспільством, ситуація в Україні є більш песимістичною. За даними дослідницької компанії „Research&Branding Group” (жовтень 2009 р. – серпень 2012 р.), задоволеними рівнем життя в Україні були близько 31% громадян (проти 35% у Румунії). Проте, проблемним моментом є рівень незадоволення, який значно перевищує відповідний показник у румунському суспільстві та становить 61% [29]. На відміну від Румунії, в Україні слабше представлена нейтральна оцінка рівня життя, не перевищуючи 7%, факт, який вказує на те, що населення в цілому незадоволене рівнем життя, тоді як окрема, нечисленна верства суспільства позитивно оцінює соціально-економічну ситуацію в їх країні. Ці риси українського соціуму негативно впливають на довіру до соціальних інститутів, висуваючи на перше місце як центральну проблему формування і зміцнення середнього класу.

Дані Інституту Легатум вказують не тільки на те, що рівень задоволення життям у Румунії є більш врівноваженим, ніж в Україні. Ці дані є також свідченням того, що населення Румунії задоволене якістю життя в цілому (38,3% проти 29,2). З іншого боку, якщо порівняти рівень задоволення життям у Румунії та Україні із відповідним середнім показником у країнах ЄС (78%), доходимо до висновку, що обидва суспільства можуть бути віднесені до групи країн з низьким рівнем життєвої сатисфакції. Для порівняння зазначимо, що понад 90% населення Данії, Швеції, Люксембургу, Нідерландів, Фінляндії, Великої Британії та Бельгії стверджують, що вони задоволені рівнем життя у своїй країні. Якщо всі ці держави відносяться до країн Європи з найвищим рівнем життєвої сатисфакції, то Румунія потрапляє до країн із середнім рівнем, а Україна – із низьким [174].

З точки зору теоретичного застосування цих кількісних вимірів соціального капіталу, варто відзначити певну концептуальну прогалину в рамках теорій соціального капіталу в контексті вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Незважаючи на те, що населення України довіряє родичам і друзям, а показник генералізованої довіри, у порівнянні із румунським суспільством є досить розвиненим, рівень задоволення життям, який включає якість соціальних відносин, є низьким. Незважаючи на низький рівень довіри до оточуючих, населення Румунії в цілому задоволене якістю життя. Тож, існує негативна кореляція між задоволенням

життям і соціальною довірою, те що не відповідає постулатам класичних теорій соціального капіталу.

З перспективи теорій соціального капіталу, аналіз рівня задоволення життям, як психологічний фактор, показує суб'єктивну сторону євроінтеграційних процесів, яка є найбільш дискусійною, але й досить важливою. Тому подальша еволюція теорій соціального капіталу в значній мірі може залежати від врахування наукового доробку суміжних наукових систем, в рамках яких здійснюються дослідження, присвячені соціальному капіталу. Врахування нами психологічних компонентів соціального капіталу суттєво доповнило науковий образ політичних і економічних процесів, що вказує на необхідність концептуального синтезу міждисциплінарного характеру у межах теорій соціального капіталу. Саме це може стати окремим напрямом теоретичного застосування кількісних вимірів соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів.

Регіональний розподіл соціального капіталу. Надзвичайно цікавим видається аналіз регіональних аспектів розвитку соціального капіталу, оскільки не можна стверджувати, що показники соціальної солідарності ідентичні у всіх областях України та повітах Румунії. Ця особливість має вагомий вплив на політичне життя окремих регіонів та суспільства в цілому. Аналіз соціального розвитку Румунії, проведеного Д.Санду, показує, що румунське суспільство з точки зору теорій соціального капіталу є ціннісно-неоднорідним. Можна виділити регіони, в яких особи демонструють високий ступінь соціальної довіри (Банат, Кришана, Маромуреш, Клуж-Муреш). У цих повітах спостерігається високий рівень генералізованої довіри, толерантність та розвинені соціальні мережі. Полярно протилежна ситуація спостерігається в історичній Молдові, де присутній високий ступінь міжособистісної недовіри, замкненість соціальних груп і високий рівень довіри до збройних сил і церкви. Найвищий рівень інституційного конформізму присутній у Мунтенії та Олтенії, а найвищий рівень інституційного нонконформізму, за якого особи демонструють критичне ставлення до системи соціально-політичних інститутів – у Бухаресті та у Добруджі [159, с. 6].

У румунському суспільстві присутні суттєві відмінності між історико-культурними зонами у плані рівня соціальної довіри та ставлення до політичних інститутів. З цих позицій, румунський соціум характеризується високим рівнем соціального капіталу у західному регіоні (у зоні північної та західної Трансильванії)

та нерозвиненими показниками цього суспільного феномену на сході країни (історична Молдова).

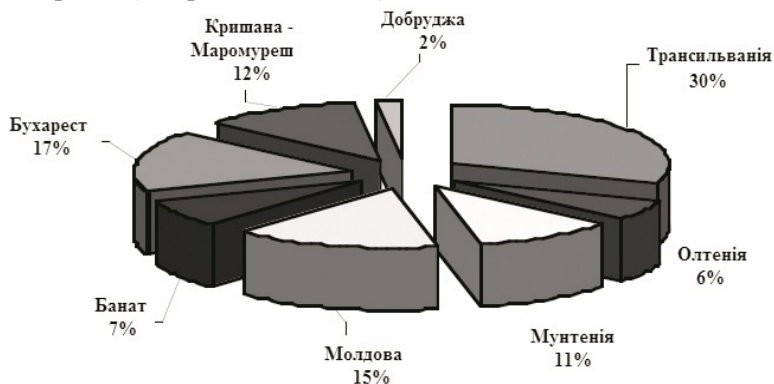

Рис. 3.2.1. Географічна концентрація НУО в історичних регіонах Румунії

Джерело: [158]

В цьому контексті виникає нерозв'язане в рамках теорій соціального капіталу питання: яким чином впливають локальні характеристики соціальної довіри на інші параметри соціального капіталу? Для того, щоб відповісти на це питання, спробуємо порівняти регіональні аспекти соціальної довіри з концентрацією організацій третього сектору у Румунії. При цьому таке порівняння обґрунтовуємо однією із засад теорій соціального капіталу про те, що інституційний нонконформізм сприяє масовому залученню осіб до громадського життя, яке дозволяє їм висловити своє невдоволення соціально-економічною та політичною ситуацією. На залучення громадян до НУО також позитивно може вплинути соціальна довіра, яка генерує соціальну солідарність і готовність співпрацювати заради досягнення певних цілей.

Для верифікації наших теоретичних припущень використовуємо дані групи дослідників на чолі з К.Спуре (рис. 3.2.1). Ці дані показують, що спостерігається певна диспропорція у плані географічної концентрації НУО. Майже одна п'ята румунських громадських організацій діють у Бухаресті, понад дві п'ятих – у західному регіоні країни, менше однієї п'ятої в історичній Молдові, а решта – у південному регіоні. Тож, у плані представлення НУО у східному регіоні Румунії склалася очевидна диспропорція. До цього можна додати, що численність населення суттєво не відрізняється на рівні повітів Румунії.

На основі аналізу цього масиву даних, можна констатувати, що лише одна із двох теоретичних гіпотез підтверджується емпіричними фактами. Йдеться про те, що високий рівень міжособистісної та інституційної довіри дійсно сприяє розвитку третього сектору, факт, який спостерігається у Трансильванії. Цей історичний регіон володіє найвищим ступенем соціальної довіри та відкритості, і саме у Трансильванії функціонують найбільше НУО. В історичній Молдові ситуація є протилежною: міжособистісна недовіра співіснує з низьким рівнем участі у акціях третього сектору. Таким чином, спостерігаємо позитивну кореляцію між довірою та організованістю третього сектору на регіональному рівні.

Що стосується нашого припущення, про те, що нонконформізм, який є швидше компонентом політичної культури, ніж соціального капіталу, може сприяти активізації громадської участі, то воно в цілому виявилось хибним. Так, у Добруджі – найбільш нонконформістському регіоні Румунії, функціонує невелике число НУО. Малорозвинений третій сектор і в Олтенії, але ця історична зона є найбільш конформістською. Якщо в Олтенії можна припустити, що конформізм спричинює загальну громадську пасивність, то незадоволення рівнем життя в Добруджі не штовхає місцевих жителів на певні громадсько-політичні дії. Цей приклад показує певні прогалини у класичних теоріях соціального капіталу, підтверджуючи коректність теорії М.Аберга про некомунітарний соціальний капітал у постсоціалістичних суспільствах.

В Україні соціальний капітал також є неоднорідно розповсюджений з регіональної точки зору. Відповідно до спостережень Н.Погорілої, заснованих на соціологічних і маркетингових дослідженнях, в українському суспільстві існують відмінності між регіонами щодо рівня соціальної довіри. Західний регіон демонструє значно вищий рівень довіри до органів державної влади та до інших політичних інститутів, у порівнянні із східним та південним регіонами (статистична різниця між цими регіонами знаходиться на рівні 5%). Західний регіон також демонструє вищий порівняно із іншими регіонами рівень довіри до ЗМІ [68]. Проте не слід перебільшувати значення соціального капіталу у розвитку і розбудові громадянського суспільства у західному регіоні. Дані згаданих досліджень показали, що східний регіон характеризується вищим рівнем довіри до оточуючих, порівняно із довірою до органів влади. Тобто, рівень довіри до неполітичних інститутів та до окремих осіб превалює на сході України над рівнем довіри до інститутів

державної влади. Н.Погоріла пояснює цю відмінність між регіонами за допомогою кліважу місто / село, підкреслюючи, що на заході України, сільські громади складають половину населення регіону. Сільські жителі у меншій мірі взаємодіють із представниками державної влади, маючи віддалене уявлення про принципи функціонування політичних інститутів [68], тому, вони не мають вагомих причин не довіряти політичним інститутам. В цілому, результати наукових досліджень Н.Погорілої показали, що довіра до інституцій формується на основі їхньої діяльності, а довіра до людей передається через первинну соціалізацію у вигляді неписаних норм та цінностей.

На нашу думку, відмінність між регіонами України, у плані довіри до політичних інститутів та соціальних акторів, пояснюється й історичними факторами. Західний регіон перебував у минулому у складі таких держав як Австро-Угорщина, Польща, Чехословаччина, які ініціювали процеси модернізації та первинної демократизації, закладаючи певну основу для становлення політичної культури демократичного типу та елементарних інституцій громадянського суспільства. Східний та південний регіони завдячують модернізації Росії, в якій історично придушувались прояви громадських ініціатив, процес, який ще більше загострився після становлення радянської влади в Україні. Мабуть, цим власне й пояснюється більш високий рівень довіри до оточуючих (переважно до власної сім'ї та родичів) на сході країни, у порівнянні із рівнем довіри до політичних інститутів. При неможливості ефективної співпраці із органами влади, які пригнічували громадські ініціативи, населення східного регіону більше схилялося вирішувати нагальні соціально-економічні проблеми через мережу родинних відносин, що досить негативно впливало на політичну ефективність соціального капіталу. Ці соціальні переконання продовжують репродукуватись у політичній свідомості сучасного українського суспільства.

Таким чином, приклад Р.Патнама, який став класичним у системі наукових розвідок, присвячених соціальному капіталу, про те, що особливість розвитку соціального капіталу в Італії пояснюється історико-культурними відмінностями між регіонами цієї країни, зберігає певну наукову логіку й в дослідженнях досвіду таких країнах як Україна та Румунія.

Продовжуючи процедуру верифікації положень теорій соціального капіталу на прикладі України та Румунії, видається необхідним розгляд питання взаємозв'язку між розвитком інститутів громадянського суспільства і рівнем соціальної

довіри. Відповідно до тверджень теоретиків соціального капіталу розвиток цих параметрів соціального капіталу взаємопов'язані [150, с. 46]. В цьому контексті виникає запитання: чи більш розвинена на заході України система громадських організацій, як один із показників соціального капіталу? У випадку Румунії, як вже було показано вище, спостерігається позитивна кореляція між довірою та організованістю третього сектору на регіональному рівні. Проведений нами аналіз географічної концентрації громадських організацій по українським адміністративно-територіальним одиницям показує, що згадана нами кореляція спрацьовує й у випадку України (див. Дод. Д.). Індекс концентрації НУО, розрахований як число громадських організацій у певній області на кількість населення, показав, що у західному регіоні третій сектор більш розвинений, ніж у східному регіоні. Кількісно найбільш представлені громадські організації у таких областях як Вінницька, Хмельницька, Рівненська, Волинська, Тернопільська та ін. (індекс – 0,009). Найменш розвинутою є система НУО у Донецькій, Одеській та Луганській областях (індекс – 0,005). Досить розвинутою виявилась мережа громадських організацій у таких областях як Чернігівська, Полтавська, Житомирська, Київська, Черкаська області (індекс – від 0,0085 до 0,0096). Тобто, всупереч теорії, система громадських організацій є досить розвинутою у центральному регіоні України.

Вищеописані показники демонструють існування позитивної кореляції між соціальною довірою та організованістю третього сектору на регіональному рівні. Східний регіон, який володіє найменшим рівнем довіри до органів влади, але і високим ступенем довіри до оточуючих, не відрізняється розвинутою системою НУО. Тобто у випадку східних областей України, високий ступінь довіри до оточуючих не призводить до ефективного функціонування системи громадських організацій. Ця констатація зовсім не вписується у класичні теорії соціального капіталу. З іншого боку, західний регіон, окрім того, що характеризується високим рівнем довіри до органів влади, добре представлений мережею НУО. В цьому випадку, лише один із двох постулатів теорій соціального капіталу має наукове застосування до випадку українського і румунського суспільств, а саме: високий рівень довіри до органів влади дійсно пов'язаний із розвиненістю мережі громадських організацій.

Варто зазначити, що відповідно до результатів соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова, саме населення західного регіону виступає в більшій мірі за вступ України

до ЄС, аніж жителі інших регіонів. Так, 70,7% громадян, які проживають на заході України, вважають, що їхня країна повинна інтегруватися до ЄС, порівняно з 57,9% у центральному, 40,8% у східному і 32,9% у південному регіонах України [94]. Спостерігається певна взаємозалежність між рівнем соціальної довіри, розвиненістю інституційного дизайну громадянського суспільства та підтримкою євроінтеграційних процесів як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні.

Проте не варто перебільшувати роль регіональних відмінностей у дослідженні соціального капіталу в Україні та Румунії. Проведений нами аналіз географічної концентрації громадських організацій по українським адміністративно-територіальним одиницям також показує, що західний регіон не є таким культурно однорідним, як прийнято вважати (індекс розвиненості НУО у Львівській області є одним з найнижчих в Україні – 0,006). Це саме стосується й південного регіону. Так, Миколаївська (індекс – 0,009) та Одеська (індекс – 0,005) області, які належать до південного регіону, суттєво відрізняються відповідно до показника розвиненості мережі громадських організацій. Таким чином, концептуальні положення соціального капіталу показують щодо українського суспільства досить цікаву наукову картину, пояснюючи як певні регіональні відмінності у плані розвитку інституційного дизайну громадянського суспільства, так і підштовхуючи дослідників до проведення нових наукових розвідок у цій галузі.

Тож порівняння основних параметрів соціального капіталу українського та румунського суспільств демонструє, наскільки подібними є ці два об'єкти порівняння. Розглянуті нами постсоціалістичні суспільства характеризуються низьким рівнем довіри до органів державної влади, але, при цьому, досить високим рівнем довіри до традиційних соціальних структур, таких як сім'я, церква та ін. Як показує аналіз регіонального розподілу соціального капіталу в Україні та Румунії, компоненти соціального капіталу можуть мати неоднакову соціальну роль у різних історико-культурних зонах. В цілому, зауважимо, що рівень інституційної довіри в обох країнах є нижчим у порівнянні з середніми показниками довіри у країнах ЄС.

У результаті проведеного нами аналізу кількісних показників соціального капіталу, на прикладі України та Румунії доходимо до наступних висновків. По-перше, проведений у дисертаційному дослідженні аналіз показав, що емпіричні матриці вимірювання соціального капіталу розкривають специфічні особливості євроінтеграційних процесів, але не

пояснюють їх у повній мірі, тобто не формують єдиної, цілісної системи координат вивчення інтеграційних процесів. По-друге, на основі отриманих результатів досить важко вивести єдиний інтегративний показник розвитку соціального капіталу, що суперечить сучасним тенденціям розвитку теорій соціального капіталу. По-третє, застосування теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів є перспективним із точки зору аналізу рівня довіри до органів влади, консолідації європейських норм і цінностей, а всі інші параметри соціального капіталу стосуються євроінтеграційних процесів лише опосередковано і не дають змогу констатувати визначальний вплив соціальних ресурсів на ефективність процесу європейської інтеграції. По-четверте, на відміну від теоретичних засновків, наша спроба показати ключову роль соціального капіталу у еволюції євроінтеграційних процесів виявилась недостатньо підтвердженою емпірично. Тобто спостерігається певний розрив між існуючими теоріями соціального капіталу і відповідними кількісними вимірами, оскільки концептуальна строкатість теорій соціального капіталу не позначається на урізноманітненні емпіричних підходів, які використовуються зокрема дослідниками в Румунії та Україні.

Вплив соціального капіталу на ефективність демократизації постсоціалістичних суспільств

Незважаючи на те, що у політологічних та соціологічних дослідженнях позитивна роль соціального капіталу у розвитку суспільства стала науково визнаним фактом, питання зв'язку соціального капіталу з ефективністю демократизації постсоціалістичних суспільств залишається досить суперечливим. Із певною періодичністю публікуються наукові розвідки, в яких автори ставлять перед собою завдання виявити механізм взаємозв'язку між соціальним капіталом і демократією. Це завдання вирішується різноманітними способами. Тому важливо не тільки вимірювати рівень соціального капіталу, але й виявити, чи дійсно він сприяє демократизації та успішному функціонуванню інституційного дизайну громадянського суспільства. Чи, можливо, в перехідних суспільствах закономірність зв'язку між соціальним капіталом і демократизацією не спрацьовує?

Питання ефективної демократизації постсоціалістичних суспільств важливе і з точки зору поступу сучасних євроінтеграційних процесів. Відповідно до Копенгагенських критеріїв, демократія є важливим політичним критерієм, необхідним для вступу певної країни до ЄС. Функціонуюче демократичне правління має забезпечувати рівне право для всіх громадян брати участь у політичних процесах та гарантувати їм справедливий і рівний доступ до вільної преси, профспілкових організацій [30]. Тому аналіз місця і ролі соціального капіталу у процесах демократизації дає змогу сформулювати певні висновки про ефективність і коректність використання теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів.

Згадана дослідницька проблема є, фактично, проблемою взаємозалежності між ступенем демократизації суспільства та рівнем розвитку соціального капіталу. На думку американських дослідників Кетлін Доулі та Браяна Сільвера, аналіз статистичних даних з 20-ти країн Східної Європи та колишніх республік СРСР показав, що не існує зв'язку між розвитком соціального капіталу та рівнем демократизації у цих країнах [31]. Тобто країни з найбагатшим соціальним капіталом не виявилися найбільш демократичними, і, навпаки, найбільш демократичні країни не вирізняються, наприклад, особливо значною часткою членів організацій громадянського суспільства, високою міжособистісною довірою та інтересом до політики.

Використовуючи дані Світового дослідження цінностей (World Value Survey, 1995–1998), вчені зазначають, що пряма підтримка демократії теж виявилася безпосередньо не пов'язаною з розвитком соціального капіталу. Тобто всупереч теорії, соціальний капітал не обов'язково сприяє розвитку демократії. На нашу думку, таке становище може бути обумовлене тим, що ключові індикатори соціального капіталу (інтерес до політики, членство у добровільних організаціях та міжособистісна довіра) мають неоднакове значення у різних соціальних контекстах.

На перший погляд, висновки американських вчених повністю заперечують інструментальне значення використання теорій соціального капіталу під час аналізу демократичних процесів у перехідних суспільствах. Проте, на нашу думку, погляди К.Доулі та Б.Сільвера потребують подальшої емпіричної верифікації та критичного переосмислення. Окрім вищеписаних наукових тез, ці вчені також зазначають:

- інтерес до політики є найнижчим у країнах із ефективними процесами демократизації;
- членство у добровільних організаціях не пов'язане з підтримкою уряду та основних інститутів демократії;
- інтерес до політики обернено пропорційно корелює з підтримкою демократичних принципів;
- з усіх показників соціального капіталу тільки довіра є пов'язаною з підтримкою демократії, і тільки на рівні індивідів, а не країн [31].

До зовсім інших висновків дійшов італійський дослідник А.Лукатела, який обрав ширші хронологічні рамки аналізу соціального капіталу та процесів демократизації. У статті „Побудова довіри та соціальний капітал у Східній Європі” [55], А.Лукатела зазначає, що на основі аналізу статистичного масиву даних із країн Східної Європи, формується цілісна наукова картина про те, що соціальний капітал позитивно пов'язаний із громадянською активністю. Дослідник вважає, що чим вищий рівень соціального капіталу, тим більш демократичною є певна політична система. Порівнюючи результати Світового дослідження цінностей у 1995 та 2000 рр., науковець виділяє західну та східну модель політичної поведінки громадян. Він використовує три змінні: рівень освіти громадян, членство у громадських організаціях та ступінь соціальної довіри. Західна модель поведінки відрізняється від східної вищим ступенем впливу освіти громадян на громадську активність, факт, відзначений і деякими українськими авторами [46, с. 3-5]. На другому місці розташовуються довіра і членство в

організаціях третього сектору. Для східної моделі, де освіта не відіграє важливу роль у суспільстві, рівень довіри до соціальних інститутів є низьким, а на першому місці виступає членство у громадських організаціях.

Порівнюючи результати Світового дослідження цінностей за 1995 та 2000 рр., можна дійти до висновку, що з часом у деяких країнах, в яких розпочалися суспільно-політичні трансформації, східна модель поведінки громадян була замінена західною. Як зазначає А.Лукатела, на момент 2000 р. до цієї групи країн відносились Польща, Словенія та Болгарія. У цих країнах зріс рівень впливу освіти на асоціативний простір громадянського суспільства, а також відбулося зростання рівня генералізованої довіри. Невдовзі всі ці країни стали повноцінними членами ЄС. Зростання рівня довіри до соціальних інститутів та до органів державної влади стало передумовою демократизації згаданих країн.

А.Лукатела також підкреслює, що довіра і членство у групах (групи інтересів, лобі-групи, хобі-групи) є двома окремими аспектами теорій соціального капіталу. „Якщо у тій або іншій країні довіра є важливою складовою соціального капіталу, то громадянська активність, навпаки, втрачає своє значення. Якщо взаємна довіра є механізмом побудови соціального капіталу, то це означає, що громадянська діяльність, не підкріплена довірою між людьми, не принесе результату – повинна з’явитися якась критична маса людей, що довіряють один одному” [55]. Для унаочнення цієї закономірності можна використовувати ключову ідею Р.Патнама, якою пронизана його праця „Гра у кеглі наодинці: крах і відродження американського суспільства” [150]. Показуючи значення соціального капіталу для демократизації суспільства, Р.Патнам метафорично зазначав, що ліга любителів боулінгу не буде сформована, поки гравці не перестануть обманювати один одного. Для її створення потрібне певне число порядних гравців та поява загальної атмосфери взаємної довіри. Тому без атмосфери довіри громадські об’єднання можуть лише підсилювати взаємну підозрілість, не приносячи великої користі ефективному функціонуванню демократичних інститутів.

Таким чином, закономірності, описані А.Лукателою, які стосуються рівня соціальної довіри, членства в організаціях третього сектору, є показниками можливості обрання західної моделі громадянської поведінки, як базової для постсоціалістичних суспільств. Але для накопичення критичної маси людей, які довіряють один одному, потрібен час, оскільки формування соціальної довіри є непростим завданням, особливо

у постсоціалістичних суспільствах. У всій Східній Європі, у Румунії та Україні зокрема, соціальна довіра придушувалась комуністичним режимом за допомогою страху та штучно створених політичних інститутів. У такій суспільно-політичній атмосфері, довіра була обмежена до рівня сімейних зв'язків, а довіра до людей, які знаходилися по за їх межами була мінімальною. Зокрема й тому, що за умови домінування ідеології класового протиборства, комуністичний репресивний апарат розправлявся із інакомислячими, породжуючи в суспільстві взаємну недовіру та страх. Ця суспільна ситуація була тим більше актуальною для Румунії та України, в яких довгий час функціонували політичні режими авторитарно-комуністичного типу.

Як зазначав Ф.Фукуяма під час однієї із своїх лекцій, проведених у Київській школі економіки, марксизм-ленінізм був політичною системою, навмисно пристосованою для виснаження соціального капіталу. Теорія полягала у тому, що партія є центральною організаційною структурою всього суспільства, і що держава має право навмисно порушувати існуючі зв'язки, які утримують разом профспілки, підприємства, церкви, різноманітні приватні організації, та може замінювати ці горизонтальні зв'язки між звичайними людьми – вертикальним зв'язком між громадянами та самою державою, торкаючись навіть зв'язків у головному осередку суспільства – родині [99]. Тому, зростання рівня довіри, як генералізованої, так і інституційної, у Румунії та Україні, є досить складним завданням, враховуючи те, що зміна колективної політичної свідомості відбувається поступово.

На цей політичний аспект вказує і румунський політолог Д.Драгоман, підкреслюючи ідеалістичний характер політичної свідомості сучасного румунського суспільства. В рамках загальнонаціонального соціологічного опитування, проаналізованого румунським науковцем, респонденти оцінювали за десятибальною шкалою чи у правильному напрямку розвиваються події у Румунії. Дослідження показало, що середній бал оцінки сучасної суспільно-політичної та економічної ситуації у румунському суспільстві є невисоким та становить 3,91 (за десятибальною шкалою). Респонденти оцінювали колишній комуністичний режим у 3,23 б., а політичне життя через п'ять років – у 5,53 б. Цей показник вказує на те, що румунське суспільство в цілому характеризується високим рівнем соціального оптимізму, аспект, який є дуже важливим, оскільки ефективна демократизація потребує соціальної

підтримки для впровадження демократичних цінностей упродовж всього періоду транзиту [117, с. 64].

Використовуючи теорії соціального капіталу у дослідженні демократичних цінностей у румунському суспільстві, Д.Драгоман намагається виявити, чи пояснює соціальний капітал ефективність, успіхи і невдачі процесів демократизації у Румунії в контексті євроінтеграційних процесів коректніше, ніж це роблять класичні теорії економічного детермінізму, політичної культури та людського капіталу. Вчений констатує, що на прикладі Румунії не можна однозначно стверджувати, що існує пряма залежність між рівнем соціального капіталу та підтримкою демократичних цінностей. Соціальний капітал мало пов'язаний із підтримкою демократії як реального політичного режиму, а також як ідеальної моделі розвитку суспільства. На думку вченого, це порушує ряд питань щодо значення соціального капіталу для консолідації демократії у перехідних суспільствах. Якщо класичні теорії демократії не формують достатньо цілісну картину тих політичних процесів, які відбуваються у країнах Східної Європи, теорії соціального капіталу цю картину доповнюють, але до кінця її не пояснюють [117, с. 64].

Констатації Д.Драгомана перегукуються із висновками, до яких ми дійшли у підрозділі 3.1. цього дослідження щодо теоретичного застосування кількісних вимірів соціального капіталу: теорії соціального капіталу розкривають специфічні особливості євроінтеграційних процесів, але не пояснюють їх у повній мірі, тобто не формують єдиної, цілісної системи координат вивчення інтеграційних процесів. Так, у деяких країнах Східної Європи особи, які мало довіряють органам влади, стають прихильниками недемократичних настроїв, а не соціальної установки активної участі у політичному житті. Ця ситуація спровокована комуністичним минулим, який залишив значний відбиток у політичній свідомості громадян.

Теоретичні складнощі, пов'язані із вивченням впливу історичних і соціальних факторів політичного життя полягають у тому, що соціальний капітал не стосується розвитку окремого соціального інституту, а враховує цілісний інституційний вимір суспільства. На думку українського політолога В.Бурдяк, у суспільстві варто розвивати соціальні мережі, щоб досягти успіху у будь-якій справі, чи зрозуміти чому деякі впровадження „не працюють”, хоча реформатори твердять, що вони мають функціонувати [10, с. 15]. Тому говорити про зв'язок соціального капіталу з процесами демократизації варто насамперед із

точки зору впливу його окремих показників на становлення і консолідацію демократичних цінностей у певному суспільстві. Які ці окремі показники, ми спробуємо виявити у цьому підрозділі.

Для аналізу впливу соціального капіталу на процеси демократизації в рамках євроінтеграційних процесів необхідно показати, чи дійсно пояснюють теорії соціального капіталу ефективність демократизації на прикладі України та Румунії, спираючись на вивчення наукових розвідок українських та румунських політологів. Окремі політологічні студії показали, що в цілому, румунське суспільство схвально ставиться до демократії як політичного режиму. Так, у 2005 р. майже 95% респондентів стверджували, що вони позитивно ставляться до демократії як політичної моделі, у порівнянні із 75% у 1999 р. [178, с. 45]. Ці дані показують, що після повалення комуністичного режиму, з кожним роком румунське суспільство зміцнювало свої позиції у плані довіри громадян до демократії як політичного режиму.

Показники підтримки демократії в Україні є свідченням цікавої тенденції, відзначеної українським політологом В.Фесенком: незважаючи на те, що після кожних виборів швидко настає фаза соціального розчарування, а чергова зміна влади не приносить бажаного покращання життя, відносна більшість громадян вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Пік критичного ставлення до демократії спостерігався в Україні у грудні 2009 року. Тоді, за даними опитування Фонду демократичних ініціатив і Центру Разумкова, лише 36,6% респондентів вважали демократію найбільш бажаним типом державного устрою для України, 30% демонстрували свою схильність до авторитарного режиму, а 17% – байдуже ставлення до демократії [88].

Відповідно до спостережень А.Колодій, яка проаналізувала розвиток і трансформацію демократичних цінностей в Україні у 2000-2011 рр., кількість людей, які більш-менш позитивно оцінювали демократичні процеси в українському суспільстві зростає за цей час із 46 до 64%. За цей же період значно зменшилася частка людей, які вважали українську політичну систему недемократичною [41]. Із просуванням із сходу на захід України, частка оптимістів, щодо позитивної оцінки процесів демократизації, зростає, а частка песимістів зменшувалась.

Результати соціологічних опитувань, проведені компанією „Research&Branding Group”, спільно з Українським фондом „Громадська думка” (Львів) і компанією ДІАЦ (Донецьк),

показують, що регіональні відмінності в Україні щодо підтримки демократії є досить помітними. Так, порівняння політичних орієнтацій жителів трьох міст щодо рівня розвитку демократії в Україні показує, що більшість жителів Львова (57%) вважають, що Україна знаходиться в процесі становлення демократії, більшість жителів Кіровограда (50%) вважають, що Україна не є демократичною державою, а думка мешканців Донецька розділилася: 38% донеччан вважають, що Україна не є демократичною державою і 37% вважають, що наша країна знаходиться в процесі становлення демократії [86]. Проте, результати досліджень також показали, що в українському суспільстві слабо представлений відсоток громадян, який вважає, що Україна є справжньою демократичною державою. Навіть більше, число громадян, які дотримуються думки, що Україна в даний момент є демократичною державою, майже однакове у всіх регіонах (7 - 9%). Фактично, саме ця цифра і складає той невисокий рівень соціального оптимізму, який стосується демократії та політичних цінностей демократичного типу. Зазначимо, що відповідний середньоєвропейський показник дорівнює 35%.

З іншого боку, позитивне та ідеалізоване сприйняття демократії може бути пов'язане із можливим неправильним трактуванням поняття „демократія”, або із превалюванням у політичній свідомості суспільства розуміння демократії як ідеального політичного типу, над демократією як реально-функціонуючою політичною системою. Відповідно до спостережень румунського політолога К.Туфіша, громадяни, які проживають на території Румунії, вкладають у поняття „демократія” широке коло явищ. Більше 80% румунських громадян вважають, що демократія включає стабільний економічний розвиток, низький рівень безробіття, високі податки для багатих, субсидіювання бідних і навіть жорсткі покарання для кримінальних груп. Використовуючи регресивний аналіз при обробці даних соціологічних опитувань, К.Туфіш зазначає, що членство у громадських організаціях та залучення до масової протестної участі безпосередньо визначає позитивне ставлення громадян до демократії, факт, який підтверджує висновки класиків теорій демократії про те, що ефективна політична система потребує активного залучення громадян до вирішення суспільних проблем і прийняття політичних рішень [178, с. 51].

Але, незважаючи на високий рівень підтримки демократії, ця категорія в цілому розуміється населенням некоректно. У своїх оцінках, громадяни пов'язують демократію із економічним

благополуччям та реформами неполітичного характеру. З одного боку, це є свідченням того, що румунське суспільство очікує на позитивні зміни від процесів демократизації. З іншого боку, у випадку виникнення певних проблем в економічній сфері, рівень підтримки демократії може різко впасти, оскільки суспільство вважає економічне благополуччя одним із важливих компонентів демократії і не відділяє на рівні політичної свідомості модель прийняття політичних рішень від інших неполітичних факторів. Ця ситуація спостерігається і в Україні. Українські громадяни вважають, що демократія – це в першу чергу особиста свобода, а всі інші компоненти демократичного правління не є такими важливими. Тобто, в українському суспільстві зростає усвідомлення цінності свободи: у квітні 2013 року 37,3% громадян висловили готовність терпіти певні матеріальні труднощі заради особистої свободи та дотримання громадянських прав. Натомість 30,2% готові були б поступитися державі часткою прав в обмін на достаток [98].

Некоректне розуміння поняття демократії у поєднанні із явними відмінностями між регіонами України у плані підтримки демократії ускладнює завдання виявити взаємозв'язок між соціальним капіталом і демократизацією. У попередньому підрозділі ми відзначали, що в Україні та Румунії спостерігається цікава наукова картина щодо неоднорідного розподілу соціального капіталу на регіональному рівні. Західний регіон обох країн характеризується високим рівнем довіри до органів державної влади та більш розвинутою мережею громадських організацій. У східному регіоні домінує культура міжособистісних відносин і довіри до оточуючих, у поєднанні із малорозвиненим асоціативним простором громадянського суспільства. Разом з тим, саме західний регіон країн є більш демократично настроєний і в більшій мірі підтримує євроінтеграційні процеси. Тож, на основі соціологічних опитувань проведених українськими і румунськими дослідниками, доходимо до висновку, що рівень розвитку соціального капіталу тісно пов'язаний із підтримкою демократичних цінностей, але цей зв'язок проявляє себе переважно на регіональному рівні. Тобто, всупереч теорії, соціальна підтримка демократичних цінностей не є однорідним суспільним явищем і залежить від низки регіональних факторів.

Гіпотетичним ключем до пояснення цієї закономірності є вже згадані нами історичні чинники. Порівняння соціальних орієнтацій та оцінок життя в часи СРСР та у незалежній Україні жителями Львова і Донецька (березень 2010 р.) показує, що в історичній пам'яті донеччан закарбувався винятково позитивний

образ радянського минулого: 50% жителів міста Донецька дотримуються думки, що в ті часи „було більше хорошого”, тоді як за часів незалежності України тільки 30% побачили явні позитивні зміни. На противагу населення із східного регіону, жителі Львова більше віддають перевагу сучасності: 30% респондентів вважають, що в незалежній Україні було більше хорошого, на противагу 20% – за період панування соціалізму [41]. Вищеподані дані є свідченням явних соціокультурних відмінностей між мешканцями регіонів щодо їх соціальних орієнтацій на певну модель політичної поведінки, яка може бути як демократичного, так і недемократичного типу.

Саме на моделі політичної поведінки громадян звертає увагу і А.Лукатела [55] під час аналізу взаємозв’язку між демократією та соціальним капіталом, підкреслюючи, що успіх демократизації залежить від обрання населенням західної моделі поведінки, за якої соціальна довіра та громадська діяльність мають вагому роль у житті суспільства. Приклад західного регіону України підтверджує правдивість теоретичних припущень А.Лукатели. Але, потрібно врахувати те, що як у випадку інституційного дизайну громадянського суспільства, так і у плані демократичних цінностей, українські регіони не є такими соціально гомогенними, як прийнято вважати. Тобто, наша спроба показати детермінативний вплив соціального капіталу на ефективність демократизації на загальнонаціональному рівні виявилась невдалою, в той час як закономірності взаємозв’язку між розвитком соціального капіталу і демократичними цінностями спостерігаються на регіональному рівні.

Регіональні відмінності в українському та румунському суспільствах у плані підтримки демократії та розвитку соціального капіталу можуть бути пояснені т. зв. „механізмом етнічних лінз”. Цей „механізм” є теоретичною інновацією американських політологів К.Доулі та Б.Сільвера, що доповнює і вдосконалює аналітичний інструментарій соціального капіталу як теоретичного підходу. У згаданій нами статті К.Доулі та Б.Сільвера, авторизацями, що представники етнічних меншин виявляють у постсоціалістичних суспільствах найменший рівень прихильності до нових демократичних інституцій та найменший рівень довіри до правової системи. Окрім цього, зазвичай представникам етнічних меншин притаманний нижчий рівень патріотизму, у порівнянні із титульною нацією. Тобто, представники етнічних меншин немовби оцінюють соціально-політичну дійсність через певні „етнічні лінзи” [31]. З цих методологічних позицій, можна припустити, що низький рівень довіри до інститутів влади та підтримки демократичних

цінностей у східному та південному регіонах України може бути пояснений і значною часткою етнічних груп (особливо росіян), які там проживають. Щодо російської меншини, К.Доулі та Б.Сільвер відзначили тенденцію, що вона у всіх пострадянських республіках є менш впевненою у демократичних інституціях, менш задоволена національним урядом і меншою мірою підтримує демократію як політичну систему. Показово, що та ж сама тенденція притаманна і росіянам як титульній нації у їхній державі [31]. Можливо, негативне ставлення етнічних меншин до демократичних інституцій обумовлюється низьким рівнем патріотизму. В такому випадку демократичні структури сприймаються суб'єктивно, як інституції, породжені чужою політичною культурою.

Для верифікації наукових припущень американських вчених, які пояснюють взаємозалежність між соціальним капіталом і демократією, варто проаналізувати відмінності між українськими регіонами щодо рівня патріотизму. Так, відповідно до результатів соціологічних опитувань, проведені компанією „Research&Branding Group”, із просування із заходу України на схід число громадян, які вважають себе патріотами суттєво зменшується. Якщо 84% жителів Львова стверджують, що вони є патріотами України, то лише 53% донеччан дотримуються такої думки. Не вважають себе патріотами 39% жителів Донецька, порівняно із 9% львів'ян. У цьому контексті, центральний регіон займає серединну позицію (63% жителів Кіровограда вважають себе патріотами) [86]. Таким чином, спостерігаємо позитивну кореляцію між рівнем патріотизму, підтримкою демократії, ступенем розвиненості соціального капіталу на регіональному рівні, яка може бути пояснена історичними й етнічними факторами.

Якщо механізм „етнічних лінз” деякою мірою пояснює відмінності між українськими регіонами щодо розвитку соціального капіталу, то використання цього дослідницького інструментарію під час вивчення румунського суспільства не спростує, а ще більше ускладнює наукову картину. На відмінну від України, етнічні меншини (особливо угорці) населяють західний регіон Румунії, який характеризується високим ступенем розвитку соціального капіталу і довірою до інституцій демократичного типу. Тому вважати етнічний фактор універсальним детермінантом розвитку соціального капіталу та підтримки демократії у постсоціалістичних суспільствах не варто. Його потрібно досліджувати в контексті цілого комплексу суспільно-політичних процесів. На думку О.Демківа,

у постсоціалістичних суспільствах увага дослідника має бути звернена на етнічні, релігійні, мовні лінії поділу, а також на їхній вплив на формування соціального капіталу. З цієї точки зору, комплексне дослідження соціального капіталу не може оминати історичного контексту та особливостей перебігу процесів модернізації у суспільстві загалом та у конкретних регіонах зокрема [24].

Таблиця 3.2.1

**Параметри розвитку демократії у Румунії та Україні
(дані Інституту Легатум)**

		Україна	Румунія
Задоволення ступенем свободи у суспільстві, %	2010	28,2	48,6
	2012	57,9	65
Забезпечення прав меншин, %	2010	67,9	73,6
	2012	57,5	67,8
Віра у справедливість виборів, %	2010	10,2	41,8
	2012	21,6	49,5
Реалізація принципу рівності можливостей у суспільстві, %	2010	69,9	75,8
	2012	73,8	76,1

Джерело: [174].

Дані Інституту Легатум показують, що відповідно до основних показників Румунія виглядає більш демократичною. Громадяни Румунії відчуються себе вільними у своїй країні, значною мірою вірять у справедливість виборів і вважають, що права етнічних меншин в цілому забезпечуються. По всіх цих показникам Україна відстає від Румунії, але не суттєво.

Порівняння орієнтацій населення на демократію як політичної цінності так само не на користь України. Відповідно до результатів опитувань, проведених експертами Світового дослідження цінностей (WVS, 2005-2006), лише 30,2% громадян України вважають, що політична система в їхній країні є демократичною. У румунському суспільстві цей показник є більш оптимістичним: 47,2% респондентів стверджують, що демократія є основою політичного життя в їхній країні (див. дод. А). Румунські громадяни більш оптимістично оцінюють політичне життя в їх країні відповідно до критерію демократичності, у порівнянні із населенням України.

Світове дослідження цінностей показує, наскільки важливою є демократія у житті окремих соціальних спільнот і суспільств в цілому. Для 37,5% громадян України демократія як політична цінність є надзвичайно важливою. Порівняно із населенням України, більше половини громадян Румунії (51,5%)

дотримується думки, що демократія є надзвичайно важливою у їхній житті. Тож румунське суспільство характеризується більш високим рівнем соціального оптимізму щодо оцінки рівня демократичності політичної системи, з якою громадяни безпосередньо взаємодіють. Ця характеристика румунського соціуму доповнюється вищим ступенем важливості демократії як політичної цінності у особистому житті окремих індивідів.

Незважаючи на те, що українське суспільство у порівнянні з румунським володіє розвиненішим соціальним капіталом (генералізована довіра, довіра до уряду, товариськість), демократичні цінності є більш поширеними саме в останньому. Тож можемо повернутись до нашого базового завдання, яке ми розв'язуємо у цьому підрозділі: чи пов'язана демократія із соціальним капіталом? На рівні України і Румунії як країн цей зв'язок є досить умовним. Проте взаємозв'язок між соціальним капіталом і демократією є актуальним на місцевому рівні і матеріалізується у формі демократичних цінностей. У тих регіонах де населення позитивно ставиться до демократичних цінностей, процес європейської інтеграції досяг певних успіхів. Розвинений соціальний капітал в рамках процесів європейської інтеграції дозволяє населенню позитивно оцінювати демократичний потенціал своєї країни. Звідси впливає оптимізм місцевих спільнот щодо демократичності країни загалом.

Якщо показники участі представників обох соціумів у соціальних мережах та системі НУО майже ідентичні, а регіональні особливості розподілу соціального капіталу в обох країнах є доволі подібними, то рівень задоволення життям у Румунії має більш врівноважений характер. На відміну від Румунії, в Україні лише нечисленна верства суспільства позитивно оцінює соціально-економічну ситуацію у своїй країні.

Звідси впливає закономірний висновок, який є важливим для подальших наукових розвідок, присвячених соціальному капіталу: лише окремі компоненти соціального капіталу, як суспільного ресурсу, мають вагомий вплив на процеси демократизації в рамках євроінтеграційних процесів. Йдеться передусім про рівень довіри населення до органів влади, довіру до оточуючих і рівень задоволення життям. Важливу роль також відіграє психологічний фактор. Економічне благополуччя та рівень життя пов'язується громадянами із демократизацією, що вказує на те, що категорія демократії загалом розуміється населенням некоректно. Так, населення України та Румунії оцінює діяльність інститутів влади та представників третього сектору відповідно до їхньої діяльності і дуже часто плутає оцінку

політичного інституту з оцінкою його окремих представників.

Таким чином, взаємозв'язок між соціальним капіталом і демократією є досить умовним на рівні окремих країн (України і Румунії). Спроба показати детермінативний вплив соціального капіталу на ефективність демократизації на загальнонаціональному рівні виявилась невдалою, в той час як закономірності взаємозв'язку між розвитком соціального капіталу і демократичними цінностями спостерігаються на регіональному рівні і не можуть бути пояснені за допомогою т. зв. механізмом „етнічних лінз”. Незважаючи на те, що українське суспільство, відповідно до окремих параметрів володіє розвиненішим соціальним капіталом, порівняно з румунським, демократичні цінності є більш поширеними саме у Румунії, яка є членом ЄС. Залежність процесів демократизації від розвиненості соціального капіталу спостерігається на регіональному рівні обох країн: в регіонах із розвиненим соціальним капіталом особи більшою мірою поділяють демократичні цінності, ніж у регіонах із нерозвиненим соціальним капіталом.

Аналітичний потенціал теорій соціального капіталу в рамках досліджень євроінтеграційних процесів

Розгляд соціального капіталу як індикатора ефективності демократизації дає змогу розкрити аналітичний потенціал теорій соціального капіталу в рамках досліджень євроінтеграційних процесів. Цей потенціал обумовлюється перспективністю використання наукового інструментарію, запропонованого теоретиками соціального капіталу у розвідках, які присвячені процесу європейської інтеграції у постсоціалістичних суспільствах. Аналітичний потенціал соціального капіталу на рівні теорії стосується не тільки сучасних наукових досліджень, але й перспективних напрямків вивчення соціальних та інституційних аспектів європейської інтеграції. На нашу думку, цей аналітичний потенціал може реалізуватися різноманітними шляхами: адаптацією до нових суспільних умов, злиттям із суміжними науковими концепціями, вдосконаленням аналітичного інструментарію.

В ході проведеного дослідження ми констатували, що теорії соціального капіталу розкривають специфічні особливості євроінтеграційних процесів, але не пояснюють їх в повній мірі, тобто не формують єдиної, цілісної системи координат інтеграційних процесів. На основі здійсненого аналізу досить важко сформулювати інтегративний показник розвитку соціального капіталу. Незважаючи на чисельні емпіричні дослідження, присвячені соціальному капіталу, бракує системного аналізу цього суспільного феномену у сучасній науковій літературі. Існує актуальна наукова потреба у розкритті аналітичного потенціалу соціального капіталу на рівні теорії. Ця потреба обумовлюється необхідністю конкретизації предметного поля теорій соціального капіталу у сфері вивчення євроінтеграційних процесів.

Враховуючи пізнавальні можливості теорій соціального капіталу, австралійський політолог Бойд Хантер підкреслює, що проблематичність використання соціального капіталу як індикатора або інструментарію дослідження широкого кола суспільно-політичних процесів, до яких вчений відносить і євроінтеграційні процеси, залежить від методів визначення суті соціального капіталу. Вчений пропонує два основні напрямки подальшої еволюції теорій соціального капіталу. Перший напрямок полягає у використанні соціального капіталу як наукового інструментарію дослідження політичних процесів на місцевому рівні [129, с. 4]. Подальша еволюція теорій соціального

капіталу з точки зору ефективності євроінтеграційних процесів пов'язана із комунітарними теоріями та мережовим підходом, які звертають особливу увагу на горизонтальні і вертикальні соціальні зв'язки на рівні окремих населених пунктів або регіонів. Проведений нами регіональний аналіз розвитку соціального капіталу в Україні та Румунії показує, що еволюція теорій соціального капіталу у цьому напрямку є дійсно перспективною, особливо з точки зору регіональних вимірів сучасних євроінтеграційних процесів.

Другий напрямок подальшої еволюції теорій соціального капіталу полягає у концентруванні уваги дослідників на інституційних компонентах політичної системи. В рамках євроінтеграційних процесів соціальний капітал повинен формувати систему показників реальної функціональності формальних інститутів та їх впливу на життєздатність соціальних зв'язків і громадянського суспільства. Цей напрямок враховує особливості розвитку і трансформацію суспільств в їх цілісності, з акцентуванням уваги на інституційні складові євроінтеграційних процесів.

Варто зазначити, що євроінтеграційні процеси складаються як із соціальних, так із інституційних компонентів. Тобто, важливими є як формальні, так і неформальні аспекти досліджуваних нами процесів. Американський політолог Д.Нараян обстоює синергетичний підхід до подальшої еволюції теорій соціального капіталу, який полягає у необхідності поєднання інституційного і мережевого підходів до дослідження євроінтеграційних процесів [141, с. 226].

Синергетичний підхід, як подальший напрямок розвитку теорій соціального капіталу, знаходиться у предметному полі досліджень українських і румунських науковців. Український дослідник В.Слагін пропонує вивчати соціальний капітал з позицій „синергетичної взаємодії” індивідів. Синергетика дозволяє вивчати соціальний капітал, спираючись на здобутки не тільки політології, але й суміжних наукових систем. В.Слагін підкреслює, що в сучасних умовах ускладнюється соціальна система, яка підлягає процесам самоорганізації. Взаємодія індивідів підпорядкована законам синергетики, з подальшим отриманням значного позитивного ефекту, який збільшує просту суму ефектів від дії окремих співучасників загального процесу [35, с. 25]. Можемо додати, що синергетичний підхід є лише одним із варіантів нормативно-ціннісної інтерпретації соціального капіталу, який поєднує окремі положення, розроблені в рамках інституційного та комунітарного підходів.

На концептуальному рівні синергетичний підхід засновується на тезі про структурну строкатість соціального капіталу.

На думку румунського соціолога Б.Войку, теорії соціального капіталу є досить ефективними у плані пояснення процесів наближення постсоціалістичних суспільства до європейських норм і стандартів. Разом з тим, не існує загального, системного пояснення тих змін, які відбуваються у колишніх соціалістичних суспільствах. Іноді спостерігається конкуренція між теоріями соціального капіталу та різноманітними підходами до визначення суті цього суспільного ресурсу. Жодна концептуальна модель не змогла пояснити всі можливі прояви євроінтеграційних процесів у посткомуністичних країнах. Євроінтеграційні процеси пов'язані із постійними змінами на рівні політичної свідомості суспільства. В цьому контексті синергетичний підхід дозволяє дослідникам звернути увагу на взаємозалежні зміни у рамках соціальної системи, які детермінують у свою чергу зміни іншого характеру. Тобто, неможливо встановити на рівні теорії певну соціальну рівновагу і дослідити її за допомогою класичних системних або структурних підходів. Наслідки євроінтеграційних процесів є різноманітними, в залежності від сфери їх розгортання, інституційні зміни відбуваються досить швидко, тоді як соціокультурні перетворення є довготривалими [185, с. 30]. Особливістю теорій соціального капіталу є дослідження цих довготривалих змін, які стосуються культури, ментальності, норм соціальної поведінки тощо.

Проблемним моментом аналізу соціального капіталу з позиції синергетики є ускладнення його теоретичної структури. Звідси випливає висновок про те, що використання синергетичного підходу на абстрактному рівні формує значні складнощі щодо використання методик верифікації багаторівневої теорії. Тому синергетичні принципи повинні використовуватись не на рівні структурних компонентів соціального капіталу, а на рівні міжконцептуальних зв'язків поміж теоріями соціального капіталу і суміжними політологічними концепціями, передусім теорій європейської інтеграції. В цьому проявляється основа аналітичного потенціалу теорії соціального капіталу в рамках євроінтеграційних процесів.

Деталізація аналітичного потенціалу теорій соціального капіталу повинна відштовхуватись від застереження, що соціальний капітал не є панацеєю, ресурсом проти всіх соціальних негараздів. Розвиток соціального капіталу повинен супроводжуватись стратегіями економічної і політичної модернізації. Ця констатація є особливо актуальною для постсоціалістичних суспільств.

Найбільш близькою до теорій соціального капіталу з точки зору предметного поля наукових розвідок є теорія європеїзації, яка ефективно використовується у дослідженнях, присвячених інституційним і соціальним параметрам євроінтеграційних процесів. Теорія європеїзації, про яку ми вже згадували у першому розділі дослідження, спирається на переконання, що євроінтеграційні процеси справляють значний вплив на внутрішню і зовнішню політику як держав членів ЄС, так і держав, які знаходяться по за межами європейської спільноти. Євроінтеграційні процеси впливають не тільки на політичну сферу, але й на інші сфери суспільного життя. Як і теорії соціального капіталу, теорія європеїзації складається із різноманітних, іноді суперечливих концепцій.

Румунський науковець К.Бурляну дотримується думки, що європеїзація може ототожнюватись із процесом європейської інтеграції лише в окремих випадках. Щодо постсоціалістичних суспільств європеїзація швидше означає модернізацію, необхідну для наближення до правових і соціальних норм ЄС [108]. К.Бурляну зазначає, що дуже часто політологи плутають процес європеїзації із його передумовами. Так, гармонізацію соціальних відносин можна вважати завданням євроінтеграційних процесів. Європеїзація у даному прикладі полягає у зміні природи соціальних відносин внаслідок позитивного сприйняття суспільством європейських норм і стандартів, які регулюють відносини між державою і суспільством у розвинених країнах ЄС. Можемо додати, що процес європеїзації, на відміну від європейської інтеграції із притаманними їй інституційними і правовими складовими, є природнім процесом трансформації суспільства в рамках і внаслідок впливу європейських норм і традицій. Тож, особливістю теорії європеїзації є концентрування уваги не тільки на інституційних, але й на неформальних аспектах євроінтеграційних процесів. Ця концептуальна особливість притаманна й теоріям соціального капіталу, які охоплюють увагою неформальні, соціокультурні аспекти євроінтеграційних процесів.

Щодо процесу європеїзації у постсоціалістичних суспільствах, варто зазначити, що він в значній мірі залежить від бажання суспільства модернізуватись, а також від дії активних важелів впливу ЄС. Аналізуючи ці важелі на прикладі країн ЦСЄ, М.Вахудова показує, що вони заохочували в минулому реформування держави й економіки в усіх країнах-кандидатах. Уряди мусили проводити реформи, аби просуватися вперед у вступному процесі. Важелі впливу ЄС сприяли виникненню

згоди усіх політичних сил щодо продовження орієнтованих на ЄС реформ. Після вступу дія активних важелів ЄС майже зникає, нові члени починають захищати свої інтереси в рамках переговорів [11, с. 285]. Таким чином, європеїзація трансформується з процесу зовнішнього впливу у процес відносин між країною-членом і наднаціональними органами ЄС.

Узагальнюючи теоретичні підходи до проблеми європеїзації, українська дослідниця Н.Пелагеша розглядає цей процес у двох аспектах. З одного боку, як перебіг політичної та інституційної адаптації до євроінтеграції з об'єктивними змінами в економічній сфері країн членів, а з іншого, як переформатування національної ідентичності та створення наднаціональної європейської ідентичності [65, с. 61]. Формування європейської ідентичності тісно пов'язане із поширенням у суспільстві європейських норм і традицій, науковий інструментарій аналізу яких детально розроблений в рамках теорій соціального капіталу. Тому з перспективи можливого зближення, а в певних аспектах і злиття теорій соціального капіталу і теорії європеїзації, остання представляє загальну картину соціальних змін і розвитку, розкриваючи вплив євроінтеграційних процесів на модернізацію суспільного життя, а соціальний капітал пояснює ефективність і перспективність згаданих змін відповідно до цілей суспільства.

Саме від суспільства в значній мірі залежить природа європеїзації та її загальний напрямок. Ж.Трондал виділяє інноваційну та імітаційну європеїзацію. Інноваційна європеїзація стосується рішень політичних інститутів і бажання суспільства поділяти європейські норми. Імітаційна європеїзація є швидше формальністю, ніж реальним процесом європейської інтеграції – це своєрідна „європеїзація зверху”, штучно насаджена владою, на відміну від „європеїзації знизу”, яка залежить від суспільних ініціатив [175, с.10]. Малодослідженим аспектом європеїзації на сучасному етапі є процес „європеїзації знизу”, який відрізняється від „європеїзації зверху” тим, що не орієнтується на формальні інституційні зміни, а на зміни в рамках політичної культури, освіти, соціальних відносин та конструювання європейської ідентичності. Основою „європеїзації знизу” є розповсюдження серед населення європейських культурних цінностей, дослідження яких є досить проблематичним за умов відсутності відповідного наукового інструментарію у рамках теорії європеїзації.

Згаданий науковий інструментарій розроблений у межах теорій соціального капіталу. Соціальний капітал показує

рівень підтримки влади населенням, ставлення суспільства до соціальних цінностей, ступінь залучення осіб до розвитку соціальних мереж. Тому аналітичним потенціалом теорій соціального капіталу є подальше поглиблення вивчення євроінтеграційних процесів крізь призму процесу європеїзації. Цікаво те, що явищам „європеїзації знизу” можна дати логічне наукове пояснення за допомогою концептуальних схем теорій соціального капіталу. Так, у праці Р.Патнама „Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії”, на основі теорій соціального капіталу, не адаптованих до дослідження євроінтеграційних процесів, американський вчений демонструє, що соціальні норми є важливими компонентами суспільного розвитку. Р.Патнам підкреслює наступне: „Норма генералізованої взаємності – високопродуктивний компонент соціального капіталу. Спільноти, в яких дотримуються таких норм, можуть ефективніше протистояти принагідному скоєнню злочинів, задля власної вигоди та розв’язувати проблеми колективної дії. Діяльна норма генералізованої взаємності має бути пов’язана з густою мережею соціального обміну. В спільнотах, де люди можуть бути впевнені, що їхня довіра буде винагороджена, а не використана з лихою метою, обмін набагато полегшується. І навпаки, повторюваний обмін протягом певного періоду часу має тенденцію сприяти утвердженню норми генералізованої взаємності” [64]. Тож розповсюдження соціальних норм і традицій у суспільстві є тривалим процесом, який в значній мірі залежить від природи соціальних відносин.

Румунська дослідниця Л.Попеску зазначає, що констатації Р.Патнама вказують на приреченість малорозвинених спільнот на відсутність перспектив інтегруватися в європейську спільноту, оскільки недовіра стає наслідком недовіри, а низький рівень соціального капіталу не дозволяє процесу європеїзації реалізуватись в повній мірі. Тому теорії соціального капіталу повинні концентруватись в майбутньому на знаходженні механізмів стимулювання розвитку соціального капіталу. Дослідниця виділяє чотири основні напрямки стимулювання розвитку соціального капіталу, які варто проаналізувати в рамках політологічних наукових розвідок:

- Розвиток соціального капіталу на основі демократичних принципів, тобто використання формальних механізмів суспільного розвитку;
- Розвиток соціального капіталу на основі усунення бюрократичних бар’єрів на шляху осучаснення інституційної системи громадянського суспільства;

- Використання менеджерських методів стимулювання відкритості, колективної праці і співробітництва в межах приватних установ;

- Розвиток соціального капіталу як наслідок прийняття інноваційних рішень на рівні національних держав [147, с. 145].

Як ми вже зазначали, розвиток соціального капіталу, як і ефективність „європеїзації знизу” залежать від домінування у суспільстві громадських традицій і норм взаємності. З іншого боку, досить важко уявити, яким чином можна накопичувати соціальний капітал на основі усунення бюрократичних бар’єрів на шляху осучаснення інституційної системи громадянського суспільства, за умови, коли соціальний капітал, як це показує Д.Коулман, виступає важливою передумовою дебюрократизації суспільства.

Д.Коулман зазначав, що соціальний капітал впливає на формування економічно розвиненого суспільства. Економічне значення соціального капіталу полягає у тому, що він зменшує витрати на координацію спільної діяльності, замінюючи контракти, формальні правила і бюрократичні процедури відносинами довіри, засвоєними професійними стандартами, етикою спілкування – тими неформальними нормами, які передаються культурними традиціями і освітою [45, с. 125]. Тобто, в межах існуючих моделей стимулювання розвитку соціального капіталу присутня теоретична нечіткість щодо питання передумов і наслідків соціальних змін. Закономірно, що розвиток соціального капіталу не може бути стимульованим власними суспільними проявами.

Західні політологи пропонують найрізноманітніші моделі розвитку соціального капіталу в рамках євроінтеграційних процесів. На відміну від Р.Патнама, який у своїх наукових працях не давав багато шансів відсталим спільнотам накопичувати соціальний капітал, у сучасних політологічних дослідженнях здійснюються спроби показати теоретичні і практичні шляхи виходу з порочного кола нерозвиненості соціального капіталу у деяких постсоціалістичних суспільствах. Відповідно до теоретичної моделі Д.Нараяна, розвиток соціального капіталу можливий за умов залучення до його формування маргінальних соціальних груп (таких як бідні верстви населення). Домінування у суспільстві соціальних поділів справляє негативний вплив на розвиток соціального капіталу. Подолання соціальних поділів (кліважів) можливе в рамках вільного доступу до інформації. Інформованість спільнот, їх обізнаність в політиці і загальних правилах поведінки під час взаємодії із іншими особами, мінімізує

можливість загострення політичних конфліктів. Вільний доступ до інформації дозволяє дізнатись про реальні мотиви вчинків політичних акторів та мінімізує ступінь недовіри, яка поступово замінюється толерантним ставленням до оточуючих. На думку Д.Нараяна, розвиток соціального капіталу неможливий без децентралізованої влади. Перехід центру ваги прийняття рішень з національного на локальний рівень дозволяє індивідам відчувати свою причетність до політичного життя суспільства. Це відчуття стимулює громадську активність, прозорість процесу прийняття рішень зростає і, разом з ним, зростає рівень довіри до інституцій та політичних акторів [140, с. 4].

На відміну від Д.Нараяна, американський дослідник Фергюс Лайон бачить вирішення проблеми нерозвиненості соціального капіталу у перехідних країнах у економічній площині. Вчений пропонує два шляхи розвитку соціального капіталу: зміцнення існуючих соціальних мереж і надання державної підтримки малому і середньому бізнесу, який діє у сільській місцевості [134, с. 664]. Ф.Лайон наполягає на тому, що розвиток соціального капіталу в значній мірі залежить від показника довіри, проте не пропонує жодної моделі стимулювання розвитку соціальної довіри. На думку Ф.Лайона, у постсоціалістичних суспільствах розвиток соціального капіталу в значній мірі залежить від ступеня подолання соціальних поділів, таких як місто-село, багаті-бідні. Залучення бідних верств населення до діяльності інституцій громадянського суспільства сприяє накопиченню соціального капіталу і використанню потенціалу соціальних мереж.

Значний внесок у концепцію розвитку соціального капіталу на сучасному етапі зробив польський соціолог П.Штомпка, який трактує соціальний капітал як сукупність ресурсів і вигод, обумовлених активністю громадян у громадських мережах. Дефініцію цього поняття він формулює за допомогою таких категорій як капітал довіри, капітал надійності і капітал довірливості, акцентуючи увагу на соціальній довірі і ціннісних складових, що формують суспільство та впливають на інституційну структуру громадянського суспільства.

Варто зазначити, що наукові напрацювання П.Штомпки є досить показовими у плані еволюції теорій соціального капіталу на сучасному етапі. Поступово відбувається перехід від надмірної концептуалізації до питання методів розвитку соціального капіталу. Так, П.Штомпка звертається і до питання аналітичного потенціалу теорій соціального капіталу. На його думку, дослідження, присвячені соціальному капіталу,

повинні звертати особливу увагу на перспективи розвитку цього суспільного ресурсу. Яким чином можна стимулювати формування соціального капіталу? П.Штомпка підкреслює, що ключовим компонентом соціального капіталу є соціальна довіра. Продовжуючи наукову традицію трактування соціального капіталу з позицій довіри, започатковану Ф.Фукуямою, П.Штомпка підкреслює, що довіра відіграє надважливу роль в успішному функціонуванні держави, співробітництві в межах соціальних спільнот та гарантуванні особистої свободи. Соціальна довіра формує певні зобов'язання для тих осіб, яким довіряють. Ці особи прагнуть відповідати соціальним очікуванням, пов'язаних із довірою до них. Саме соціальна довіра дозволяє громадянам спрогнозувати майбутнє їх відносин із органами влади, іншими особами, оскільки відсутність довіри дезорієнтує політичних акторів, а правила політичної гри стають невизначеними [170, с. 25].

У суспільствах із невисоким рівнем соціальної довіри, громадяни прагнуть знайти альтернативні важелі впливу на соціальну дійсність. Довіра, яка в сприятливих умовах виконує роль контролю за вчинками людей, замінюється корупцією, піднесенням рівня підтримки міжнародних політичних акторів (НАТО, ЄС, МВФ), на протидію національним органам влади, підтримкою харизматичних лідерів, консолідацією тенденції до формування закритого суспільства. Тож довіра потрібна громадянам для того, щоб вони краще орієнтувались і легше прогнозували соціально-політичні події. В умовах соціальної невизначеності альтернативні соціальні ресурси щодо довіри виходять на перший план.

Теорія П.Штомпки ілюструє політичні процеси, які відбувалися наприкінці минулого століття у постсоціалістичних суспільствах: дестабілізація соціальної сфери, нормативна і правова невизначеність, політична пасивність населення. Соціальні негаразди того періоду пояснюються П.Штомпкою миттєвою втратою соціального контролю за політичною елітою. Замість соціальної довіри, розчаровані громадяни почали спиратися на її недемократичні альтернативи, що детермінували еміграцію, громадську пасивність, недовіру до органів влади.

П.Штомпка виділяє цікаву теоретичну модель розвитку соціального капіталу в кризових умовах. По-перше, він пропонує вирішувати цю проблему на рівні соціуму. Для розвитку соціального капіталу потрібно прийняти відповідну законодавчу базу, яка б забезпечувала прозорість публічної політики. Поведінка політичної еліти повинна бути стриманою, логічною,

що підвищує рівень довіри до неї. Свобода слова, плюралізм та перманентний моніторинг громадської думки повинні стати передумовами поступового розвитку соціального капіталу у постсоціалістичних суспільствах [170, с. 28]. На відміну від інших теоретиків соціального капіталу, П.Штомпка зумів запропонувати нове бачення накопичення цього суспільного ресурсу у постсоціалістичних країнах. Він звертає увагу на те, що поведінка політичної еліти є надважливою для розвитку соціального капіталу, оскільки політичне керівництво дуже часто є прикладом для соціального наслідування. Польський соціолог зазначає, що соціальний капітал також залежить від рівня освіти на індивідуальному рівні, толерантного виховання у школах, перманентних публічних дискусіях щодо прийнятих політичних рішень тощо.

Теоретичні напрацювання Д.Нараяна, П.Штомпки і Ф.Лайона є демонстрацією того, що у постсоціалістичних суспільствах соціальний капітал варто розвивати. Майбутні наукові розвідки в галузі соціального капіталу повинні звертати увагу на особливості практичної реалізації рекомендацій з розвитку соціального капіталу. Тому аналітичним потенціалом подальшого розвитку теорій соціального капіталу є розгляд політичного розвитку з точки зору стимулювання і формування соціального капіталу. Так, результати експертного опитування, проведеного Українським незалежним центром політичних досліджень показують, що найбільш ефективними формами взаємодії представників публічної влади та громади є проведення регулярних консультацій влади з організаціями громадянського суспільства та мешканцями громад. Ефективною формою взаємодії інститутів державного управління із суспільством є підвищення рівня інформованості про діяльність органів влади. Суспільство повинно здійснювати моніторинг діяльності інститутів влади. В цих умовах процес прийняття рішень стає прозорим, а рівень довіри до політичної системи зростає [70].

З точки зору використання теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів, варто зазначити, що аналітична модель теорій соціального капіталу, як і матриця вимірювання соціального капіталу, без суперечностей накладаються на науково-практичний інструментарій дослідження євроінтеграційних процесів. Наприклад, відповідність Копенгагенським критеріям [30], тобто вимогам, яких має дотримуватись країна-претендент на вступ до ЄС, можна проаналізувати з точки зору теорій соціального капіталу. Перспективним видається використання теорій соціального

капіталу під час вивчення групи політичних критеріїв. Розглянемо аналітичний потенціал теорій соціального капіталу щодо кожного із субкритеріїв групи політичних критеріїв.

Забезпечення свободи парламентських і президентських виборів, а також виборів до місцевих органів влади як політичний критерій може бути досліджений з позицій ставлення населення до інституту виборів та соціальних очікувань пов'язаних з електоральними процесами. Після проведення виборів часто населення оцінює політичне життя відповідно до настроїв соціального оптимізму або песимізму, який домінує у суспільстві. З іншого боку, теорії соціального капіталу не розкривають питання свободи виборів, оскільки безпосереднє ставлення громадян до свободи може бути суб'єктивним у рамках соціологічних опитувань. Можливості теорій соціального капіталу щодо цього критерію є обмеженими з концептуальних позицій, незважаючи на те, що вибори є безпосереднім індикатором інституційної ефективності процесу демократизації.

Створення і розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних ЗМІ як політичний критерій знаходиться у безпосередньому предметному полі теорій соціального капіталу, як і концепції європеїзації. Механізм відображення функціональності демократичних інституцій показаний у попередніх підрозділах цього дослідження. Аналіз процесів демократизації реалізується крізь призму соціальних цінностей, підтримки демократії, довіри до основних політичних інституцій, які декларують свою демократичну суть. Окремим аспектом виступає аналіз за допомогою теорій соціального капіталу незалежних ЗМІ. Згаданий нами американський дослідник Р.Патнам констатував, що читання незалежних газет є показником розвиненості соціального капіталу. Розвиток ЗМІ свідчить про зацікавлення громадян демократією. Позитивне ставлення громадян до ЗМІ вказує на довірливу позицію населення щодо інформаційного простору. Соціальний капітал пов'язаний із сферою ЗМІ, проте розробка емпіричного механізму оцінки за допомогою теорій соціального капіталу ступеня незалежності мас-медіа є справою майбутнього.

Захист особистих прав і свобод людини досліджується в контексті соціальних відносин і ступеня задоволення життям. Ефективне використання теорій соціального капіталу у аналізі захисту прав людини можливий лише у поєднанні із іншими теоретичними підходами, які дозволяють уникати у наукових

розвідках крайнощів суб'єктивізму опитувань громадської думки. З іншого боку, теорії соціального капіталу показують, чи відчуває громадянин себе комфортно у певній країні, чи задоволений він еволюцією політичного життя. Тому теорії соціального капіталу не розкривають ступінь захисту прав і свобод людини, але вказують на важливість дотримання цього критерію опосередковано, через оцінки діяльності інститутів громадянського суспільства, через соціальну мобілізацію населення тощо. Один із параметрів соціального капіталу, а саме рівень товариськості, безпосередньо вказує на захист свобод людини. Логічно, що товариськість неможлива там, де обмежені основоположні права і свободи людини. В таких суспільствах соціальна згуртованість не стає домінантою суспільно-політичного і економічного розвитку.

Прийняття законодавства, що надійно захищає права меншин і створення відповідних установ складно дослідити комплексно з позицій соціального капіталу. Якщо створення установ, які покликані захищати права меншин можуть бути проаналізовані за допомогою теорій соціального капіталу (наприклад, відповідаючи на такі запитання: Чи дійсно установи виконують свої безпосередні функції? Чи відповідають установи соціальним очікуванням? Чи довіряє суспільство згаданим інституціям?), то вивчення законодавства виходить за теоретичні рамки соціального капіталу. Водночас теорії соціального капіталу дають змогу врахувати ряд інших факторів, які виявляють зв'язок між процесами демократизації і захистом прав етнічних меншин.

Аналітичною перспективою розвитку теорій соціального капіталу є врахування у наукових розвідках гендерних аспектів розвитку соціальних спільнот, ідеологічних і конфесійних особливостей досліджуваних суспільств, а також вивчення цілої низки етнічних факторів. Варто зазначити, що на сучасному етапі теорії соціального капіталу не враховують вищезазначені специфічні виміри суспільних поділів.

З іншого боку, саме цей критерій європейської інтеграції успішно досліджується за допомогою теорії європеїзації. Прикладом слугує дослідження Гвідо Швелюноса присвячене рецепції правил у галузі недискримінації захисту меншин у Румунії, Угорщині та Польщі [97]. За допомогою теорії європеїзації науковець аналізує перенесення правил і стандартів ЄС у сфері гарантування прав національних меншин у згадані країни. Цей приклад показує перспективність взаємного зближення теорій соціального капіталу і концепції європеїзації.

Здійснення заходів із протидії дискримінації у всіх сферах суспільного життя знаходиться у предметному полі теорій соціального капіталу, але розглядаються ними крізь призму індивідуальної і колективної довіри. Акцентування уваги на самих заходах із протидії дискримінації не притаманне теоріям соціального капіталу в силу сформованого наукового інструментарію, але саме соціальний капітал є індикатором присутності або відсутності казусів дискримінації у суспільстві. З точки зору теорій соціального капіталу, дискримінація проявляється у суспільствах із низьким рівнем довіри до оточуючих. Мінімальна довіра до інших осіб призводить до використання різноманітних недемократичних засобів для досягнення особистих цілей.

Проблема дискримінації тісно пов'язана із поширенням у суспільстві європейських норм толерантного ставлення до меншин. Так, відповідно до спостережень українського науковця Г.Друзенка, стримане ставлення європейської політичної еліти до євроінтеграційних прагнень України пов'язане із їх переконанням у тому, що повномасштабній інтеграції до ЄС має передувати інтеграція суспільства до загальноєвропейської система цінностей [33]. Європейська система цінностей в цьому випадку виступає своєрідною передумовою дотримання переважної більшості критеріїв інтеграції.

Гарантії незалежності судової гілки влади і створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції як критерій європейської інтеграції розглядається теоріями соціального капіталу в контексті соціальних очікувань населення. Функціональність судової гілки влади аналізується за допомогою довіри до неї, а також задоволення діяльністю інститутів у сфері юстиції. Так, загальна підтримка населенням судової гілки влади, а також високий ступінь довіри до національної юстиції свідчить про ефективність їх функціонування. Саме теорії соціального капіталу показують, чи володіють інститути у сфері юстиції необхідними соціальними ресурсами і чи не вичерпали вони власний соціальний капітал. За умов залежності судової гілки влади від інших політичних або економічних інститутів рівень довіри до неї зазвичай падає.

Посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією розглядаються теоріями соціального капіталу із досить новаторських концептуальних позицій. Організована злочинність є прикладом одного з парадоксів теорій соціального капіталу, оскільки вона є проявом ситуативної соціальної згуртованості, співробітництва, довіри, які є параметрами

соціального капіталу. Проте цей вид капіталу працює проти суспільства в цілому, тобто справляє негативний вплив на природу соціальних відносин. Цікаво те, що соціальна згуртованість організованої злочинності замкнена у межах самої групи злочинців. Відповідно до теорій соціального капіталу відносини, які фіксують певні контакти між групами видаються більш продуктивними у плані соціального розвитку суспільства. Ті соціальні групи, які спираються лише на внутрішні зв'язки, не примножують соціальний капітал суспільства. У випадку відсутності міжгрупового соціального капіталу, який є певним зв'язуючим елементом у взаєминах осіб, замкнені спільноти стають носіями ізоляціоністських настроїв, гальмуючи загальний розвиток соціальних відносин.

Зв'язок між соціальним капіталом і корупцією є досить дискусійним. У суспільствах із невисоким рівнем розвитку соціального капіталу, корупція замінює природні соціальні зв'язки неприродними, але дозволяє суспільству тимчасово зберегти політичну стабільність. Група експертів на чолі з британським науковцем Вільямом Міллером, авторів праці „Звичаєва корупція? Громадяни та уряди в посткомуністичній Європі”, на основі вивчення питання корупції у чотирьох посткомуністичних суспільствах (Чехія, Словаччина, Болгарія та Україна), дійшла до висновку, що громадяни постсоціалістичних суспільств роздратовані корупцією на вищому рівні, але широко обговорювали необхідність давати хабарі дрібним чиновникам, для того, щоб їх звернення до державних установ були взяті до уваги [60, с. 233]. Дистанція і недостатній досвід безпосереднього спілкування із політиками збільшують недовіру до них. Громадяни довіряють тим, із ким зустрічались, і газетам, які читали. Так само, респонденти не довіряли тим політикам, з якими вони ніколи не зустрічались, або газетам, які вони ніколи не читали. Різниця між довірою до пересічних людей і до політиків у постсоціалістичній Європі є незначною [60, с. 50].

Яскравим прикладом аналізу феномену корупції з позицій теорій соціального капіталу є розвідки В.Болотової, яка дотримується думки, що зростання корупції пов'язується із зменшенням соціального капіталу макрорівня суспільства. Це відбувається через скорочення чисельності добровільних організацій, горизонтальних соціальних зв'язків і зниження довіри до формальних інститутів, що призводить до практики вирішувати свої проблеми у форматі неформальних клієнтурних зв'язків [7, с. 18].

Вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів пов'язані із попереднім політичним критерієм. Якщо питання правового забезпечення не знаходиться у центрі уваги теорій соціального капіталу, то проблема відмивання коштів стосується нерозвиненості соціального капіталу на рівні органів державної влади. Це питання можна дослідити з точки зору формальних і неформальних соціальних норм. Варто зазначити, що вивченням правового забезпечення займаються інші наукові напрямки, які розвиваються в рамках теорій європейської інтеграції (наприклад, такі, як міжурядовий, інституційний і нормативний підходи).

Щодо політичних критеріїв, яких держави мають дотримуватись для отримання права на вступ до ЄС, варто підкреслити, що Європейська Комісія поступово відмовляється від описових методів оцінки ступеня їх виконання. Експерти Європейської Комісії стараються виходити за межі опису формальних характеристик політичних інститутів, оцінюючи чи реально і як саме функціонує демократична політична система. Оцінка ступеня виконання політичних критеріїв із позицій соціального капіталу може суттєво доповнити висновки наукових експертів Європейської Комісії.

Теорії соціального капіталу можуть стати основою аналізу ступеня виконання економічної груп критеріїв інтеграції. Існує можливість використати соціальний капітал як показник існування діючої ринкової економіки та її спроможності впоратись із ринковими силами і тиском конкурентного середовища в межах ЄС. Питанням використання теорій соціального капіталу в рамках аналізу економічних критеріїв інтеграції займаються представники економічної науки, яка демонструє останнім часом активну позицію щодо використання досліджуваного нами концепту [152].

Варто підкреслити, що неможливо розмежувати на рівні соціуму соціальний капітал та його функції в економічній та політичній сферах, адже цей соціальний ресурс виступає цілісним пластом суспільного розвитку. З точки зору теорій соціального капіталу, дотримання критеріїв інтеграції тісно пов'язане із системою цінностей, які домінують у суспільстві. Упродовж останніх років у політичній науці започатковано виявлення та аналіз залежності між існуючим демократичним потенціалом суспільства та його спроможністю адаптувати інститути, правила й політики, створені поза його межами. Тим більше, що європеїзація звелася до експорту „дефіциту

демократії” з ЄС до постсоціалістичних країн, а це сформувало загрозу для створення у регіоні легітимних демократичних режимів.

Беручи до уваги фактор „дефіциту демократії” при впровадженні перетворень, відповідно до європейських нормативних схем, на думку української дослідниці Мирослави Лендшел, у нових країн-членів ЄС було досягнуто більшої порівняно з іншими країнами-членами ЄС уніфікації управлінських стандартів і політик. Досягнутий рівень конвергенції пояснюється українською дослідницею кількома причинами: по-перше, нові норми та інститути сприймалися у постсоціалістичних суспільствах як більш модерні й демократичні, ніж попередні; по-друге, у регіоні здебільшого був відсутній інституційний опір інноваціям, що пояснюється відсутністю сформованого прошарку бюрократії, яка могла б запропонувати нову альтернативну управлінську модель проведення реформ. Сприйняття нових правил гри вважалось необхідним кроком для отримання фінансування із програм і структурних фондів ЄС [53, с. 38]. Українська дослідниця узагальнює досвід запровадження нових політичних і правових стандартів у країнах ЦСЄ, зазначаючи, що ефективність цього процесу, критеріями якого є громадська підтримка перетворень в рамках європейської інтеграції в цілому, покращення показників розвитку регіонів і громад, залежить від рівня інституалізації демократичних цінностей у середовищі бюрократії, оскільки у цьому випадку інновації не сприймаються як штучні [53, с. 42].

Тож аналітичним потенціалом теорій соціального капіталу виступає спроможність здійснювати на їх основі детальний аналіз європейських цінностей і норм, які покликані сприяти консолідації демократичних інституцій. Переважна більшість політичних критеріїв інтеграції, як і сам процес європеїзації, розкриваються на рівні теорії соціального капіталу з позицій системи цінностей, норм взаємності, соціальної довіри до інституційної структури суспільства.

В результаті розгляду аналітичного потенціалу теорій соціального капіталу в рамках досліджень євроінтеграційних процесів, можемо сформулювати наступні узагальнюючі висновки. Подальша еволюція теорій соціального капіталу можлива у трьох наукових напрямках: акцентування уваги на комунітарних складових інтеграції, поглиблене вивчення інституційних компонентів євроінтеграційних процесів і використання синергетичного підходу до опису політичного життя суспільства. Найбільш близькою до теорій соціального

капіталу, з точки зору предметного поля наукових розвідок, є теорія європеїзації, яка ефективно використовується у дослідженнях, присвячених інституційним і соціальним параметрам євроінтеграційних процесів. Із перспективи можливого зближення та навіть злиття теорій соціального капіталу і теорії європеїзації, необхідно зазначити наступне. Остання представляє загальну картину соціальних змін і соціального розвитку, констатує вплив євроінтеграційних процесів на модернізацію суспільного життя, а соціальний капітал пояснює ефективність і перспективність згаданих змін. Аналітичний потенціал теорій соціального капіталу пов'язаний із подальшим розробленням наукових підходів до вивчення особливості практичної реалізації рекомендацій з розвитку соціального капіталу. Тобто існує необхідність переосмислити моделі формування і розвитку соціального капіталу. Матриця вивчення соціального капіталу в цілому накладається на теоретичну схему аналізу євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Прикладом цього є можливість аналізу дотримання окремих політичних критеріїв інтеграції за допомогою теорій соціального капіталу. Розширення діяльності демократичних інституцій, захист прав і свобод людини, ефективність функціонування судової гілки влади і незалежних ЗМІ перебувають у предметному полі теорій соціального капіталу. Політичні критерії інтеграції, в рамках т. зв. Копенгагенських критеріїв, розкриваються на рівні теорій соціального капіталу з позицій системи цінностей, норм взаємності, соціальної довіри до інституційних структур.

Висновки до розділу 3

Аналіз кількісних вимірів соціального капіталу на прикладі України та Румунії показує, наскільки подібними є ці два об'єкти порівняння. Розглянуті нами постсоціалістичні суспільства характеризуються низьким рівнем довіри до органів державної влади, але, при цьому, досить високим рівнем довіри до традиційних соціальних структур, таких як сім'я, церква та ін.

Аналіз регіонального розподілу соціального капіталу в Україні та Румунії є демонстрацією того, що компоненти соціального капіталу можуть мати неоднакову соціальну роль у різних історико-культурних зонах. З точки зору теоретичного застосування кількісних вимірів соціального капіталу, варто відзначити певну концептуальну прогалину в рамках теорії соціального капіталу в контексті вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. На відміну від теорії, наша спроба показати ключову роль соціального капіталу у еволюції євроінтеграційних процесів виявилась недостатньо підтвердженою емпірично. Тобто спостерігається певний розрив між існуючими теоріями соціального капіталу і відповідними кількісними вимірами, що використовуються ученими при його дослідженні, оскільки концептуальна строкатість теорій соціального капіталу не позначається на урізноманітненні емпіричних підходів, які використовуються зокрема дослідниками в Румунії та Україні.

Наша спроба показати визначальний вплив соціального капіталу на ефективність демократизації на загальнонаціональному рівні виявилась невдалою, в той час як закономірності взаємозв'язку між розвитком соціального капіталу і демократичними цінностями спостерігається на регіональному рівні. У тих регіонах, де населення позитивно ставиться до демократичних цінностей, євроінтеграційні процеси є більш ефективними. Розвинений соціальний капітал у рамках процесів європейської інтеграції дозволяє населенню позитивно оцінювати демократичний потенціал своєї країни

Найбільш близькою до теорій соціального капіталу з точки зору предметного поля наукових розвідок є теорія європеїзації, яка ефективно використовується у дослідженнях, присвячених інституційним і соціальним параметрам євроінтеграційних процесів. Цей теоретичний напрямок досліджень представляє загальну картину соціальних змін і соціального розвитку, визначаючи вплив євроінтеграційних процесів на модернізацію суспільного життя, а соціальний капітал пояснює ефективність і перспективність згаданих змін.

З точки зору використання теорій соціального капіталу у дослідженнях євроінтеграційних процесів, аналітична модель теорій соціального капіталу, як і патнамівська матриця вимірювання соціального капіталу, ефективно накладаються на науково-практичний інструментарій дослідження політичної групи Копенгагенських критеріїв, тобто вимогам, яких має дотримуватись країна-претендент на вступ до ЄС.

ВИСНОВКИ

Сучасні підходи політичної науки до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств характеризуються теоретико-методологічною різноманітністю. Серед цих підходів варто відзначити теорії інституційної групи (інституціоналізм, неоінституціоналізм, міжурядовий підхід), які вивчають інтеграцію за допомогою інституційного аналізу, і позаінституційні концепції (сучасна європейська теорія політичних мереж, соціальний конструктивізм, теорії соціального капіталу, трансакційний підхід), які концентрують увагу на соціальних аспектах інтеграційних процесів. На погляд автора, позаінституційні підходи є більш адаптованими до дослідження постсоціалістичних суспільств, оскільки вони аналізують інтеграцію у рамках трансформаційних процесів (демократизація, ринкові перетворення тощо).

В системі позаінституційних підходів до дослідження євроінтеграційних процесів сформувалися й теорії соціального капіталу, які є сучасним інструментарієм вивчення суспільно-політичних процесів, незважаючи на те, що соціальний капітал як науковий підхід перебуває на стадії становлення власної методологічної основи. Соціальний капітал охоплює норми взаємин, довіру і соціальні мережі, які дають змогу громадянам реалізувати колективні дії для досягнення певних громадських цілей. В рамках трьох наукових напрямків трактування соціального капіталу (мережевий, ціннісний та інституційний підходи) теорії соціального капіталу дозволяють проаналізувати форми і наслідки соціальних відносин, довіру до органів влади і до політичних інститутів, розвиток соціальних мереж та якість життя населення. Інституційний підхід до розгляду соціального капіталу, розроблений Р.Патнамом, є більш адаптованим до вивчення євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Цей підхід варто обрати за основу у дослідженнях євроінтеграційних процесів, оскільки він дозволяє проаналізувати роль соціального капіталу в еволюції інтеграції крізь призму функціонування соціальних і політичних інституцій.

У рамках української і румунської політичних наук відбувається тривалий пошук оптимальної моделі адаптації теорій соціального капіталу до умов вивчення постсоціалістичних суспільств. Цей процес не є завершеним, будучи предметом перманентних дискусій у середовищі українських і румунських політологів. Основними етапами адаптації теорій соціального

капіталу до умов вивчення українського і румунського соціумів є наступні: використання поняття соціального капіталу як допоміжного засобу аналізу економічних процесів, визнання необхідності проведення політологічних досліджень присвячених соціальному капіталу, уведення додаткових понять до теорій соціального капіталу, модифікація класичних методик вимірювання соціального капіталу, відповідно до умов вивчення перехідних суспільств. Переважна більшість українських науковців визнає необхідність адаптації теорій соціального капіталу до умов вивчення України, займаючись дослідженням загальнонаукових підстав застосування цього підходу до постсоціалістичних політичних реалій. У румунській політичній науці таких теоретичних напрацювань менше. Ця ситуація визначається особливістю румунської політичної науки та її прозахідною орієнтацією.

Основними напрямками і проблемами адаптації теорій соціального капіталу до умов вивчення українського і румунського суспільств є уведення політологами додаткових понять, таких як „негативний” чи „позитивний” соціальний капітал, визнання обмеженої можливості використання теорій соціального капіталу, намагання поєднати теорії соціального капіталу із мережевим підходом, спроби протиставити соціальний капітал на рівні теорії інституційному аналізу тощо. Категорія „негативний соціальний капітал”, якою користуються науковці України і Румунії, є доволі дискусійною та проблематичною з наукової точки зору. На загальнотеоретичному рівні важко визначити, чи має соціальний капітал виключно позитивну суть, чи ні, тим більше, що він є різновидом соціального ресурсу, який може використовуватися владою і окремим індивідами у власних цілях.

Якщо румунські автори в цілому визнають достатність методики Р.Патнама для вимірювання соціального капіталу, то українські – використовують авторські модифікації патнамівської методики. Підходи, якими користуються румунські і українські дослідники для вимірювання соціального капіталу в основному спираються на такі показники як рівень соціальної довіри, громадська участь і норми взаємин. За умов відсутності ширшого і повнішого набору показників, визначених як вимірювачі соціального капіталу, можна скористатися саме показником довіри.

Українські і румунські політологи використовують різні підходи до розгляду соціального капіталу. Якщо українські політологи здебільшого розглядають соціальний капітал із

позицій інститутів громадянського суспільства, самоорганізації, соціально-політичної ініціативи, то румунські дослідники аналізують соціальний капітал крізь призму соціальних ресурсів влади, економічних труднощів, проблеми бідності і стійкого розвитку суспільства. Якщо в українській політології теорії соціального капіталу мають явне соціологічне спрямування, та в румунській політичній науці присутній економічний акцент, що визначає подальшу еволюцію теорій соціального капіталу в рамках відповідних національних перспектив розвитку досліджень євроінтеграційних процесів.

Теорії соціального капіталу ефективно використовуються у дослідженнях інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії, розкриваючи переважно її проблемні і дисфункціональні аспекти. Аналіз громадянського суспільства з точки зору теорій соціального капіталу дає змогу розкрити неформальні характеристики євроінтеграційних процесів і напрями необхідних соціальних реформ. Ці характеристики є особливо актуальними в умовах визнання Європейською Комісією необхідності ефективного функціонування громадянського суспільства як неформального критерію вступу країн до ЄС. Інституційна система громадянського суспільства розглядається в теоріях соціального капіталу з позицій її соціального змісту. Якщо українські дослідники здебільшого звертають увагу на регіональні аспекти розвитку соціального капіталу в контексті діяльності громад, органів місцевого самоврядування, то їх румунські колеги займаються здебільшого дослідженням функціонування неурядових організацій, як на національному, так і на місцевому рівні. Перспективним напрямком євроінтеграційних досліджень є вивчення питань наповнення інституційної системи громадянського суспільства конкретним соціальним змістом, яке тісно пов'язане із адаптацією національного законодавства країн до європейських стандартів. За допомогою теорій соціального капіталу вдалось виявити суперечливий вплив євроінтеграційних процесів, особливо їх фінансових аспектів, на ефективне функціонування інститутів громадянського суспільства України і Румунії.

Аналіз кількісних вимірів соціального капіталу на прикладі України та Румунії показує, що розглянуті нами постсоціалістичні суспільства характеризуються низьким рівнем довіри до органів державної влади, але досить високим рівнем довіри до традиційних соціальних структур, таких як сім'я, церква та ін. Рівень інституційної довіри в обох країнах є нижчим у порівнянні з середніми показниками довіри у

країнах ЄС. В Україні та Румунії компоненти соціального капіталу можуть мати неоднакову соціальну роль у різних історико-культурних регіонах. Дані переважної більшості українських, румунських і міжнародних соціологічних служб є свідченням розвиненості „сполучувального” соціального капіталу в обох країнах і нерозвиненості „зв’язуючого”, який є певним „клеєм”, що скріплює і зв’язує соціальні групи в єдиний суспільний організм. Аналіз отриманих дослідниками кількісних вимірів соціального капіталу на прикладі України та Румунії також показав, що емпіричні матриці вимірювання соціального капіталу розкривають специфічні особливості євроінтеграційних процесів, але не пояснюють їх у повній мірі. Тобто, емпіричним підходам вимірювання соціального капіталу в порівняльній перспективі бракує теоретичної системності і аргументованості. Незважаючи на ці недоліки, застосування теорій соціального у дослідженнях євроінтеграційних процесів є перспективним із точки зору аналізу рівня довіри до органів влади, консолідації європейських норм і цінностей, а всі інші параметри соціального капіталу стосуються євроінтеграційних процесів лише опосередковано і не дають змогу констатувати визначальний вплив соціальних ресурсів на ефективність процесу європейської інтеграції.

У дослідженні доведено існування розриву поміж теоріями соціального капіталу та їх кількісними параметрами. Протесамена основі кількісних показників продемонстровано, що соціальний капітал відіграє важливу роль у процесах демократизації постсоціалістичних суспільств на регіональному рівні. Ця роль розкривається через окремі компоненти соціального капіталу, такі як ступінь довіри до інститутів громадянського суспільства та рівень задоволення життям. Емпірично доведена залежність процесів демократизації у розглянутих нами суспільствах від розвиненості соціального капіталу спостерігається лише на регіональному рівні.

Подальший розвиток теорій соціального капіталу в контексті євроінтеграційних досліджень можлива у трьох напрямках: по-перше, акцентування уваги на комунітарних складових інтеграції; по-друге, поглиблене вивчення інституційних компонентів євроінтеграційних процесів і по-третє, використання синергетичного підходу до вивчення соціального капіталу. Найбільш близькою до теорій соціального капіталу, з точки зору предметного поля наукових розвідок, є концепція європеїзації, яка ефективно використовується у дослідженнях, присвячених інституційним і соціальним

параметрам євроінтеграційних процесів. Якщо використання концепції європеїзації дозволяє констатувати загальний вплив євроінтеграційних процесів на постсоціалістичні суспільства, то теорії соціального капіталу володіють аналітичним потенціалом пояснення і обґрунтування цього впливу. Якщо в рамках теорій соціального капіталу розроблені методики дослідження системи демократичних цінностей та культури довіри, то концепція європеїзації може доповнити згадану наукову модель дослідницькими схемами розповсюдження цінностей в ЄС та по за його межами. В аналітичній перспективі теорії європеїзації та соціального капіталу можуть взаємно доповнювати одна одну, забезпечуючи більш високий рівень теоретичного синтезу у сфері досліджень європейської інтеграції.

Потенційно важливим напрямком наукових досліджень, які спираються на теорії соціального капіталу є аналіз способів розвитку цього суспільного ресурсу в рамках сучасних євроінтеграційних процесів. Методика дослідження соціального капіталу в цілому відповідає теоретичній моделі аналізу євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств. Прикладом цього є можливість ретельного вивчення дотримання країнами окремих політичних критеріїв інтеграції. Ці критерії інтеграції, в рамках т. зв. Копенгагенських критеріїв, розкриваються на рівні теорій соціального капіталу з позицій системи цінностей, норм взаємності, довіри до владних і соціальних структур. За допомогою теорій соціального капіталу можна дослідити окремі групи критеріїв інтеграції, такі як розширення діяльності демократичних інституцій, захист прав і свобод людини, ефективність функціонування судової гілки влади, незалежних ЗМІ і демократичних інститутів.

У контексті загальноєвропейських процесів розвитку політичної науки, теоретичні здобутки української і румунської політології у сфері вивчення євроінтеграційних процесів із позицій соціального капіталу виглядають поки що скромними, але деякі позитивні результати варто відзначити. У випадку української політичної науки – це проведення міждисциплінарних досліджень з проблематики соціального капіталу (соціальні аспекти інтеграції, соціальна довіра в Україні і ЄС та ін.), а також спроби адаптувати теорії соціального капіталу до умов постсоціалістичних суспільств. У випадку румунської політичної науки – це проведення конкретних емпіричних досліджень і формулювання на їх основі вагомих теоретичних висновків. Загалом теоретичні здобутки української та румунської політичних наук у сфері вивчення соціального

капіталу можна вважати певною основою для подальшого вдосконалення методики дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств.

Концептуальні відмінності між теоріями соціального капіталу і науковими підходами до дослідження євроінтеграційних процесів залежать від способу постановки наукової проблеми і від особливостей того суспільства, яке досліджується. Теорії соціального капіталу ефективно пояснюють окремі аспекти євроінтеграційних процесів в українському та румунському суспільствах, але поки що в обох країнах не формують цілісної системи аналізу і оцінки. Тому в майбутніх наукових розвідках, присвячених концептуалізації і практичним проявам соціального капіталу, варто більше уваги приділити перспективам аналізу перехідних суспільств, за допомогою цього наукового інструментарію, дотримання країнами критеріїв європейської інтеграції. Особливої уваги науковцям варто приділяти питанню подальшої специфікації і операціоналізації засадничих понять соціального капіталу, як і вирішенню проблеми конкретизації на основі міждисциплінарних підходів методики вимірювання показників соціального капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Л. Соціальний капітал – індикатор розвитку громади [Електронний ресурс] / Л. Абрамов / Центри місцевої активності України. Проект соціокультурного менеджменту. – Режим доступу: <http://www.lacenter.org.ua/2011-02-14-11-24-55/617-2010-10-07-13-25-36.html>.
2. Авраменко М. Аналіз концептуальних положень міжурядового підходу до європейської інтеграції [Електронний ресурс] / М. Авраменко. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2056>.
3. Бессараб Є. Аналіз підходів до визначення поняття соціального капіталу / Є. І. Бессараб // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. – 2010. – Вип. 148. – С. 35-44.
4. Бова А. Довіра до соціальних інститутів: крос-національні зіставлення / А. Бова // Соціальна психологія. – 2004. – № 2(4). – С. 90-99.
5. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного дослідження / А. Бова // Економічний часопис – XXI. – 2003. – №5. – С. 46-50.
6. Бойко М. Соціальний капітал в економічному вимірі: сутність, види, типи та форми прояву / М. Бойко // Соціально-трудові відносини: збірник наукових праць. – 2012. – № 1. – С. 176-181.
7. Болотова В. Вплив соціального капіталу на корупцію: теоретичний аспект проблеми / В. О. Болотова // Право і безпека. – 2009. - № 9. – С. 16-20.
8. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые. – М., 1993. – 336 с.
9. Бурдые П. Формы капитала / П. Бурдые // Экономическая социология. – Том 6. – 2005. – № 3. – С. 60-74.
10. Бурдяк В. Соціальний капітал і громадянське суспільство в Центральній-Східній Європі / В. Бурдяк // Панорама політологічних студій: Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. – 2010. – Вип. 4. – С. 15.
11. Вахудова М. Нерозділена Європа: демократія, важелі впливу та інтеграція після комунізму / М. А. Вахудова. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 379 с.
12. Галич А. «Грантоїди» чи цеглинки громадянського суспільства? / А. Галич // Дзеркало тижня. – 2006. – 11 лютого. – № 5. – С. 5.

13. Геєць В. Розвиток соціального капіталу – найбільше багатство у світі [Електронний ресурс] / В. Геєць // Журнал „Віче”. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2359>.
14. Герман М. Перспективи розвитку соціального капіталу в Україні та Румунії в контексті євроінтеграційних процесів / М. Герман // Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2011. – Т. IV. – С. 192-202.
15. Герман М. Проблема ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” у дослідженнях українських та румунських політологів / М. Герман // Грані. – 2012. – № 8 (88). – С. 118-121.
16. Герман М. Сучасні підходи до дослідження євроінтеграційних процесів постсоціалістичних суспільств / М. Герман // Політологічні та соціологічні студії: Т. XI. Теорія та історія політичної науки: світовий та національний досвід: зб. наук. праць. – Чернівці: Букрек, 2012. – С. 501-512.
17. Герман М. Теоретичні засади використання концепцій соціального капіталу у дослідженні євроінтеграційних процесів / М. Герман // Грані. – 2013. – № 6 (98). – С. 150-153.
18. Герман М. Теорії соціального капіталу в аналітичній перспективі вивчення євроінтеграційних процесів / М. Герман // Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – К.: ІВЦ «Політехніка», 2011. – № 4 (12). – С. 105-109.
19. Герман М. Теорії соціального капіталу: еволюція, історія, сучасний стан / М. Герман // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів та аспірантів, 3 березня 2011 р, м. Чернівці]. – Чернівці: Букрек, 2011. – С. 36-39.
20. Герман М. Теорії соціального капіталу: сучасний аналітичний інструментарій вивчення суспільно-політичних процесів / М. Герман // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2011. – № 4. – С. 125-128.
21. Грейбил М. Социальный и человеческий капитал как факторы благосостояния и развития: дис. на соискание ученой степени кандидата экономических наук /

- М. Грейбил. – М., 2003. – 144 с.
22. Гретсє А. Дослідження європеїзації на Сході і Заході: порівняльна оцінка / Європеїзація Центральної та Східної Європи [упорядники: Шіммельфенніг Ф., Зедельмаєр У.] – К.: Юніверс, 2010. – С. 238-249.
 23. Даль Р. Дилеми плюралістичної демократії / Р. Даль / Демократія. Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 533-544.
 24. Демків О. Концепція групового соціального капіталу та її адаптація до вітчизняних умов / О. Демків // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – №4. – С. 104-119.
 25. Демків О. Мережева структура соціального капіталу: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / О. Демків. – Львів, 2006 – 12 с.
 26. Демків О. Мережеві параметри соціального капіталу / О.Демків//Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2004. – С. 167–170.
 27. Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19. – 20 травня. – С. 7-8.
 28. Дергачов О. Проблеми розвитку демократії в Україні після Помаранчевої революції / О. Дергачов // По той бік розуміння: Україна та Європа після Помаранчевої революції. Збірник наукових статей / за ред. Гейра Флікке та Сергія Кисильова. – К.: Атіка, 2006. – С. 48-58.
 29. Динаміка задоволення рівнем життя в Україні [Електронний ресурс] / „Research&Branding Group”. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/rus/projects/omnibus/7448>.
 30. Договор о Европейском Союзе (Маастрихт, 7 февраля 1992 года): текст с изменениями и дополнениями от 13 декабря 2007 года. [Електронний ресурс] // Документ 994_029. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_029/page3.
 31. Доулі К. Соціальний капітал, етнічність та підтримка демократії у пост-комуністичних країнах [Електронний ресурс] / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=878.
 32. Дроздова А. Рівень розвитку довіри до інститутів влади в Україні та його вплив на демократичне реформування /

- А. Дроздова // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки. – 2012. – Т. 17. – Вип. 2 (16). – С. 137-144.
33. Друзенко Г. Європейська інтеграція України: оцінка в загальноєвропейському контексті [Електронний ресурс] / Г.Друзенко. – Режим доступу: <http://www.parlament.org.ua/content>.
34. Дурлауф С. Емпирика соціального капітала: несколько скептических мыслей [Електронний ресурс] / С. Дурлауф – Режим доступу: [http://lnweb18.worldbank.org/essd/sdvext.nsf/62ByDocName/TheEmpiricsofSocialCapitalSomeSkepticalThoughts/\\$FILE/Durlauf2.pdf](http://lnweb18.worldbank.org/essd/sdvext.nsf/62ByDocName/TheEmpiricsofSocialCapitalSomeSkepticalThoughts/$FILE/Durlauf2.pdf).
35. Єлагін В. Про сутність поняття „соціальний капітал” та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В.Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1 (39). – С. 23-29.
36. Захарченко О. Соціальний капітал як чинник взаємодії громадянського суспільства та місцевого самоврядування [Електронний ресурс] / О. Захарченко // Наукові записки. – Т. 45. – 7 с. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/NaUKMA/Polit/2005_45/06_zakharchenko_ov.pdf.
37. Ізюмський М. Грантоїдство з точки зору маркетингу і моралі / М. Ізюмський / Ресурсний центр ІнФормуємо громадянське суспільство України. – Режим доступу: <http://gurt.org.ua/blogs>.
38. Кавракова А. Чого коштувало посткомуністичним суспільствам Центрально-Східної Європи членство в Європейському Союзі. Уроки підтримки Європейським Союзом розвитку громадянського суспільства в Болгарії / А. Кавракова / Внесок Європейського Союзу у розвиток громадянського суспільства. Експерти закордонних трансформацій. – К., 2011. – С. 3-9.
39. Кисельов С. Порівняльний аналіз рівня анонімної довіри громадян України та громадян ЄС до соціальних інститутів і органів влади / С. Кисельов, П. Бурковський / Національний інститут стратегічних досліджень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/may/004.htm>.
40. Колодій А. „Соціальний капітал”: зміст та евристична цінність концепції // Громадянське суспільство і соціальні перетворення в Україні / Тези наукової конференції. ЛНУ ім. І.Франка, філософський факультет, кафедра філософії. 13-15 грудня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 54-55.

41. Колодій А. Демократичні цінності в Україні на терезах регіональних відмінностей (за результатами опитування громадської думки) [Електронний ресурс] / А. Колодій // Доповідь для міжнародної конференції „15 років Інституту Кеннана в Україні”, м. Одеса, 7-9 вересня 2012. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=710>.
42. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / А. Колодій / Монографія. – Львів: Червона Калина, 2002. – 275 с.
43. Копійка В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині XX сторіччя / В. Копійка // Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. – Київ, 2002. – С. 8-74.
44. Корнишова М. Громадські організації в розвитку громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / М. Корнишова / Науковий блог НаУ „Острозька академія”. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=1053>.
45. Коулман Д. Капитал социальный и человеческий / Д. Коулман // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 121-139.
46. Кремень Ю. Освіта як соціальний капітал / Ю. Кремень // День. – 2008. – 18 січня. – № 8. – С. 3-5.
47. Круглашов А. Введение / Пути европеизации Беларуси: между политикой и конструированием идентичности (1991-2010) / А. Круглашов / Под ред. О. Шпарги. – Минск: И.П. Логвинов, 2011. – С. 7-14.
48. Круглашов А. Євроадаптація правової системи України: інституційні аспекти / А. Круглашов, О. Ревуцька // Влада і управління. – 2010. – №1. – С. 110-125.
49. Кулик В. Соціальний капітал є запорукою розвитку чи занепаду суспільства. Яка ж якість цієї категорії в Україні? [Електронний ресурс] / В. Кулик / <http://www.psv.org.ua/arts/suspilstvo/view-53.html>.
50. Кямран М. Теоретические школы изучения европейской интеграции: причины зарождения и механизмы развития / М. Кямран // *Dirçeliş XXI əsr.* – 2007. – № 112/113. – С. 216-225.
51. Лазоренко О. Соціальний капітал: соціальні та професійні мережі в Україні – К: Енергія, 2010. – 104 с.
52. Левцун О. Соціальний капітал: разом нас багато / О. Левцун / *Діалог.ua*. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/ua/project_ua_full.php?m_id=13270.

53. Лендъел М. Вплив процесів європеїзації на вдосконалення стандартів і практики управління у регіоні Центральної Європи / М. Лендъел // Стратегічні пріоритети. – 2012. – №1 (22). – С. 37-42.
54. Лесечко М. Значення соціального капіталу в організації місцевого самоврядування / М. Лесечко, О. Сидорчук // Вісник Центральної Виборчої Комісії. – 2008. – № 2 (12). – С. 58-64.
55. Лукатела А. Построения доверия и социальный капитал в Восточной Европе [Електронний ресурс] / А. Лукатела / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=13152.
56. Маклаков А. Корни и ветви теории социального капитала [Електронний ресурс] / А. Маклаков / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13103.
57. Мейжис І. Соціальний капітал та проблеми культурної та психологічної трансформації України / І. Мейжис // Наукові праці. – 2006. – Том № 40. – С. 117-124.
58. Миколук А. Концептуальний вимір теорії та підходів європейської інтеграції [Електронний ресурс] / А.Миколук. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/82/political_problems.
59. Михайловська О. „Соціальний капітал” як ресурс інститутів громадянського суспільства / О. Михайловська // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2010. – Вип. 40. – С. 361 – 366.
60. Міллер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі / В. Міллер, О. Гределанд, Т.Кошечкіна / Пер. з англ.. – К.: К.І.С., 2004. – 328 с.
61. Наталіна Н. Соціальний капітал як фактор політичної трансформації в Україні / Н. О. Наталіна // Трибуна. – 2008. – № 5-6. – С. 38-39.
62. Необхідно розірвати замкнене коло взаємної недовіри [Думка експерта В. Степаненка] / „Социальный капитал” и проблемы формирования гражданского общества в Украине / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=83&op_id=1341.
63. Нет доверия друг к другу – нет и социума [Думка експерта Л.Шангіної] / „Социальный капитал” и проблемы формирования гражданского общества в

- Україне / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=83&op_id=1341.
64. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Патнам, Р. Леонарді, Р. Нанетті; [переклад з англ. В. Ющенко]. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
65. Пелагеша Н. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н. Пелагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 60-67.
66. Перемога громадянського суспільства у категорії ціна / якість [Думка експерта М. Лациби] / „Социальный капитал” и проблемы формирования гражданского общества в Украине / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=83&op_id=1341.
67. Плоский К. Аналіз соціальних орієнтацій сучасної української молоді, як орієнтир для формування цілей молодіжної політики щодо залучення її до державотворчих процесів [Електронний ресурс] / К. Плоский. – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/464951e953e6c>.
68. Погоріла Н. Довіра в Україні: регіональні відмінності [Електронний ресурс] / Н. Погоріла / Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS. – Режим доступу: <http://www.socis.kiev.ua/ua/publications/dovira-v-urkajini-rehionalni-vidminnosti-pohorila-n-b.html>.
69. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? [Електронний ресурс] / Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, 2013 р. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66.
70. Результати загальноукраїнського експертного опитування „Соціальний капітал сьогодні: стан розвитку ОГС” [Електронний ресурс] / Український незалежний центр політичних досліджень. – Режим доступу: http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/expert_polls_report_social_capital_Sep-Oct2011.pdf.
71. Розказов А. Сучасні підходи до вимірювання соціального капіталу / А. Г. Розказов // Державне будівництво. – 2008. – №1. – 9с. – Режим доступу: http://www.kbuara.kharkov.ua/ebook/n_1_2008/doc/1/05.pdf.

72. Рудик О. Соціальний капітал і демократія [Електронний ресурс] / О. Рудик / Інформаційний портал Діалог.ua. Відродження інтелектуального спілкування. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=13153.
73. Рудік О. Європеїзація як процес та предмет досліджень / О. Рудік / Європеїзація публічного адміністрування в Україні в контексті європейської інтеграції. Матеріали науково-практичної конференції (17 грудня 2009 р., Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009 – С. 6-10.
74. Савко Ю. Громадянське суспільство, соціальний капітал і політична участь / Ю. Савко // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – 2002. – Вип. 4. – С. 16-19.
75. Семків І. Ресурсний підхід до розуміння соціального капіталу у психології / І. І. Семків // Проблеми сучасної психології. – 2012. – Вип. 17. – С. 501-511.
76. Сербіна Ю. Соціальний капітал влади і опозиції на постелекторальному етапі: умови збереження і конвертації / Ю. Сербіна // Україна після президентських виборів 2010 р.: нові перспективи розвитку держави. Збірник матеріалів круглого столу (Одеса, 22 квітня 2010 р.) / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень / За заг. ред. О. Воловича. – О.: Фенікс, 2010. – С. 13-15.
77. Сивуха С. Капитал социальный [Електронний ресурс] / С. Сивуха / Энциклопедические статьи, связанные с творчеством Пьера Бурдьё. – Режим доступу: <http://bourdieu.name/content/social-capital>.
78. Сивуха С. Капитал человеческий [Електронний ресурс] / С. Сивуха / Электронный социологический словарь. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru/dict/sociology/article/soc/soc-0454.htm>.
79. Сидорина Т. Социальный капитал организации и социальная политика российского предприятия / Т. Сидорина // Журнал исследований социальной политики. – 2007. – № 3. – С. 319-334.
80. Степаненко В. Социальный капитал в социологической перспективе: теоретико-методологические аспекты исследования / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 24-41.
81. Степула Н. Занепад соціального капіталу – індикатор занепаду України [Електронний ресурс] / Радіо Свобода.

- Точка зору. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1959971.html>.
82. Стрельникова Л. Социальный капитал: типология зарубежных подходов / Л. Стрельникова // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 2. – С. 37-47.
 83. Сукачов В. Політична довіра як складова соціального капіталу громадянського суспільства: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. Сукачов. – Д., 2005. – 17 с.
 84. Терон І. Методична схема регіонального аналізу розвитку соціального капіталу / І. Терон // *Стратегія розвитку України. Економіка, соціологія, право*. – 2011. – Т. 1. – № 2. – С. 200-207.
 85. Токвиль А. Демократия в Америке [Пер. с франц. Предисл. Гарольда Дж. Ласки] / А. Токвиль – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
 86. Україна: Захід, Центр, Схід – єдність у розмаїтті / „Research&Branding Group”. – Режим доступу: <http://www.rb.com.ua/ukr/projects/omnibus/8253>.
 87. Федоренко В. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс] / В. Федоренко, Я. Кагляк / *Влада і Соціум*. – Режим доступу: <http://vis.maidanua.org/?p=119>.
 88. Фесенко В. Що змінилося за 20 років? [Електронний ресурс] / В. Фесенко / *Українська правда*. – 2011. – 15 вересня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2011/09/15/6586016>.
 89. Фукуяма Ф. Великий разрыв / Ф. Фукуяма /– М: Издательство АСТ, 2004. – 474 с.
 90. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма. – М.: Издательство АСТ, 2004. – 730 с.
 91. Чеповий В. Від кризи світ врятує не фінансовий, а соціальний капітал [Електронний ресурс] / В. Чеповий // *Українська правда*. – 2010. – 14 січня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/01/14/4618369>.
 92. Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? [Електронний ресурс] / Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75.
 93. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс] / Дослідження сЦентру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=121.

94. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? [Електронний ресурс] / Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=387.
95. Шадрин А. Информационные технологии: вклад в социальный капитал / А. Шадрин // Информационное общество. – 2002. – № 1. – С. 8-12.
96. Шангина Л. Народ золотой середины? Эскиз социально-психологического автопортрета / Л. Шангина // Зеркало недели. – 2000. – 4 марта. – № 9. – С. 3.
97. Швелюнос Г. Рецепція правил у галузі недискримінації та захисту меншин у Румунії, Угорщині та Польщі / Європеїзація Центральної та Східної Європи [упорядники: Шіммельфенніг Ф., Зедельмаєр У.]. – К.: Юніверс, 2010. – С. 62-84.
98. Що важливіше: свобода чи добробут? [Електронний ресурс] / Дослідження соціологічної служби Центру Разумкова. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=611.
99. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями // День. – 2006. – 17 жовтня. – № 177. – С. 3.
100. Юрчук О. Європеїзація та політика розширення Європейського Союзу на Схід у контексті демократичної консолідації [Електронний ресурс] / О. Юрчук / Європейські студії. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/esp/2011_1/txts/Winner/Yurchuk.pdf.
101. Aberg M. Putnam's Social Capital Theory Goes East: A Case Study of Western Ukraine and L'viv / M. Aberg // Europe-Asia Studies. – 2000. – Vol. 52 (2). – P. 295-317.
102. Aligică D. Controverse Tismăneanu. Câteva observații / Idei în dialog. Revista lunară de cultură a ideilor / [Electronic resource]. – Regime to access: http://www.ideiindialog.ro/articol_1010/controversele_tismaneanu_cateva_observatii.html.
103. Bădescu G. Civil Society Development and Democratic Values in Romania and Moldova [Electronic resource] / Gabriel Bădescu, Paul E. Sum, Eric M. Uslaner. – Regime to access: <http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/eeepsbadescumuslaner.doc>.
104. Baker W. Market networks and corporate behavior / W. Baker // American journal of sociology. – 1990. – Vol. 96. – № 3. – P. 589-625.
105. Becker G. The Economic way of Looking at Live / G. Becker – Chicago, University of Chicago, 1992. – 21 p.

106. Brâncoveanu R. Recapitulare: condiționare și europenizare / R. Brâncoveanu // Sfera politicii. – 2006. – № 125. – P. 5.
107. Bulmer S. New institutionalism and the governance of the single European market / S. Bulmer // Journal of European public policy. – 1997. – Vol. 5. – № 3. – P. 365-387.
108. Burleanu C. Conceptul de europenizare / C. S. Burleanu // Probation. – 2010. – Vol. 1. – P. 69-82.
109. Cadrul legal de activitate a ONG-lor [Electronic resource] / Portalul organizațiilor neguvernamentale din România. – Regime to access: www.teleactivities.org/societatea_civila/organizarea/legalitate.htm.
110. Calitatea vieții în România 2010 / Coordonatori: I. Mărginean, I. Precupețu. – București: Institutul de Cercetare a Calității Vieții, Editura Expert, 2010. – 77 p.
111. Carpinski A. Analiza comparată în științele politice [Electronic resource] / A. Carpinski / Sisteme politice comparate. – Regime to access: http://www.razvanpantelimon.ro/uploads/Materiale-SP/Politici_comparate_aplicate/1_sisteme_POLITICE_comparate.pdf.
112. Cernea R. Încrederea în biserică scade! De ce este pozitiv acest lucru pentru democrația și politica din România [Electronic resource] / Remus Cernea / Voxpublica. – Regime to access: <http://voxpublica.realitatea.net/politica-societate/increderea-in-biserica-scade-de-ce-este-pozitiv-acest-lucru-pentru-democratie-si-politica-din-romania-59177.html>.
113. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital / J. Coleman // American Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94. – P. 95-120.
114. Communication de la Commission au Parlement Européen et au Conseil. Stratégie d'élargissement et principaux défis 2010-2011. – Bruxelles, Commission Européenne, 2010. – 86 p.
115. Constituția României 2003. Ediția a II-a. – București: Regia Autonomă „Monitorul oficial”, 2003. – 140 p.
116. Deutsch K. Political Community and the North Atlantic Area, in International Political Communities: An Anthology / K. Deutsch, S. Burrell, R. Kann, M. Lee, M. Lichterman, R. Lindgren. – New York: Doubleday and Company, Garden City, 1966. – P. 100-167.
117. Dragoman D. Capital social și valori democratice. Importanța factorilor culturali într-o comunitate urbană / D. Dragoman // Sociologie Românească. – 2006. – Vol. IV. – Nr. 4. – P. 55-75.
118. Drăgușin N. Raportul Tismăneanu / N. Drăgușin // Sfera politicii. – 2007. – № 126-127. – P. 3-6.

119. EU accuses Romania of failing to respect rule of law [Electronic resource] / Euronews. – Regime to access: <http://www.euronews.com/2012/07/18/eu-accuses-romania-of-failing-to-respect-rule-of-law>.
120. Eurobarometru 72. Opinia publică în Uniunea Europeană. Toamnă 2009. Raport Național: România / S. Matei. – București, TNS Opinion&Social, 2009. – 56 p.
121. Fine B. Social Capital versus Social Theory. Political Economy and Social Science at the Turn of the Millennium / B. Fine. – New York: The edition published in the Taylor & Francis eLibrary, 2002. – 293 p.
122. Foley M. The Paradox of Civil Society / M. Foley, B. Edwards // Journal of Democracy. – 1996. – vol.7. – nr. 3. – P. 38-52.
123. Gherman M. Rolul capitalului social în democratizarea societăților postsocialiste (exemplul României și Ucrainei) / M. Gherman // Moldoscopie (Problemă de analiză politică). – 2013. – № 3 (LXII). – Chișinău: USM, USPÉE, AMSP, 2013. – P. 70-79.
124. Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957 / E. Haas. – Standford; California: Standford University Press, 1958. – 552 p.
125. Hoffman S. Ostinate or Obsolete? The Fate of the Nation-State and the Case of Western Europe / S. Hoffman / The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration – Lynne Rienner Publishers; 3 edition, 2003. – 375 p.
126. Hoksbergen R. Construind capitalul social în România post-comunistă [Electronic resource] / R. Hoksbergen / Fundația Noi Orizonturi. – Regime to access: www.noi-rizonturi.ro/about_us/img/Goulet_paper_romana.pdf
127. Hoowlett M. Studiul politicilor publice / M. Hoowlett, M. Ramesh. – Chișinău: Epigraf, 2004. – 263 p.
128. Hotărârea CC privind referendumul a fost publicată în MO. Traian Băsescu se poate întoarce la Cotroceni [Electronic resource] / Mediafax. – Regime to access: <http://www.mediafax.ro/politic/hotararea-cc-privind-referendumul-a-fost-publicata-in-mo-traian-basescu-se-poate-intoarce-la-cotroceni-9985246>.
129. Hunter B. Taming The Social Capital Hydra? / B. Hunter // International Journal of Learning in Social Contexts. – 2004. – vol. 2004. – № 2. – P. 19-35.
130. Iluț P. Capital social, încredere și informație: consecințe pentru politici sociale / P. Iluț // Sociologie Românească. – 2007. – Vol. V. – P. 3-22.

131. Instruments of the Social Capital. Assessment Tool. Annex 1c. Household Questionnaire [Electronic resource] / Офіційний сайт Світового Банку. – Regime to access: <http://siteresources.worldbank.org/INTSOCIALCAPITAL/Resources/Social-Capital-Assessment-Tool--SOCAT-/annex1C.pdf>.
132. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities / J. Jacobs. – New York: Vintage, 1961. – 458 p.
133. Lipset S. Continental Divide: The Values and Institutions of the United States and Canada / S. Lipset. – New York, London: Routledge, 1990. – 322 p.
134. Lyon F. Trust, Networks and Norms: The Creation of Social Capital in Agricultural Economies in Ghana / F. Lyon // World Development. – № 4 (28). – P. 663-681.
135. Marga A. Filosofia unificării europene / A. Marga. – Cluj: Editura Fundației pentru Studii Europene, 2003. – 436 p.
136. Micescu V. Societatea civilă în România. Istoric și previziuni / Доповідь директора організації „FOND”, представлена на конференції „Împreună – Forum ONG România – Republica Moldova”, 4 травня 2010, м. Ясси [відеозапис] / Режим доступу: <http://vimeo.com/11485576>.
137. Mihailescu I. Patologia instituțională a tranziției / I. Mihailescu // Sociologie Românească. – 2006. – Vol. IV. – nr. 4. – P. 5-13.
138. Moravcsik A. The choice for Europe: social purpose and state power from Messina to Maastricht / A. Moravcsik – New York, Ithaca: Cornell University Press, 1998. – 514 p.
139. Munteanu M. Guvernanță europeană și dinamica formulării politicilor publice în România / M. Munteanu // Sfera politicii. – 2006. – № 125. – P. 31-41.
140. Narayan D. Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty / D. Naryan. – Washington: World Bank – Poverty Group, 1999. – 54 p.
141. Narayan D. Gender Inequity, Poverty, and Social Capital / D. Narayan, T. Shah. – Washington: Background paper prepared for the Policy Research Report on Gender and Development, World Bank, Development Research Group, 1999. – P. 223-280.
142. Nistor L. Linkages between informal and formal social capital and their relations with forms of trust. A focus in Romania / L. Nistor, C. Tîrhaș, P. Iluț // Transylvanian Review of Administrative Sciences. – 2011. – № 34. – P. 155-174.
143. Nugent N. The Government and Politics of the European Union / N. Nugent. – London, MacMillan Press ltd, 1999. – 567 p.

144. Olteanu S. Cum să măsurăm capitalul social în România / S.Olteanu // Sfera politicii. – 2003. – № 105. – P. 47-49.
145. Petrovici N. Capital social: comunitatea înțeleasă ca resursă / N. Petrovici // Web. – 2001. – № 5-6. – P. 45-77.
146. Pollack M. The new institutionalism and EU governance: The Promise and Limits of Institutional Analysis / M. Pollack // Governance. – 1996. – № 9 (4). – P. 429-458.
147. Popescu L. Capital social – demers strategic pentru o guvernare locală viabilă / L. Popescu // Revista Transilvăneană de Științe Administrative. – 2011. – № 2 (29). – P. 139-154.
148. Popoviciu A. David Mitrany and functionalism. The beginnings of functionalism / A. Popoviciu // Revista Română de Geografie Politică. – Year XII. – №. 1. – May 2010. – P. 162-172.
149. Portes A. Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology / A. Portes // Annual Review of Sociology. – Vol. 24. – 1998. – P. 1-24.
150. Putnam R. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community / R. Putnam – New York: S. Schuster, 2000. – 217 p.
151. Radaelli C. Europeanisation: Solution or problem? [Electronic resource] / European Integration Online Papers (EIoP). – Vol. 8. – 2004. – №6. – P. 3. – Regime to access: <http://eiop.or.at/texte/2004-016a.htm>.
152. Raiser M. Social capital in transition: a first look at the evidence / M. Raiser C. Haerpfer, T. Nowotny, C. // European Bank for Reconstruction and Development. Working Paper. – 2001. – № 61. – 60 p.
153. Raport final. Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România. – București, 2006. – 666 p.
154. Rapport sur le developpement dans le monde, 2000/2001. Combattre la pauvreté. Banque Mondiale [Electronic resource]. – Regime to access: <http://siteresources.worldbank.org/INTPOVERTY/Resources/WDR/Froverv.pdf>.
155. Referendumul din 19 mai 2007, radiografia unei confruntări politice [Electronic resource] / Institutul „Ovidiu Sincal”. – Regime to access: http://www.fisd.ro/PDF/mater_noi/Referendum_Raport_FINAL_1%20iunie%202007.pdf.
156. Risse T. Social Constructivism and European Integration / T. Risse // Wiener. European Integration Theory. Oxford University Press, 2004. – P. 45-76.
157. România 2012. Analiza privind percepția unor riscuri de securitate și respectarea unor drepturi cetățenești / Institutul Român Pentru Evaluare și Strategie. – București, 2012. – 47 p.

158. Romanian Civil Society: An Agenda for Progress. A Preliminary Report on the Civics Index on Civil Society Project in Romania: August 2008 / C. Epure, O. Tiganescu, A. Vamesu – București, 2008. – 39 p.
159. Sandu D. Dezvoltarea regională în România. Granițe socioculturale în mișcare / D. Sandu. – București, 2011. – 20 p.
160. Sandu D. Încrederea ca resursă a tranziției (I) / D. Sandu // Sfera politicii. – 1996. – № 38. – P. 26-35.
161. Sandu D. Încrederea ca resursă a tranziției (II) / D. Sandu // Sfera politicii. – 1996. – № 40. – P. 10-19.
162. Sandu D. Satele României: dezvoltare, sărăcie și capital social. Suport de prezentare / D. Sandu, S. Stanculescu. – București, 2000. – 10 p.
163. Sandu D. Social Disparities in the Regional Development and Policies of Romania / D. Sandu // International Review of Social Research. – 2011. – Vol. 1. – February. – P. 1-30.
164. Schimmelfening F. The Community Trap: Liberal Norms, Rhetorical Action and the Eastern European Enlargement of the European Union / F. Schimmelfening // International Organization. – 2001. – № 55 (1). – P. 42-56.
165. Secăreș V. Teoriile integrării europene / V. Secăreș. – București: SNSPA, 2011. – 82 p.
166. Social Capital. Measurement Tools [Electronic resource] / Офіційний сайт Світового Банку. – Regime to access: <http://go.worldbank.org/LHI4AYZEF0>.
167. Societatea civilă din România – schimbări și tendințe [Electronic resource] / Portalul organizațiilor neguvernamentale din România. – Regime to access: www.teleactivities.org/societatea_civila/organizarea/evolutie.htm.
168. Special Eurobarometer 223 / Wave 62.2 – TNS Opinion&Social. – 111 p.
169. Stan L. Comisia Tismăneanu – Repere Internaționale / L. Stan // Sfera politicii. – 2007. – № 126-127. – P. 7-13.
170. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory / P. Sztompka. – Cambridge: University Press, 1999. – 211 p.
171. Tanase A. Construcția percepțiilor sociale ale românilor / A. Tanase // Cadrul politic. – 2006. – № 31. – P. 30-34.
172. Tancau M. Civil society in Romania and Bulgaria, 2007 [Electronic resource] / M. Tancau / CEDAG. – Regime to access: <http://www.cedag-eu.org/uploads/File/CEDAG20Civil%20Society%20in%20Romania%20andBulgaria>.
173. Taylor P. Consociationalism and Federalism as Approaches to International Integration / P. Taylor. – London: Printer, Frameworks for International Cooperation, 2001. – 285 p.

174. The 2012 Legatum Prosperity Index. A unique global inquiry into wealth and wellbeing. Explore the data. [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.prosperity.com/ExploreData.aspx>.
175. Trondal J. Two Worlds of Europeanisation – Unpacking Models of Government Innovation and Transgovernmental Imitation / J. Trondal // European Integration online Papers. – 2005. – Vol. 9. – №1. – 24 p.
176. Tudor R. 7 concluzii după referendum [Electronic resource]. – Regime to access: <http://radu-tudor.ro/7-concluzii-dupa-referendum>.
177. Tufiş C. Încrederea instituțională – victimă a tranziției postcomuniste / C. Tufiş / Valori ale românilor: 1993-2006. O perspectivă sociologică / Coordonatori: Voicu B., Voicu M. – Iași: Institutul European, 2007. – P. 117-149.
178. Tufiş C. Tovarăși sau cetățeni? Suport pentru democrație și economia de piață / C. Tufiş / Valori ale românilor: 1993-2006. O perspectivă sociologică / Coordonatori: Voicu B., Voicu M. – Iași: Institutul European, 2007. – P. 29-64.
179. Valori ale românilor: 1993-2006. O perspectivă sociologică / Coordonatori: Voicu B., Voicu M. – Iași: Institutul European, 2007 – 187 p.
180. Viața socială în România urbană / Coordonatori: Sandu D., Comșa M., Rughiniș C. – București: Polirom, 2006. – 203 p.
181. Vink M. Challenges of a New Research Agenda / Maarten P. Vink, Paolo Graziano / Europeanization: New Research Agenda. – London: Palgrave Macmillan, 2008. – P. 3-20.
182. Voicu B. Capital social [Electronic resource] / B. Voicu / Institutul de Cercetare a calității vieții pe lângă Academia Română de Științe. – Regime to access: http://www.iccv.ro/oldiccv/romana/dictionar/bog/bog_capsoc.htm.
183. Voicu B. Capital social în România începutului de Mileniu: Drumeț în țara celor fără de prieteni? / B. Voicu. – Iași: Lumen, 2010. – 171 p.
184. Voicu B. Capitalul social ca premisă a dezvoltării durabile / B. Voicu // Revista calității vieții. – 2008. – № 1-2. – P. 85-105.
185. Voicu B. Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc: schimbarea socială și acțiunile indivizilor / B. Voicu. – Iași: Editura Expert Projects, 2005. – 228 p.
186. Voicu B. Social capital and civic participation in Ukraine and Romania / B. Voicu, T. Basina / EU Integration process from East to East: Civil Society and Ethnic Minorities in a Changing World. – Lejpaia, 2005. – P. 75-96.

187. Wallace W. The Dynamics of European Integration / W.Wallace. – London; New York: Printer Publishers for the Royal Institute of International Affairs, 1990. – 308 p.

Додаток А

Концентрація НУО в Україні

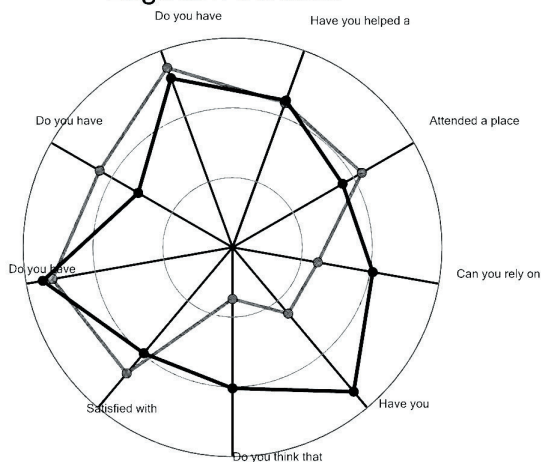
Адміністративно-територіальна одиниця	Індекс*
Автономна Республіка Крим	0,0064
Вінницька	0,009
Волинська	0,011
Дніпропетровська	0,006
Донецька	0,004
Житомирська	0,011
Закарпатська	0,007
Запорізька	0,006
Івано-Франківська	0,007
Київська	0,009
Кіровоградська	0,007
Луганська	0,005
Львівська	0,006
Миколаївська	0,009
Одеська	0,005
Полтавська	0,009
Рівненська	0,009
Сумська	0,007
Тернопільська	0,0097
Харківська	0,0064
Херсонська	0,008
Хмельницька	0,0094
Черкаська	0,0096
Чернівецька	0,0075
Чернігівська	0,0085
м. Київ	0,004
м. Севастополь	0,0049

* Число громадських організацій, які функціонують у певній адміністративно-територіальній одиниці на душу населення. Були використані дані Державного комітету статистики України

Додток Б

Розвиток соціального капіталу в Україні та Румунії

Legatum Institute

Legend

- Have you helped a stranger in past month? (% yes)
- Attended a place of worship in past week? (% yes)
- Can you rely on friends and family for help? (% yes)
- Have you volunteered your time in past month? (% yes)
- Do you think that most people can be trusted? (% yes)
- Satisfied with freedom of choice? (% yes)
- Do you have confidence in the honesty of elections? (% yes)
- Do you have confidence in the military? (% yes)
- Do you have confidence in the judicial system? (% yes)

Countries

- Ukraine
- Romania

Джерело: The 2012 Legatum Prosperity Index. A unique global inquiry into wealth and wellbeing. Explore the data. [Electronic resource]. – Regime to access: <http://www.prosperity.com/ExploreData.aspx>.

SUMMARY

European integration is not only a set of institutional and legislative changes, as is commonly believed in traditional political science and legal concepts. Quite often, the success of reforms depends on the values, norms of behavior and culture of society. In this book, the author shows how the theories of social capital explain the successes and failures of reforms within the framework of the European integration process using the example of two neighboring countries: Ukraine and Romania. This book is based on the results of research carried out as part of the dissertation for the degree of Candidate of Political Sciences. The work is published as part of the program of the Institute of Political Studies and Social Capital on informing society about the importance of accumulating social capital

The book reveals the ways and forms of using the theory of social capital in researching the European integration processes of post-socialist societies (using the example of Ukraine and Romania). Theories of social capital do not allow analyzing the forms and consequences of social relations, trust in authorities and political institutions, social networks and the quality of life of the population.

It has been established that within the framework of Ukrainian and Romanian political sciences, there is a long-term search for the optimal model of adaptation of the theory of social capital to the conditions of studying post-socialist societies. In analytical perspectives, the theories of Europeanization and social capital can simultaneously complement each other, providing a higher level of theoretical synthesis in the field of European integration research.

Key words: theories of social capital, European integration processes, Ukraine, Romania, civil society, social trust, the European Union, Europeanization.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	
Сучасні теоретико-методологічні підходи до дослідження процесів європейської інтеграції у постсоціалістичних суспільствах.....	6
Теорії соціального капіталу як інструментарій вивчення суспільно-політичних процесів	20
Аналіз джерельної бази дослідження	33
Висновки до розділу 1	39
РОЗДІЛ 2. АДАПТАЦІЯ ТЕОРІЙ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ДО УМОВ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РУМУНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНИХ НАУКАХ	
Проблема ціннісного навантаження поняття „соціальний капітал” у дослідженнях українських і румунських політологів.....	40
Підходи до вимірювання соціального капіталу в українській та румунській політичних науках	50
Використання теорій соціального капіталу у дослідженні інституційної системи громадянського суспільства України та Румунії	66
Висновки до розділу 2	87
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ІНДИКАТОР ЕФЕКТИВНОСТІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В РАМКАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	
Кількісні виміри соціального капіталу України і Румунії та їх теоретичне застосування	88
Вплив соціального капіталу на ефективність демократизації постсоціалістичних суспільств	109
Аналітичний потенціал теорій соціального капіталу в рамках досліджень євроінтеграційних процесів	122
Висновки до розділу 3	139
ВИСНОВКИ	141
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	147
ДОДАТКИ	164

Наукове видання

Герман Марін Георгійович

**Соціальний капітал в Україні та Румунії:
новий вимір процесів європейської інтеграції**

Підготовка до друку *Л. Звенигородської*
Комп'ютерне верстання *М. Германа*

Підписано до друку 02.08.2022. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 10,22. Тираж 1000 прим. Зам. 221001

Видавець і виготовлювач ТОВ «Друк Арт»
58018 Чернівці, вул. Маловокзальна, 2Д, тел. 585-432
Ліцензія про державну реєстрацію ДК № 2741 від 15.01.2007 р.